

02, 3/01
K 26

КАРПАТИ

Людина

Етнос

Цивілізація

2
2010

КАРПАТИ:
людина, етнос, цивілізація

THE CARPATHIANS:
populace, ethnos, civilization

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
З ПРОБЛЕМ КАРПАТОЗНАВСТВА

НБ ПНУС

760842

2'2010

Івано-Франківськ

УДК 94(292.451/.454)
ББК 63.3

Івано-Франківська обласна рада
Івано-Франківська обласна державна адміністрація
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Інститут історії, етнології і археології Карпат

Карпати: людина, етнос, цивілізація. – Івано-Франківськ : Плай, 2010. – Вип. 2. – 226 с.

The Carpathians: populace, ethnos, civilization. – Ivano-Frankivsk : Play, 2010. – Vol. 2. – 226 p.

Головний редактор Микола Кугутяк (м. Івано-Франківськ)
Відповідальний секретар Оксана Дрогобицька (м. Івано-Франківськ)

Редакційна колегія:
Володимир Баран (м. Київ)
Володимир Грабовецький (м. Івано-Франківськ)
Олег Жерноклеєв (м. Івано-Франківськ)
Роман Кирчів (м. Львів)
Георгій Кожолянко (м. Чернівці)
Олександр Майоров (м. Санкт-Петербург,
Російська Федерація)
Степан Макарчук (м. Львів)
Василь Марчук (м. Івано-Франківськ)
Антоанета Олтяну (м. Бухарест, Румунія)
Степан Павлюк (м. Львів)
Михайло Паньків (м. Івано-Франківськ)
Борис Савчук (м. Івано-Франківськ)
Ганна Скрипник (м. Київ)
Петро Сіреджук (м. Львів)
Богдан Томенчук (м. Івано-Франківськ)
Марта Фонт (м. Печ, Угорщина)
Петро Федорчак (м. Івано-Франківськ)

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ

*Рекомендовано до друку Вченою радою Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника (протокол № 9 від 28 вересня 2010 р.)*

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(серія КВ № 15084–3656Р від 7 квітня 2009 р.)*

Адреса редакційної колегії:
76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57, ауд. 607
Інститут історії і політології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, тел.: 59-61-87

На обкладинці фото з Чорногірського і Гарбузівського святилищ

**СТОРІНКИ ЖУРНАЛУ ВІДКРИТІ ДЛЯ ДИСКУСІЙНИХ МАТЕРІАЛІВ,
А ТОМУ ЇХ ЗМІСТ НЕ ОБОВ'ЯЗКОВО ВІДОБРАЖАЄ ПОГЛЯДИ**

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
76 08 42
Інд. №

УДК [39:001.5] (477)
ББК 63.3-7

Ірина Гутковська
(м. Чернівці, Україна)

НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНІЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ЕТНОЛОГІЇ

У статті висвітлено питання напрямів дослідження етнічності в українській етнологічній науці. Проаналізовано основні методологічні підходи українських дослідників до трактування етнічної термінології. Від початку становлення української етнології як самостійної науки проблема сутності етносу та нації викликала чимале зацікавлення у вітчизняних дослідників. Аналіз західних концепцій етнічності сприяє формуванню уявлення про складну природу феномену етнічності в працях українських науковців. Інший напрям досліджень у царині термінології полягає в переосмисленні та критиці радянської спадщини українськими етнологами.

Ключові слова: етнологія, етнос, нація, етнічність, українська етнологія.

В українській етнології проблеми етносу та нації висвітлювалися в контексті державотворення, національного визволення, а також становлення української нації та національної самосвідомості.

Наукові основи сучасної проблематики етнологічної науки були закладені визначними діячами культури й науки України, які прагнули “розбудити” в українській інтелігенції національну свідомість, а також закласти підвалини наукового дослідження на обґрунтування буття українського етносу та нації. Становлення етнологічних досліджень розпочалося зі значної кількості етнографічних, фольклорних, антропологічних, археологічних досліджень, на основі яких збагатилася джерельна база й було здійснено науковий аналіз матеріальної та духовної культури українського народу.

Ґрунтуючись на історичному й етнографічному матеріалі, вітчизняні дослідники піднімали теоретичні питання дослідження етносу та нації в контексті національного визволення, що, зважаючи на тривалу бездержавність українського етносу, було досить складно.

Становлення в українських наукових колах уявлення про націю можна простежити, досліджуючи праці істориків М.Костомарова¹, М.Грушевського², письменника та громадського діяча І.Франка.

Завдання “розбудити українську націю” ставили перед собою провідні українські громадсько-політичні та культурні діячі. Прикладом звернень до української інтелігенції є слова І.Франка, завданням якої є “...вितворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суспільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй...”³. Заклик до єдності можемо віднайти в М.Грушевського: “... щоб вийти з сього розбиття і занепаду... українці мусять всю енергію вложити в те, аби відіграти національні почуття і з ним – почуття національної спільності, солідарності у різних частин українського народу...”⁴. Отже, приділялася значна увага формуванню насамперед національної свідомості для творення української політичної нації.

Важливий внесок до теоретичної розробки проблеми нації в першій половині ХХ ст. зробив один із засновників української націології, автор праць з проблем теорії та історії націй О.Бочковський⁵, а також громадсько-політичний діяч, правник і соціолог В.Старосольський⁶.

В.Старосольським у праці “Теорії нації” визначено наукові засади трактування поняття “нація”. Дослідник визначає нації як органічні спільноти, явища модерного суспільства, вважає їх результатом впливу національної свідомості. Він підкреслює, що суть нації полягає в її ставленні до держави, а також у політичній волі до створення власної державності.

В.Липинський, український науковець першої половини ХХ ст., зазначав, що для зміцнення й розвитку нації так само, як і для утворення нею своєї власної держави, самої території не досить. Тільки необхідність своєї території й бажання мати свою окрему владу перетворюють територію в активний політичний чинник. Причому він підкреслює, що патріотизм – свідомість своєї території, а не сама територія, лежить в основі національної консолідації, буття й могутності національної держави⁷.

На думку автора “Вступу до націології” О.Бочковського, модерна нація є виявом новітнього культурно-історичного процесу. “Нарід – це як би мовити націєтворчий сирівець, з якого може розвинутиися нація. Нарід – це етнографічна, національно не викристалізована ще маса. Нація ж – масово усвідомлений й організований колектив”⁸. Цікавим є погляд О.Бочковського на зміст етно- та націогенезу як на “поступове усупільнення” усіх верств населення. “Модерна нація обіймає всі суспільні шари, з яких складається нарід. Натомість, в народі нація була по черзі репрезентована лише горішніми її верствами від корони й династії до панства і буржуазії. В цьому саме криється ключ до розуміння дуалізму в назвах нарід – нація, як і до розуміння різниці між модерною нацією і народом”⁹. Отже, усвідомлення етносом своїх інтересів, прагнення захищати їх політичними методами й за допомогою такого політичного інституту, як держава, говорить про його перехід у нову стадію розвитку – національну¹⁰.

На думку сучасної вітчизняної дослідниці проблем нації А.Колодій, причина того, що визначення суті національних спільнот є одним з найдискусійніших питань теорії нації протягом більше як століття, ховається як у складності самого феномену, так і в тому, що його вивчення наштовкується на емоційно забарвлені ставлення, які часто зумовлюють вибір кута зору. Різні оцінки нації як суспільної вартості притаманні насамперед двом головним сучасним підходам до розуміння нації та націоналізму, які особливо виразно окреслилися в останні два десятиліття ХХ ст., – “ситуативному”, або “конструктивістському” і “природно-історичному”, або “етніцистському”¹¹. На думку іншого етнополітолога І.Варзара, у багатонаціональній країні політична нація об’єктивно мусить бути (і називатися) етнополітичною¹².

Як зазначає сучасний український етнолог С.Павлюк, націогенез здійснюється як унікальний спільний перехід етносу з етнокультурної маси в етнополітичний організм, самодостатній для організації політичного життя як самозахисту, реальної етнічної спільноти з її історико-культурними набутками. При цьому українська ідеологія націоналізму проявлялася в усіх історичних епохах бажанням національної свободи й національної держави без будь-якого втручання в інтереси сусідніх народів¹³.

Український історик, член УВАН Р.Шпорлюк розглядає процес націєтворення та націоналізм як політичні явища від самого початку. Розглядаючи “будителів нації” “...саме як творців структур такої влади та цінностей, котрі освячують цю владу, стає цілком зрозумілим, що їхня діяльність мала принаймні потенційний політичний зміст, її наслідком була дестабілізація домінуючої ідеології, в якій найбільше значення для суспільної влади мали символи й цінності, а не ідентичність”¹⁴.

Інша сучасна дослідниця проблем націогенезу, А.Колодій, визначає, що політична нація – це етнополітична спільнота, якій притаманний високий рівень консолідації та

самоусвідомлення, включеність у політичне життя, творення або прагнення до творення власної держави¹⁵.

Назви ці умовні, а відмінності між етнічними й політичними націями часто переважаються спільними рисами як процесів націотворення, так і самих націй. Тому цілком зрозумілим є виступ львівського історика Я. Дашкевича проти штучного протиставлення цих понять і проти самого терміна “політична нація”¹⁶.

Українські етнологи зосереджували свою увагу не на розробці теоретичних концепцій, а на дослідженні української традиційно-побутової культури.

Відповідно, з погляду традиційного народознавства, етнічність має сталий, генетично визначений характер. У такому випадку значно ефективнішими є саме етнологічні методи дослідження, пошуку тяглості та вкоріненості етнічності у звичаях і духовній культурі народу, національному характері. За висловом вітчизняного етнографа М. Глушка, “нині традиції властиві не для всієї сукупності культури певного народу, а передусім для її позавиробничої сфери – побуту, тобто повсякденного задоволення матеріальних і духовних потреб”¹⁷.

На думку буковинського етнологіста Г. Кожолянка, духовна культура, як і світогляд давніх мешканців терену України, відбивала життєві процеси, а з іншого боку, впливала на різні сторони їхнього життя. Тому необхідно вивчати коріння світогляду українців, залучаючи при цьому цілий комплекс джерел, серед яких одним із найважливіших є етнологічні (вірування, обряди, звичаї, міфи, легенди [...]). На думку дослідника, доцільно вивчати не лише явища матеріальної культури, які відбивають певний рівень розвитку того чи іншого суспільства, а й духовне життя суспільства, яке є метою існування людини¹⁸.

Створення Української асоціації етнологів мало на меті вивчення, збереження й примноження пам’яток матеріальної та духовної культури в межах України, а засновниками її виступили Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології (м. Київ) та Інститут народознавства (м. Львів)¹⁹. Слід зазначити, що названі вище інститути відіграють нині визначальну роль у розвитку етнологічної науки в Україні.

В етнологічній науці сформувалися три основні теоретичні підходи до розробки етнічної проблематики: конструктивістський, примордіалістський та інструменталістський. З позицій примордіалізму етнічність – це культурно-генетична приналежність до того чи іншого етносу й форма суб’єктивного зв’язку з ним, міра включення особистості в етнічну систему²⁰. У свою чергу інструменталістами етнічність розумілася як ідеологія, створена елітою як засіб для мобілізації мас і досягнення власних інтересів у боротьбі за владу²¹.

Кожен із них містить власне пояснення феномену етнічності. Справа лише в особливостях бачення суті етнічності, а також заторкнених групових інтересах. Узагальнюючи результати досліджень різних учених, що займалися проблемами етнічності, можна зробити висновок, що це складний і неоднозначний феномен, якому властиві як примордіальні ознаки, так і ситуативний характер.

Відповідно до обраної концепції, дослідники проводять аналіз етнічності й основних етнічних категорій. До базових понять етнологічної науки належать “етнос” і “нація”. Пояснення “природи” цих утворень вимагає перенесення наголосу на те, що об’єднує людей в одне суспільне ціле. Етноси – давніші колективні утворення, а нації – пізніші суспільні утворення, їхнє виникнення в Європі датують у межах XIII–XIX століть.

Поняття “етнічність”, на відміну від усталеного “етнос” і “нація”, висвітлюється в українській етнології слідом за західним трактуванням досить неоднозначно.

На думку етнологіста А. Пономарьова, етнічність – категорія синкретична (неподільна). Вона означає складну систему суспільних відносин, що зв’язує особу як носія етнічних ознак (етнофора) з її етнічним середовищем. Дослідник зазначає, що етнічність – це вся багатобарвність культурної картини народу або народонаселення держави²².

Інший вітчизняний дослідник С. Павлюк визначає етнічність як процес засвоєння індивідом усталених норм поведінки, вірувань, звичаїв, господарсько-виробничих традицій, соціальних обов’язків, набутих етнічною спільнотою в часі й просторі свого буття²³. Учений застерігає від соціологізації етнічності: “...підміна етнічного, традиційного з наданням переваги соціальному, культурі... в той же час їх слід розглядати симбіозно, але з перевагою генетичного, синкретичного, а не соціального”²⁴.

Івано-франківський етнолог Б. Савчук вважає, що етнічність – це сукупність специфічних ознак у вигляді традиційних цінностей і вірувань, норм життєдіяльності, усвідомлення індивідуальної чи групової спорідненості, прагнення зберегти свою ендогамність та ідентичність, які забезпечують розуміння внутрішньої єдності етнічної групи та її відмінності від інших спільнот²⁵. Цікаве визначення етнічності дає буковинський історик дослідник М. Юрій: “Етнічність – це форма соціальної організації культурних відмінностей”²⁶.

Ужгородський етнолог М. Тиводар зазначає, що більшість українських етнологів поділяють примордіалістські погляди на етнічність, а конструктивістські концепції набули поширення серед вітчизняних етнополітологів.

Інший напрям досліджень у царині термінології полягав у переосмисленні та критиці радянської спадщини українськими етнологістами. Цей крок був покликаний до життя методологічними труднощами інтерпретації базових понять етнологічної науки (“етнос”, “нація”, “національність”) у ракурсі радянської термінологічної спадщини.

Засновник наукової школи “теорії етносу” у радянській етнографії Ю. Бромлей окреслив, що етнос (у вузькому значенні цього терміна) – усталена сукупність людей, яка історично склалася на певній території та має спільні, відносно стабільні особливості мови, культури й психіки, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), зафіксоване в самоназві (етнонімі). Щоб відокремити використання терміна “етнос” у вузькому (власному) значенні слова, запропоновано закріпити за таким його вживанням назву “етнікос” (прикметник від давньогрецького “етнос”)²⁷.

На думку радянських дослідників, етнос виступає нейтральною категорією в тому розумінні, що не заважав трансформації суспільства у функціонуючу систему соціалістичного суспільства. У деякому розумінні це було уявлення про повне взаємонакладання теорії етнічності та теорії націоналізму або етнічності й націоналізму як соціальних феноменів. Нація виглядає формою історичного розвитку етносу. Етнічна ідентичність трактувалася радянськими етнографами виключно як культурна форма²⁸.

На думку С. Павлюка, сьогодні нація вже сприймається як етнополітична, а не лише як етнокультурна спільнота, й усвідомлюється на побутовому рівні; має хоч невеличку, але різницю між таксономічними рівнями етнологічної ієрархії – “народ”, “нація”, коли “народ” уже не населення, а генетична спорідненість людського колективу, яка обжила певний географічний простір, створила певні цінності; психологічно адекватна спільнота, але ще політично не організована, щоб захистити себе.

Політично організований, структурований народ переростає в найвищий таксономічний рівень етнічної ієрархії – націю. Саме цей компонент, який стосується політичного життя нації, і замовчувався в Радянському Союзі, хоча декларувалася можливість виходу із СРСР і створення самостійної держави²⁹.

Б.Савчук зазначає, що радянська концепція етногенезу, яка базувалася на марксистському вченні про суспільно-економічні формації й теорію класової боротьби, виглядає чи не найбільш “стрункою” і зрозумілою. Однак побудована на штучних теоретичних постулатах та ідеологічних догмах, ця схема переповнена внутрішніми суперечностями³⁰. Учений підкреслює, що “соціокультурна” концепція Ю.Бромлея загалом не виходить за межі марксистсько-ленінського вчення, проте вона не є суцільно заідеологізованою, оскільки вміщує низку теоретичних опрацювань, важливих для розуміння етносу й етногенезу. Наприклад, у літературі з проблем етнічного розвитку широко використовується запроваджене Ю.Бромлеєм поняття “етносоціальний організм”, яке відображає взаємозв’язок етнічного та соціально-економічного факторів, а також соціоісторичну етапність розвитку етносу³¹.

М.Тиводар підкреслює, що в радянській етнографії етноси тлумачились як продукт соціального розвитку людства та втискувались у вузькі рамки соціально-економічних формацій, а їх етногенез, етнічні процеси й етнічна історія пов’язувалися із соціально-політичними процесами. Це сприяло утвердженню марксистських ідеологічних підходів до традиційно-побутової культури й релігії як пережитків відсталої минуштини, жорстко пов’язало етнологію з практикою КПРС і радянської держави, з пропагандою соціалістичного способу життя, радянського патріотизму й інтернаціоналізму, що стали знаряддям деетнізації та зросійщення.

Дослідник вважає, що, незважаючи на теоретичну й ідеологічну заангажованість, радянська школа в етнографії зробила помітний внесок у розробку етнологічної науки. Найбільших успіхів нею було досягнуто у вивченні пережитків общини, в аналізі родоплемінних структур й організації в них влади, у розробці проблем етногенезу й етнічної історії окремих етносів, в обґрунтуванні проблем теорії етносу, етнічної психології й культурної традиції, у розробці теорії історико-етнографічних областей³².

На думку С.Павлюка, підхід радянської “теорії етносу” потребує вимогливого перегляду. Сучасні українські дослідники Б.Савчук, В.Кафарський, М.Тиводар, М.Обушний, Г.Скрипник та інші вказують на догматичність і політизованість “теорії етносу”, однак визнають важливість теоретичних здобутків школи Ю.Бромлея.

У середовищі українських етнологів простежуються дискусії щодо трактування етнічної термінології, наприклад, надзвичайно дискусійним для українських науковців виявилось питання “субетносу”, “етнонації” та “субнації”.

А.Пономарьов вважає, що кожне суспільство має у своєму складі всі названі одиниці, співвідношення між якими визначає етносоціальну ситуацію. Мобілізувати національні процеси може тільки етнонація як найзорганізованіша й найактивніша етнічна група. Він розуміє поняття “етнонація” як етнічну групу, що домагається особливого політичного статусу й визнання своїх особливих прав³³.

Дослідник зазначає, що етнокультурно одноманітних й етнічно “чистих” народів і суспільств практично не буває. Можна говорити лише про ступінь етнічності, але не про її відсутність, бо ж етнічність визначається логікою внутрішнього її розвитку, підсилюючись розмаїттям природних та історичних умов. Пов’язані з логікою розвитку етносу, й історичні причини. Несхожими між собою можуть бути субетнічні одиниці, етнографічні групи, етносоціальні утворення або ж регіональні чи зональні варіанти, що формувалися в дещо інших природних, історичних і соціально-економічних умовах³⁴.

У контексті визначення понять “субетнос”, “субнація” досить часто відбувається підміна етнічного традиційного з наданням переваги соціальному, культурі тощо, у той самий час їх слід розглядати симбіозно, але з перевагою генетичного, синкретичного, а

не соціального. Наприклад, українське козацтво – це соціальна й зовсім не етнічна категорія. Також безпідставно, некоректно, на думку С.Павлюка, говорити про субетнос за принципом етлолокальних культурних традицій, протиставляючи або підмінюючи етнографічні групи – гуцулів, лемків, бойків, поліщуків та ін.³⁵.

Субетноси – це давні згаслі етнічні спільноти, частина яких етнокультурно збереглася в середовищі іншого етносу, зберігши також етнічну пам’ять. За певних сприятливих умов такий субетнос може проявляти свою етнічну самостійність. Субетнічні спільноти збереглися в Російській Федерації – помори, сибіряки, донські козаки та ін. В Україні відсутні історичні й етнічні умови наявності субетносів. Як вважає С.Павлюк, такого явища, як субнація, у природі не існує, хіба теоретично, оскільки не було випадку відродження субетносу в етнос і, таким чином, відсутній ґрунт для творення субнації.

Субетнос – одна з ланок історичного формування деяких етносів. Для більшості з них у їх історичному процесі становлення відсутня така ланка, оскільки поява мікроетнічних спільнот пов’язана, найбільш вірогідно, із втратою деякими етносами своєї ідентичності й у новому етнічному середовищі, зберігши лише культурно-побутові ознаки, і на початковій стадії консолідації етносу – племінні об’єднання. С.Павлюк не погоджується з твердженням деяких учених (Ю.Бромлей, А.Пономарьов, М.Тиводар), що субетноси виникли на основі етнографічних груп, переросли їх. Якщо для росіян у їхньому етнічному таксономічному ряді присутня категорія субетносу – донські козаки, мешери, в угорців – кумани, у німців – шваби, баварці, то в сучасній історії українців таке явище відсутнє, хіба що ще в часи існування Київської Русі, коли племенні союзи були об’єднані в одну державу. Науково хибним, на думку дослідника, є виділяти етнографічні групи українців Карпат у субетноси. С.Павлюк рішуче висловився проти формулювання поняття “етнонація” (Ю.Римаренко, А.Пономарьов), вважаючи його некоректним. На його думку, “етнонація” – новостворена етнічна спільнота, базою для якої може послужити навіть національна (етнічна) меншина, яка перемістилася в інше етнічне середовище й там може претендувати на самостійний розвиток, трансформуючись в етнос, відкидаючи основний компонент, що кожен етнос мусить мати свою етнічну територію³⁶.

Слід зазначити, що в трактуванні зарубіжних дослідників поняттю “етнічна нація” надавався дещо інший зміст. Досить повно різні погляди на вживання терміна “нація” було викладено в антології “Націоналізм”. Зарубіжні дослідники здебільшого визначають етнічну націю як спільноту, витворену на культурній основі. Ось деякі із цих тверджень.

Згідно з поглядами німецького історика Ф.Майнеке, нації можна поділити на культурні й політичні, на такі, що ґрунтуються переважно на певній, спільно нажитій культурній спадщині, і на ті, котрі мають своїм підґрунтям переважно об’єднану силу спільної політичної історії та спільного духу творення. Культурна нація може бути водночас і політичною. Однак він зазначає, що поняття культурної й політичної нації існують як цілком визначені й типові хіба що у свідомості окремих індивідів³⁷.

У власній схемі національної свідомості чеський професор Я.Крейчі, дослідник В.Велімський допускають такі альтернативи: етнічна (нація), якщо основою її є мова та поєднана з нею культура; політична (нація), якщо її основою є окрема політична одиниця (державна), значущість якої опирається або на історичну традицію, або на особливу суспільно-політичну систему; обидві (названі обставини), якщо етнічні та політичні елементи настільки тісно взаємопереплетені, що лише доволно можна було б вважати один з них важливішим за інший³⁸.

Із цього приводу висловився й інший сучасний український історик П.Кононенко. Ядром націєтворення стає етнічна ідея самоутвердження та розгортання в просторі й часі. Закономірно, що поява такої якості, як нація, зумовлює й неминучість процесу самоосмислення. На думку науковця, на теренах пра-України етнонаціональний феномен держави постає як єдиний народ зі своєю територією, соціально-економічною системою, мовою, культурою, світоглядно-психічною домінантою, цілеспрямованістю в міжнародних відносинах, тобто з усвідомленням своєї перспективи й історичної місії³⁹. Дослідник послідовно викладає ідею етнічної нації.

Ідею етнонації на теренах України відстоює київський історик Ю.Шилов у своєму дослідженні “Українська національна ідея”⁴⁰.

Погоджуючись з О.Лісовим, слід визнати, що практична гострота, пов’язана з розрізненням націй і не націй, закорінена саме в пов’язаності визнання з набуттям певного політичного та міжнародного статусу. І тут обговорення питання про те, що таке нація, неминуче переростає в питання про критерії, які мають лежати в основі визнання незалежних держав. Коли б не цей практичний бік проблеми, то важливість того, називає чи не називає себе нацією якийсь колектив, неодмінно б втрачалася⁴¹.

Помітно вплинула на формування уявлень про етнос біологічна концепція етносу. Значний внесок до розвитку науки зробив природознавець В.Вернадський, який зумів поєднати вчення попередників про взаємодію людини й природи, створивши концепцію розвитку біосфери і її перетворення в ноосферу. За твердженням В.Вернадського, жива речовина біосфери – це сукупність живих організмів, що в ній існують. Під впливом наукової думки й людської праці біосфера переходить у новий стан – у ноосферу⁴².

В етнографії природу етносу визнавали як виключно соціальну, а якщо й допускали вплив біологічних і географічних чинників, то тільки з метою підкреслення значення чинників соціальних. Цей підхід спостерігається в роботах російського дослідника Л.Гумільова. Полеміка щодо значення його праць розгорнулася на сторінках журналу “Советская этнография”. Хоча він визначав етнос як явище, яке належить до біосфери та соціосфери, його критикували за виключно біологічне розуміння етносу. Л.Гумільов запропонував розглядати етноси в одному ряду з біологічними популяціями як “феномен природи”, джерелом змін яких є перетворення різних форм геокосмічної енергії в біохімічну енергію живої речовини, яке, трансформуючись у фізіологічну й психічну енергію людей, формує “етнічну пасіонарність”⁴³.

Поєднання природного й біосоціального підходів до визначення природи етносу відстоює український етнолог і філософ Г.Лозко. За її визначенням, “етнос – це кровноспоріднена географічна та культурно-історична спільнота людей на будь-якому етапі його етногенезу... етнос – явище природне”⁴⁴.

Вплив етногеографічного чинника на етнічні явища відзначає вітчизняний дослідник М.Дністрянський. Він вважає, що особливості поєднання етнонаціональних спільнот, етнічна однорідність чи множинність етнічних ареалів відображають культурне й політичне обличчя держави, значною мірою визначають вектор її політичного розвитку. При цьому науковець зазначає, що для докладної етногеографічної характеристики регіонів важливим є визначення ступеня етнічної мозаїчності⁴⁵. На думку С.Дністрянського, Україна за своїм етногеографічним складом належить до переважно моноетнічних держав, понад 80% території яких – ареал розселення одного етносу при наявності значної частки меншин і малих корінних народів⁴⁶.

Важливим питанням є дослідження співвідношення понять “етнос” і “нація”. Різні оцінки нації притаманні насамперед двом головним сучасним підходам до розуміння націй – “конструктивістському” та “етніцистському”. Одні дослідники надають нації

етнічного змісту, вводять поняття етнічної нації, а інші відстоюють існування нації політичної. Теоретики постмодернізму (конструктивізму) розглядали націю як сконструйовану уявлену спільноту. Важливість розрізнення термінів “етнічна нація” і “політична нація” сьогодні визнається більшістю дослідників. У сучасних теоретизуваннях висловлюється надзвичайний плюралізм думок, що зумовлюється складністю феномену нації.

Політичний вимір етнологічних досліджень має своє підґрунтя в психологічних особливостях народу, його історичного шляху, способах формування та збереження історичних і культурних цінностей.

Такий напрям виявився в етнопсихологічних дослідженнях, які мають на меті не лише встановлення основних рис національного характеру, а також виявлення особливостей взаємодії етнічних груп.

Окремішність етнічної психіки впливає із своєрідності психічних особливостей народу й веде до розуміння самостійності його духовного буття, а саме: чи цей народ є насправді самостійним організмом, чи спільнотою індивідів, які його творять; чи має цей народ і чи може мати власну духовну основу?

Питання особливостей національного характеру цікавило українських учених ще в першій половині XIX ст. Харківський історик М.Костомаров уперше задекларував принципову ідею дослідження характеру народу, втілюючи її в життя в результаті поглиблених студій народної словесності, зокрема пісень. Він уперше окреслив поняття характеру як особливого погляду на речі, що має кожна людина й кожен народ. В етнопсихологічній розвідці український учений визначив найважливіші складові структури етнопсихології народу⁴⁷.

Зокрема, “явища зовнішнього життя, які складають суму відмінностей однієї народності від іншої, це лише поверхневі ознаки, за допомогою яких виражає себе те, що приховується вглибині народної душі. Духовний склад, рівень почуттів, особливості способу мислення, вольова спрямованість, погляди на духовне й суспільне життя, усе, що утворює звичаї й характер народу...”⁴⁸. Етнопсихологічні ідеї М.Костомарова започаткували процес наукового осмислення проблематики в Україні.

Ідеї етнопсихології знайшли подальшу підтримку в працях учених XIX – початку XX ст. В.Антоновича, М.Драгоманова, І.Франка та ін. Українська етнопсихологія 50–90-х років XX ст., усупереч складним історико-політичним обставинам, розвивалася й збагачувалася (з позицій культуроморфності) досягненнями представників наукової еліти української діаспори О.Кульчицьким, В.Яневим, Б.Цимбалістим, М.Шлемкевичем, Є.Онацьким, Д.Чижевським, І.Мірчуком та ін. Серед сучасних українських учених-етнопсихологів помітно виділяються В.Павленко, С.Тагліц, П.Гнатенко, С.Баронін⁴⁹.

Значну увагу розвитку української етнопсихології та питанням національного характеру приділяє вітчизняний дослідник М.Балагутрак, автор дослідження “Українська етнопсихологія XIX ст.”.

На думку вченого, особливістю становлення української етнопсихології є те, що вона була викликана потребою відстоювання самобутності українського народу, його ідентичності. Зародившись у царині чотирьох відносно окремих гуманітарних галузей – історії, етнографії, фольклористики, мовознавства, етнопсихологічні погляди, ідеї, концепції у вітчизняному народознавстві XIX ст. пройшли три основні періоди свого формування, кожен з яких репрезентований науковою діяльністю відомих українських учених⁵⁰.

М.Балагутрак переконаний, що проблема національної ідентичності в сучасному урбаністичному середовищі України зосереджена здебільшого навколо етнічних мовно-культурних проблем. Він зазначає, що на тлі сучасних складних етнокультурних й етносоціальних процесів утвердження української національної держави неможливе без зміцнення підвалин національної самосвідомості й ідентичності українців, котрі у своїй основі ґрунтуються на сукупності етнічних чинників і мовно-культурних особливостей українського етносу⁵¹.

Однак не слід забувати, що характер українця формувався впродовж непростой етнічної історії під впливом багатьох чинників, зокрема: біологічного, культурно-історичного, суспільно-політичного, геоландшафтного. Стабільними чинниками виявилися, як зазначає С.Павлюк, лише три, і тільки суспільно-політичний, унаслідок відсутності своєї державності впродовж багатьох століть, не став домінуючим фактором у послідовному творенні етнопсихологічних засад⁵².

Вітчизняні культуролог І.Мірчук⁵³ та етнопсихолог В.Янів⁵⁴, детально характеризуючи український психотип, відзначають перевагу індивідуалізму. Філософу й славісту Д.Чижевському⁵⁵ притаманне філософське осмислення національного характеру, тоді як філософ-публіцист М.Шлемкевич⁵⁶ основну увагу зосереджує на емоційно-чуттєвому компоненті національного характеру, окреслює феномен “української душі”, “української людини”. Культурно-освітній діяч української діаспори О.Кульчицький у формуванні української ментальності звертає увагу на значення геопсихічного чинника. Він пропонує такі фактори пояснення етнопсихогенезу українців: расово-психічний, географічний (геопсихічний), історичний, соціологічний, культуроморфний і глибинно психічний. Дослідник пропонує глибше вивчити геопсихічні чинники, що впливають на формування української душі⁵⁷.

Світовою практикою та суспільними науками доведено, що кожен народ володіє здобутками духовної культури, які відрізняють його від інших народів, що впливають на суспільну свідомість, формують моральні норми поведінки тощо. Нові тенденції в розвитку світової цивілізації вимагають приділяти більше уваги питанням вивчення й засвоєння здобутків традиційної культури народу, формуванню в молодого покоління українців умінь і навичок відтворення прогресивних, духовно високих, морально змістовних елементів традицій, звичаїв, обрядів⁵⁸.

Сучасні вітчизняні етнопсихологи здійснили аналіз і зіставлення понять етнічної свідомості та самосвідомості. Й.Вирост вважає, що співвідношення понять “національна (етнічна) свідомість” і “етнічна самосвідомість” є відношенням цілого й частини, загального й специфічного. Дослідник акцентує також увагу на широкому та вузькому змісті поняття “етнічна самосвідомість”. На думку вченого, ідентифікація особистісної ціннісної орієнтації (за її відсутності водночас в інших етнічних групах) стає етнодиференціюючою ознакою, яку можна застосовувати в іншому значенні під час визначення етнічної належності людей і ступеня їх належності до даної етнічної групи. Аналогічний підхід можна зустріти в працях М.Шульги⁵⁹.

Переважна більшість сучасних держав не є етнічно однорідними. Крім нації, що становить ядро населення, до складу сучасної держави входять, як правило, етнічні групи, які зберігають свою спорідненість з іншими націями й стосовно останніх є етнічними діаспорами⁶⁰. Також до сучасних держав входять представники інших етносів як діаспорні утворення.

На думку українського етнополітолога й історика І.Кресіної, етнічні групи поліетнічних суспільств переживають різні стадії політичної активності, виявляючи різний рівень пасіонарності. Це позначається на процесах утворення й розвитку націй на

мікрорівні як урбанізованих суспільств індустріального громадянського типу та міжетнічної сумісності⁶¹.

Український етнограф М.Глушко в огляді питань, які висвітлювалися на Міжнародному форумі етнологів з проблем “малої батьківщини”, зазначав: “...у час посилення всесвітньої глобалізації та міграційних процесів, усе більшої актуальності набуває дослідження проблем “малої батьківщини” – села, району тощо, тобто традиційного осередку формування особистості, засвоєння нею етнічних, культурних, соціальних, релігійних, естетичних та інших неперехідних людських цінностей. Це стосується також вивчення проміжних етнічних одиниць (субетносів та етнографічних груп) як складових частин основної етнічної одиниці – етносу (нації)”⁶².

Стан і перспективи етнічної толерантності, а також етноконфесійної ідентичності розглядає у своїх працях буковинський етнополітолог І.Буркут. Зокрема, дослідник розглядає причини формування негативних етнічних стереотипів і способи їх подолання. На його думку, глибоке знайомство з культурними досягненнями сусідів дозволяє позбутися упередженості, сформованої негативним історичним досвідом⁶³. Науковець підкреслює традиційну толерантність населення регіону, указуючи на феномен “буковинізму”. На цей феномен звернув увагу й інший вітчизняний дослідник – І.Монолатій⁶⁴.

Регіони, для яких сучасна полікультурність є новим фактором (через міграцію груп з далекою культурною дистанцією), являють собою інший тип систем – незбалансованих, які прагнуть до пошуку міжгрупового балансу, що розуміється кожною групою по-своєму. Для таких регіонів провідними є процеси міжгрупової диференціації за найбільш значними параметрами: етнічним і релігійним.

Полікультурність витворила нову концепцію суспільства. На зміну поняттю глобального суспільства приходить поняття вузлового суспільства: індивіди більше не належать до єдиного суспільства, а входять у численні мережі, які перетинаються, створюючи безліч можливих комбінацій⁶⁵.

Своєрідною реакцією на тенденцію зростаючої уніфікації матеріальної та духовної культури в умовах глобалізації є різні етнічні утворення, етнічні групи або ж етнонаціональні спільноти⁶⁶.

Розглядати етнонаціональні (і до певної міри етноконфесійні) спільноти Галичини саме як важливе соціально-політичне й історичне явище було запропоновано І.Монолатієм і М.Кугутяком у рецензійному огляді 2003 р. Дослідники підкреслили, що значною перешкодою в поглибленні вивчення етнонаціональних спільнот у зазначеному регіоні є відсутність усталених теоретико-методологічних основ вивчення проблеми й обмаль історичних досліджень.

На погляд І.Монолатія та М.Кугутяка, застосування саме історичного методу у вивченні етнонаціональних спільнот сприятиме осмисленню процесу становлення полікультурності Галичини, специфіки культурної взаємодії, яка є на певному історичному етапі між українцями як титульним етносом та інонаціональним населенням; чинників збереження етнічними групами національної ідентичності, проблем державної етнонаціональної політики та політико-правових колізій у галузі етнокультурних відносин і шляхів їх подолання⁶⁷.

Український етнолог В.Наулко зазначає, що “поряд з основною етнічною самосвідомістю могла існувати й свідомість приналежності до численнішої спільноти, це явище трактувалося в етнічному й географічному аспекті. Наприклад, бессарабські “руснаки” називали себе також “галичанами”, тому що частина їх переселилася в Бессарабію з Галичини. Українські горяни іноді називають себе одночасно “українцями”

та “гуцулами”. У ряді випадків етноніми існують поряд із самоназвами певних територіальних груп населення “українці” – “закарпатці”, “українці” – “буковинці”⁶⁸.

Отже, від початку становлення української етнології як самостійної науки проблема сутності етносу та нації викликала чимале зацікавлення в науковців. Для української етнологічної науки “етнічність” – поняття нове, дослідження та аналіз західних концепцій етнічності сприяє формуванню уявлення про складну природу феномену етнічності в працях українських науковців. Теоретико-методологічні здобутки школи Ю.Бромлея, сформованої в радянський час, також потребують вимогливого переосмислення в українській етнології. Дослідження етнічності й етнічних категорій вимагає від сучасного етнологів врахування етнопсихологічних особливостей етносу та політичного виміру досліджуваних явищ. Підкреслимо, що в середовищі українських етнологів простежуються дискусії в інтерпретації певних понять (наприклад, “субетнос”, “етнонація”). Однак, на нашу думку, українські етнологи демонструють переважно примордіальне бачення сутності етносу, на відміну від вітчизняних етнополітологів та етносологів. Особливої актуальності набуває дослідження проблем етнічності, етнічної самосвідомості на регіональному рівні. До регіональних етнологічних досліджень долучилися Буковинське етнографічне товариство та Інститут історії, етнології і археології Карпат. Очевидно, що актуалізація досліджень етнічності в Україні викликана запитом сучасних реалій українського суспільства та світової спільноти.

1. Костомаров Н. Две русские народности / Н. Костомаров // Основа. – 1861. – № 3. – С. 33–80.
2. Грушевський М. Галичина і Україна / М. Грушевський // Націоналізм : антологія. – 2-ге вид. / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 447–453.
3. Франко І. Поза межами можливого / Іван Франко // Націоналізм : антологія. – 2-е вид. / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 442.
4. Грушевський М. Галичина і Україна / М. Грушевський // Націоналізм : антологія. – 2-ге вид. / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 449.
5. Бочковський О. Вступ до націології / О. Бочковський. – Мюнхен, 1991–1992. – 338 с.
6. Старосольський В. Теорія нації / В. Й. Старосольський. – Нью-Йорк, 1998. – 153 с.
7. Липинський В. Листи до братів-хліборобів / В. Липинський. – К. ; Філадельфія, 1995. – 471 с.
8. Бочковський О. Вступ до націології / О. Бочковський. – Мюнхен, 1991–1992. – С. 97.
9. Там само. – С. 98, 166–170.
10. Колодій А. До питання про типологію та шляхи формування націй / А. Колодій // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Львів : ДУ “Львівська політехніка”, 2000. – Вип. 2. – С. 5–26.
11. Колодій А. Проблеми націй і націоналізму в сучасній західній науковій літературі / А. Колодій // Народознавчі зошити. – 2002. – № 2. – С. 199.
12. Варзар І. Проблема політичної нації в класичних інтерпретаціях і сучасних етнополітичних акцентуаціях / І. Варзар // Політологічні та соціологічні студії. – Чернівці : Рута, 2005. – Т. III. – С. 39–56.
13. Павлюк С. Вимогливий науковий перегляд етнологічної теоретичної спадщини радянської епохи / С. Павлюк // Українська культура: з нових досліджень. – Львів : Ін-т народознавства НАНУ, 2007. – С. 51–53.
14. Шпорлюк Р. Імперія нації / Роман Шпорлюк; пер. з англ. Г. Касьянова. – К. : Дух і Літера, 2000. – С. 243–244
15. Колодій А. До питання про типологію та шляхи формування націй / А. Колодій // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Львів : ДУ “Львівська політехніка”, 2000. – Вип. 2. – С. 5–26.

16. Там само.
17. Глушко М. Методика польового етнографічного дослідження : навчальний посібник / М. Глушко. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – С. 17.
18. Кожолянко Г. Етнологічна наука в Україні на початку ХХІ ст.: проблеми та перспективи / Г. Кожолянко // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці : Прут, 2004. – Т.1 (17). – С. 100–101.
19. Етнологія – дорога у майбутнє // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 1. – С. 91.
20. Арбенина В. Этничность как предмет социологического анализа [Электронный ресурс] / В. Арбенина. – http://www.sociology.kharkov.ua/docs/chten_01/arbennina.doc.
21. Гнатенко П. Идентичность: философский и психологический анализ / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. – К., 1999. – С. 100–101.
22. Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України : курс лекцій. / А. Пономарьов. – К. : Либідь, 1996. – С.9.
23. Павлюк С. Вимогливий науковий перегляд етнологічної теоретичної спадщини радянської епохи / С. Павлюк // Українська культура: з нових досліджень. – Львів : Ін-т народознавства НАНУ, 2007. – С. 58.
24. Там само. – С. 46.
25. Савчук Б. Українська етнологія : навч. посіб. для вузів / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2004. – С. 29.
26. Юрій М. Етнологія : навчальний посібник / М. Юрій. – К. : Дакор, 2006. – С. 88.
27. Бромлей Ю. Этносциальные процессы – теория, история, современность / Ю. Бромлей. – М. : Наука, 1987. – С. 14–15.
28. Скворцов Н. Проблемы этничности в социальной антропологии / Н. Скворцов. – С. Пб. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1997. – С. 43.
29. Павлюк С. Вимогливий науковий перегляд етнологічної теоретичної спадщини радянської епохи / С. Павлюк // Українська культура: з нових досліджень. – Львів : Ін-т народознавства НАНУ, 2007. – С. 46–47.
30. Савчук Б. Українська етнологія : навч. посіб. для вузів / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2004. – С. 32.
31. Там само. – С. 35.
32. Тиводар М. Етнологія / М. Тиводар. – Львів : Світ, 2004. – С. 65–66.
33. Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України : курс лекцій / А. Пономарьов. – К. : Либідь, 1996. – С.11.
34. Там само. – С. 12.
35. Павлюк С. Вимогливий науковий перегляд етнологічної теоретичної спадщини радянської епохи / С. Павлюк // Українська культура: з нових досліджень. – Львів : Ін-т народознавства НАНУ, 2007. – С. 46–47.
36. Павлюк С. Вимогливий науковий перегляд етнологічної теоретичної спадщини радянської епохи. / С. Павлюк // Українська культура: з нових досліджень. – Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 2007. – С. 47–55.
37. Майнеке Ф. Загальний погляд на націю, національну державу і космополітизм / Фрідріх Майнеке // Націоналізм : антологія. – 2-ге вид. / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 265.
38. Крейчі Я. Етнічні та політичні нації в Європі / Ярослав Крейчі, Вітеслав Велімський // Націоналізм : антологія. – 2-е вид. / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 310.
39. Кононенко П. Національна ідея, нація, націоналізм / П. Кононенко. – К. : МАУП, Міленіум, 2006. – С. 15, 79–81.
40. Шилов Ю. Українська національна ідея / Ю. Шилов. – К. : Аратта, 2007. – С. 15.
41. Лісовий В. Націоналізм, нація та національна держава / Василь Лісовий, Олег Проценко // Націоналізм : антологія. – 2-е вид. / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2006. – С. XXVI.

42. Вернадский В. Научная мысль как планетарное явление (1936–1938) [Электронный ресурс] / В. И. Вернадский. – Режим доступа: <http://www.nbuv.gov.ua/vernadsky/e-texts/archive/thought.pdf>. – С. 40–48.
43. Кагиян С. Нация: этносоциальная общность или “согражданство” / С. Кагиян // Философские науки. – 2002. – № 5. – С. 38.
44. Лозко Г. Етнологія України : філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект / Г. Лозко. – К. : АртЕк, 2001. – С. 16.
45. Дністрянський М. Етнонаціональна мозаїчність сільського і міського населення України: пізнавальні і прикладні аспекти / М. Дністрянський // Український географічний журнал. – 2001. – № 2. – С. 17.
46. Дністрянський М. Типологія держав світу за етнонаціональним складом населення та характером територіальних етнополітичних відносин / М. Дністрянський // Український географічний журнал. – 2002. – № 4. – С. 48–49.
47. Мала енциклопедія українського народознавства / [за ред. С. Павлюка]. – Львів : Ін-т народознавства НАНУ, 2007. – С. 95, 196.
48. Костомаров Н. Две русские народности / Н. Костомаров // Основа. – 1861. – № 3. – С. 37.
49. Мала енциклопедія українського народознавства / [за ред. С. Павлюка]. – Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 2007. – С. 196.
50. Балагутрак М. Українська етнопсихологія XIX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.05 “Етнологія” / М. Балагутрак – Л., 2004.– 21 с.
51. Балагутрак М. Проблеми національної ідентичності українців: урбаністичний вимір / М. Балагутрак // Карпати: людина, етнос, цивілізація. – Івано-Франківськ : Плай, 2009. – Вип. 1. – С. 18–23.
52. Мала енциклопедія українського народознавства / [за ред. С. Павлюка]. – Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 2007. – С. 639.
53. Мірчук І. Світогляд українського народу: спроба характеристики / Іван Мірчук. – Прага : Український Вільний Університет, 1942. – 21 с.
54. Янів В. Нариси з історії української етнопсихології / В. Янів. – Мюнхен : Український вільний ун-т, 1993. – 217 с.
55. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К., 1983. – 175 с.
56. Шлемкевич М. Загублена українська людина / М. Шлемкевич. – К. : Фенікс, 1992.– 157 с.
57. Кульчицький О. Риси характерології українського народу / О. Кульчицький // Енциклопедія Українознавства : Загальна частина. – Мюнхен ; Нью-Йорк, 1949. – Т. 2. – С. 708–718.
58. Кожолянко Г. Духовна культура українців Буковини / Г. Кожолянко. – Чернівці : Прут, 2007. – 401 с.
59. Шульга М. Структура етнічного типу особи / М. Шульга // Народна творчість та етнографія. – 1982. – № 5. – С. 15–25.
60. Майборода О. Проблема взаємостосунків нації та етнічної діаспори в сучасній буржуазній історіографії / О. Майборода // Історія зарубіжних країн. – 1989. – Вип. 15. – С. 70.
61. Кресіна І. Етноси, етнічні групи, нації. Сучасна етнополітика / І. Кресіна // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. – К., 2002. – С. 86.
62. Глушко С. Міжнародний форум етнологів з проблем “малої батьківщини” / С. Глушко // Народна творчість та етнографія. – 2002. – № 1–2. – С. 34.
63. Буркут І. Політичні процеси : історія, міфи, реальність (погляд з регіону) / І. Буркут. – Чернівці : Прут, 2005.– С. 228–237.

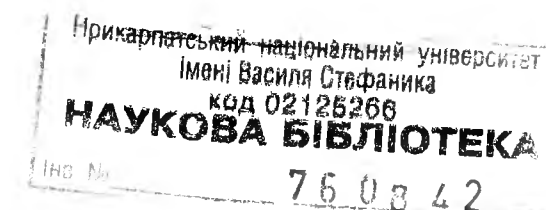
64. Монолатій І. Галицька й буковинська ідентичності за імперської доби : феномени, характеристики, етнічний простір / І. Монолатій // Карпати: людина, етнос, цивілізація. – Івано-Франківськ : Плай, 2009. – Вип. 1. – С. 119–127.
65. Перотті А. Виступ на захист полікультурності / Антоніо Перотті. – Вид-во Ради Європи, 1994. – С. 37
66. Монолатій І. Етнонаціональна спільнота в концепціях зарубіжних та українських вчених / І. Монолатій // Історико-політичні проблеми сучасного світу. – Чернівці : Рута, 2007. – Т. 12–13. – С. 92.
67. Там само. – С. 92–97.
68. Наулко В. Развитие межэтнических связей на Украине / В. Наулко. – К., 1975. – С. 112.

Iryna Hutkovska (Chernivtsi, Ukraine)

The Directions of Research of Ethnicity in Ukrainian Ethnology

Article demonstrates problem of directions of researching ethnicity in Ukrainian Ethnology, as well as the main methodological ways of ethnic terminology definition Ukrainian scientists. From the establishing Ukrainian ethnology as a science Ukrainian scientists were very interested in researching problems of modern ethnos and nation. Analysis of western conceptions helps to form minds about complicated ethnic phenomenon in Ukrainian scientist's works. Another direction of searching means modern formation scientists and critics of soviet minds by Ukrainian ethnologists.

Key words: ethnology, ethnos, nation, ethnicity, Ukrainian ethnology.

ПРОБЛЕМИ ЕТНІЧНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 371.214.114:94 (4)
ББК 63.3 (2) 4

Мирослав Волошук
(м. Івано-Франківськ, Україна)

ДОБРОСЛАВ СУДДИЧ: СПРОБА БІОГРАФІЧНОГО НАРИСУ*

Стаття присвячена суперечливій, на думку автора, постаті в історії Галицької землі середини XIII ст. – Доброславу Суддичу, що доводився, як переконаний дослідник, сином Судиславу, одному з найвідоміших прихильників угорського протекторату в Галичині (перша третина XIII ст.). У роботі, на основі компаративного аналізу джерельних свідчень, висувається припущення про приналежність Доброслава до курії угорського герцога й одночасно галицького князя Ендре (Andreas, Dux Galicie). Автор не відкидає ймовірності певного виховання Доброслава в угорському середовищі, що дозволило перейняти окремі риси західноєвропейської феодалної поведінки. Історик переконаний, що утримування досліджуваною персоною впродовж кінця 1240–1242 рр. економічно прибуткової Коломийської волості могло бути пов'язане не лише з певним вакуумом князівської влади в Галицькій землі, що виник на фоні монгольської кампанії до Європи, і схильністю місцевого боярства до самоуправства. Саме з татарського дозволу й санкції Судислава син, як припускає вчений, займав указану посаду, будучи фактичним короткочасним сюзереном більшої частини Галицької землі під не надто помітним протекторатом кочівників, що перебували на марші аж до початку 1243 р. Такий стан речей не відповідав політичним і господарським інтересам Романовичів, які й подбали про арешт й ув'язнення Доброслава, у якому він, очевидно, і помер після 1242 р. у віці за 30 років.

Ключові слова: Доброслав Суддич, Данило Романович, Судислав, татари, Галицька земля.

Галицькі землі, займаючи впродовж XI–XIV ст. важливе місце в системі міждинастичних і міжстанових взаємин західноєвропейських монархій і східнослов'янського світу, розвивалися крізь призму діяльності впливової групи суспільства, ідентифікованої літописами як **воларѣ**. Соціальне, етнічне походження, конфесійні симпатії останніх, попри прискіпливу увагу істориків XIX – початку XXI ст., досі залишаються дискусійними. Наразі наука не володіє яким-небудь комплексом вичерпних біографій найвідоміших представників галицької знаті. Відображення їхньої різнопланової діяльності, як правило, завжди відбувалося крізь призму характеристики правління місцевих князів, часто без належного використання іноземних джерел, на сторінках яких бояри Галичини представлені доволі репрезентативно, а відтак – апріорі суб'єктивно.

Серед тенденційно оцінюваних у літературі персоналій, на нашу думку, фігурує постать Судислава (Subislav, Sidizlou, Zubuslav, Zubuzlou etc.) – одного з наближених до династії Арпадів першої третини XIII ст.¹. Зазвичай негативно відображувані в дослідженнях політика Бели III (Bela, 1172–1196 рр.), Ендре II (Andreas, Андрѣи, 1205–1235 рр.) і Бели IV (Bela, Бѣла, 1235–1270 рр.) щодо східнослов'янських земель та апологетичні характеристики Романовичів супроводжувалися відповідними емоційно негативними конотаціями стосовно всіх прихильників угорських монархів із числа галицького нобілітету чи представників змішаної знаті, до яких, як ми вважаємо, належав сам Судислав.

Існуючі актові й нарративні джерела повідомляють про наявність у даної особи п'яти дітей. На жаль, імені дружини не наведено в жодному з відомих науці доку-

* Збору матеріалу до написання цієї публікації, що відбувався впродовж 2008–2009 рр., завдячую всебічній підтримці з боку Міжнародної організації Visegradfund (м. Братислава, Словаччина).

ментів, і лише на основі фрагмента королівського диплома від 1239 р., пов'язаного з ідентифікацією онуків Судислава по лінії Філі, можна констатувати, що вона походила зі східнослов'янських земель. У цьому акті зустрічаються Stephanus et Nicolaus similiter Oros (буквально – “обоє руські”)².

Точні дати (місяць, рік) появи на світ нащадків Subuslai, однак, невідомі. У документах його спадкоємці фігурують у вже дорослому віці, зокрема, невідома на ім'я донька – дружина шопроньського урядовця, а згодом – бана Філі (N., згадана під 1221 р.)³; Богомир (Bogomerius, 1225 р.)⁴, який певний час обіймав по сусідству з Галицькою землею посаду секейського комеса в Трансильванії; досліджуваний нами на сторінках даної статті Доброслав (Доброславъ, 1241 р.)⁵, Петро (Petrus, 1244 р.)⁶ і Вітк (With, 1246 р.)⁷ – один із послів короля Бели IV до Данила Романовича в другій половині 40-х – на початку 50-х рр. XIII ст., зокрема, у справі одруження Льва Даниловича з Констанцією та залучення руської династії до боротьби за Австрійське герцогство.

Одним із синів Судислава був, на нашу думку, Доброслав “**Соудьничъ поповъ вноукъ**”⁸ (у перекладі ім'я означає “розсудливий”). Джерельні повідомлення про вказану особу надзвичайно скупі. Друге репринтне видання Іпатіївського літопису (1998 р.) наводить кілька фрагментів, у яких фігурує досліджувана постать, однак при цьому укладачі індексів не були впевнені, чи **Доброславъ**, фігурант подій 1234/35 р. і **Доброславъ Соудьничъ поповъ вноукъ**, що станом на 1239/40 р. “**въше во Бакотоу. все Понизье приа**”, одна й та ж особа⁸. Будь-яких західноєвропейських нарративів чи актів із вищенаведеним іменем нами виявлено не було, а тому усталену й досі часто повторювану думку про подібне ототожнення¹⁰ вважаємо передчасною й до кінця не аргументованою.

Відповідь на поставлене питання може дати джерелознавчий аналіз східнослов'янського нарративу та врахування досвіду попередніх його оцінок. Формування тексту літопису відбувалося в декілька етапів, однак події 1234/35 та 1241 рр. відображалися, судячи зі структури джерела, однією особою – сучасником та учасником більшості описаного в документі. На думку М.Котляра, таким автором міг бути тисяцький князя Данила Романовича – Дем'ян¹¹. Апогей діяльності вказаного воєначальника припав на 20–30-ті рр. XIII ст., тобто в часі посилення угорських впливів у Галицькій землі. Дем'ян, як учасник численних військових кампаній свого сюзерена проти Арпадів, добре знав (навіть поіменно) своїх супротивників (див. табл. 1), неодноразово полонячи та розбиваючи їхні загони¹².

Таблиця 1

№ п/п	Дата	Суперник	Місце зіткнення
1	1219/1221	шопроньський урядовець Філя (Fila), король галицький Коломан (Rex Galitiae), королева галицька Соломія (Regina Galitiae), Судислав	Галич
2	початок 1230	герцог Ендре (dux Galitiae), Судислав	Галич
3	літо 1230	молодший король Бела (Rex iuuenus), Судислав	Пониззя околиці Галича,
4	березень 1233	герцог Ендре (dux Galitiae), Судислав	околиці Шумська
5	1233/34	герцог Ендре (dux Galitiae), Судислав, син трансильванського воєводи Діонісій (Dionisius)	околиці Галича

З огляду на вищенаведені факти, нам видається малоімовірним ігнорування автором та інформатором значної частини літописного сюжету родової приналежності (тим більше настільки одіозної) Доброслава при першому ж згадуванні. Однак поряд з тим доводиться зважити на існування в користуванні князя значного архіву¹³, серед документів якого, очевидно, станом на 1234/35 рр. уже були такі, що констатували генеалогічне походження досліджуваної постаті, а тому Дем'ян, знаючи про це, свідомо випустив подібний атрибут з уваги. Відтак, до остаточного варіанта нарративу на рубежі XIII–XIV ст. потрапила саме остання версія описуваних під згаданим роком подій, редагування якої проводила людина, що не була особисто знайома з дрібними деталями родоводів галицького нобілітету, не маючи змоги внести до тексту необхідну коректуру.

Тому наше дослідження, у зв'язку з недостатньою інформативністю документів про Доброслава – фігуранта 1234/35 р., стосуватиметься аналізу біографічних відомостей про Доброслава Суддича, “попівського онука”. Праць, присвячених цій особі в контексті вивчення історії Коломиї та Пониззя в цілому, немає. Кілька коротких ремарок В.Грабовецького¹⁴ й О.Майорова¹⁵, лаконічні оцінки М.Грушевського¹⁶, ряд фрагментів у статтях А.Петрика й І.Мицька¹⁷, а також наші попередні спостереження¹⁸ фактично вичерпують історіографію проблеми. Саме тому чимало питань біографічного минулого вказаної постаті досі продовжують залишатися не з'ясованими.

Одним із найважливіших, таких, що потребують ряду нових доказів, є генеалогічне походження особи самого Доброслава. Досі в літературі існувало кілька підходів щодо визначення соціального та родового статусу вказаного чоловіка. Серед них – точка зору про приналежність його до сім'ї якогось невідомого на ім'я судді (у свою чергу, сина священика)¹⁹. Останнім часом появилася і абсолютно неаргументована позиція про Доброслава – зведеного брата позашлюбних синів останнього галицького князя з династії Ростиславовичів – Володимира Ярославовича (1187–1198/99 рр., з перервами)²⁰. Має місце й думка А.Петрика про те, що досліджувана персона була (другим? – М.В.) сином Судислава²¹, що нам, у контексті нижченаведених додаткових спостережень, імпонує найбільше.

Хоча сучасний український історик ключовий аргумент на користь власної позиції бачив лише в патронімічному атрибуті Доброслава – **Соудьичь**, у силу досі не спростованої точки зору М.С.Грушевського, беззастережно приймати концепцію А.Петрика видається легковажним кроком. Однак додаткове прискіпливе вивчення Іпатіївського літопису, аналіз міждинастичних подій 20–40-х рр. XIII ст. дозволяють констатувати:

1. Представники боярства Галичини, які є одними з найактивніших фігурантів не тільки місцевого за походженням масиву джерел, але й іноземних нарративів та актів, під час згадувань на сторінках документів у жодному випадку не постають із патронімом, що засвідчував би професійну приналежність своїх батьків чи дідів. Імена таких чільників місцевого нобілітету, як Василько Гаврилович, Гліб Зеремієвич, Гліб Поткович, Гліб Судилович, Держикрай Володиславович, Івор Молибожич, Лазар Домажирич, Семюнко Чермний, Судислав Ілліч та інші, є серйозним аргументом*. Крім того,

* У цьому випадку виняток становить хіба особа **Глѣва Соудиловича**, про якого існує лише одне лаконічне повідомлення (Іпатьевская летопись. – Стб. 735), на основі чого скласти який-небудь біографічний образ нам видається неможливим. Та навіть при цьому важко встановити – наведений патронім “професійного” чи “іменного” походження, оскільки, окрім імені Судислава, сином якого міг бути Гліб, відомим у Галичині було ім'я Судило (див.: Лозко Г. Вказ. праця. – (С) Судило). Відтак у контексті наших аргументів осібно виглядає лише постать Володислава Кормільчича.

праслов'янське закінчення -itj (у нашому випадку – **Соудьичь**), що фігурує зазвичай при спогаді джерел про осіб чоловічої статі, згідно з останніми дослідженнями²², означає виключно патронім, а відтак концепція М.С.Грушевського позбавлена достатніх аргументів.

2. На момент оволодіння Пониззям і Коломийською волостю, Доброслав прийняв у межах своїх земель “**Черниговски боляръ**”²³. Пояснити появу доволі чужих населенню Галичини (хоча б з огляду на страту у вересні 1210 р. князів Ігоревичів) представників східнослов'янського нобілітету можна в контексті кількох інших літописних повідомлень, датованих 1228, 1235, 1239, 1242 рр. відповідно. Станом на другу половину 1235 р. після короткочасного перебування в Галичі Данила Романовича князівство при сприянні місцевого боярства здобув син чернігівського володаря Всеволода Чермного – Михайло, який передав столицю своєму синові Ростиславові, що утримував її до 1238 р.²⁴ Під 1239 р. східнослов'янський нарратив, у контексті відображення втечі Михайла Всеволодовича (1179–1246 рр.) від татар, повідомляв, що “**Данилъ же и Васнако даста ємоу (чернігівському князеві. – М.В.) пшеницѣ много. и медоу и говадѣ и вѣцьць доволѣ**”²⁵. Указану місцевість, зважаючи на наявність у розпорядженні князя **вѣцьць доволѣ**, ми ідентифікуємо не інакше, як у межах Коломийської волості, де в галузі тваринництва вівчарство було особливо популярним та актуальним²⁶, одночасно пояснюючи, чому після того, як “**Михаилъ же оувѣдѣвъ приятьє Киевское . и вѣжа со снмѣ своимѣ . во Лахы**”, у рамках володінь Доброслава залишалися **Черниговски болярѣ**. Останні ж могли тут знаходитись, очевидно, і від осені-зими 1235 р.

Оскільки ще станом на 1228 р. “**вѣ во королевичѣ вѣ Галичѣ . и Соудиславѣ с нимѣ . мирѣ во имѣаше со Володимиромѣ (Рюриковичем, князем київським. – М.В.) . и Михаиломѣ [Всеволодовичем]**”²⁷, зрозумілою є й позиція Доброслава близько 1240 р. Цілком прогнозованим виглядає й те, що після відходу частини татарських загонів з Угорщини в причорноморські степи в 1242 р. “**Ростиславѣ (Михайлович. – М.В.) . собра князѣ Болоховские . и встанокѣ Галичанѣ приде ко Бакотѣ**”²⁸ (ще недавно – резиденції сина Судислава), намагаючись повернути місто, яке контролював печатник Данила Романовича – Кирило.

Чернігівські бояри, які розквартирувалися в межах Коломийської волості, очевидно, у контексті протистояння з Романовичами були символічною ланкою, що пов'язувала Доброслава з Михайлом Всеволодовичем, Ростиславом Михайловичем, які почергово в 1239 та 1242/43 рр. намагалися породичатися з Белою IV, і угорцями з одного боку та болоховськими князями – з іншого. Останні ж, зокрема, у військовій кампанії герцога Ендре проти Романовичів у 1232 р. виступали на боці першого: “**вѣ во с королевичемѣ. Александрѣ . и Глѣвъ Зеремієви . инни князи Болоховьсци и Оугорѣ множество**”²⁹. Аналогічної антиволинської позиції “**князи Болоховьсци**” дотримувалися і в 1235 р. “**Придоша Галичане на Каменецѣ . и вси Болоховьсци князи с ними . и повоеваша по Хомороу . и пондоша ко Каменцю . вземши полонѣ великѣ**”³⁰.

3. Особиста поведінка Доброслава, спосіб управління на момент становлення ним влади в Галичині свідчили про його родову приналежність до людини, якій були відомі деякі риси західноєвропейської феодально-ієрархічної практики, нерідко, судячи з джерел, використовувані в східнослов'янських землях. Той факт, що десь у другій половині 1241 р. “**приѣхаш (до Данила. – М.В.) с великою гордынею . єдоучю Доброславоу во шдинои сорочьцѣ гордацоу ни на землю смотрацю . Галичаном же текоущимѣ оу стремени его**” до певної міри нагадує виконання з боку галичан (ще недавно – підданих Романовичів) маршальської служби (officium stratoris), яку 14 жовт-

ня 1235 р. під час церемонії коронації Бели IV виконував сам Данило (станом на середину 1241 р. – уже формальний васал угорського монарха³¹). Подібний жест, а також недотримання усталених норм поведінки в зовнішній формі одягу, провокаційна зверхність, виклик (**во ѡдинои сорочьцѣ**)³², з певним акцентом, адресовані волинському князеві, демонстрували не лише верховенство влади Доброслава над, очевидно, більшою частиною Галицької землі, але й були банальною відвертою образою князя, особливо розгнівавши останнього: **“Данилови же видащоу и Василякови гордость его . болшою враждоу на нь въздвигоуста”**³³.

4. Подібних запозичень і навичок, як ми припускаємо, Доброслав міг набути хіба що в разі тісних контактів із представниками угорського правлячого роду, які періодично обіймали галицький престол упродовж 1214–1233/34 рр. Єдина сусідня східнослов'янським князівствам королівська династія, володіння якої періодично сягали по обидва боки Карпат, була носієм феодальних традицій “каролінгського” типу, неодноразово підтверджуваних навіть і літописами Русі³⁴. Одним із найбільш класичних прикладів, на який звернув свою увагу П. Стефанович³⁵, є клятва вірності, висловлена оточенням (з тексту джерела не зовсім чітко зрозуміло, якого саме, хоча російський автор припускає – мешканців Галича, галичан) Данила Романовича князеві: **“вѣрны есмы Боу и товѣ . гноу нашемоу”**³⁶ – типовий німецький аналог. Поряд з тим не всіх представників місцевого нобілітету, судячи з документів, можна було б побачити серед найближчого оточення *Andreae duci Galitiae*.

Відтак імовірно наближення Доброслава до курії герцога Ендре або ж налагодження тісних особистісних контактів із представниками угорської знаті швидше за все відбулося при підтримці Судислава, чийм сином, як стає остаточно зрозумілим на основі вищенаведених доказів, і доводився Доброслав Судич/Судиславович.

Не менш актуальним є питання встановлення років життя вказаної особи. Складність точного розв'язання цієї проблеми пов'язана зі скупістю джерельних повідомлень – 7 літописних згадок у контексті відображення двох хронологічно розірваних епізодів (не враховуючи повідомлень під 1233/34 р.). Відсутні також і будь-які історіографічні версії.

Рік народження другого (як ми вважаємо) сина Судислава достеменно невідомий, причому встановити його, у порівнянні з Богомиром, практично нереально через відсутність хоча б найменших натяків. Уперше **Доброславъ Соудьичъ** фігурує в джерелах не раніше середини 1241 р. як управитель Пониззя та Коломийської волості. Зрозуміло, що ці володіння він здобув, можливо, у 1234 р.³⁷, а більш реально – близько 1238 р. за **повеленьем** сюзерена Галичини (від 1238 р.) князя Данила. Однак розширив свої повноваження вже **“безъ княжа повеления”**, швидше за все під час відсутності старшого Романовича впродовж вересня-жовтня 1240 – квітня 1241 рр. і його перебування в Угорщині³⁸. Указаний проміжок часу, з огляду на досі не до кінця доведений факт взяття татарами м. Галич* та участь вихідців із Русі (точно із якої землі – невідомо³⁹) у нищенні кочівниками Угорщини, виглядає, на нашу думку, найбільш вірогідним.

* Про те, що в лютому (?) 1241 р. кочівники захопили м. Галич маємо всього одну лаконічну цитату з Іпатіївського літопису: **“Батыю же вземша гра Киевъ и приде м Володироу . и взя копьемъ . и изби и не щада . тако же и гра Галичъ . нныи гра многы . имже нѣ числа”** (Ипатьевская летопись. – Стб. 786). Натомість археологічні дослідження, що активно проводяться з другої половини XIX ст., жодного підтвердження цьому повідомленню не наводять (див., наприклад, останні узагальнення та новітні результати розкопок: Томенчук Б. П. Дерев'яне церковне будівництво в Галицькій землі XII–XIII ст. : з історії археологічних досліджень

Також зрозуміло, що людина, яка контролювала протягом певного часу таку важливу й економічно прибуткову галузь, як сіль, **тако величин князи держать**, була досвідченою, а значить – не дуже молодою. За умов, якщо старший син Судислава – *Wogomegius* міг появитися на світ між 1209–1210 рр., не виключеним є народження Доброслава після 1210 р. Таким чином, станом на 1240–1241 рр. це була людина близько 30-літнього віку. Літописні свідчення, на жаль, не подають жодних другорядних антропометричних чи фізіологічних характеристик, які б дозволили деталізувати рік народження досліджуваної персони.

Аналогічно вкрай важко встановити момент смерті. На сторінках східнослов'янського нарративу повідомляється, що: **“Доброславоу же и Григорию швоимъ ловащимъ . на са . слышав же Даниль рѣчи ихъ тако полны соуть льсти . и не хотать по воли его ходити . и власть его нномоу предати . сомыслив же се братомъ . оноу же вида беззаконие ихъ . и повелѣ его изомати”**⁴⁰. Зрозуміло, що син Судислава перебував в ув'язненні, куди потрапив за вкрай загадкових обставин, однак чи було його страчено документ не вказує. Оскільки наступне джерельне повідомлення констатує, що **“Коурилови же соуцю печатникоу . тогда въ (колишній резиденції Доброслава. – М.В.) Бакотѣ”**⁴¹, момент полонення Доброслава припадає десь на рубіж 1241–1242 рр.⁴², а не 1246 р., як переконаний А.Петрик⁴³.

Епізодичність появи в документах “держателя” Коломийської волості й усього Пониззя, короткочасність утримування цих територій ускладнюють з'ясування майнового статусу Судиславового сина, його контактів із пересічним населенням та знаттю Угорського королівства. Не до кінця відомими в контексті літописної цитати про **“матежъ великъ в земля и грабежъ”** залишаються, зокрема, відносини останнього з Романовичами й татарами, яким сусіди Доброслава – болоховці **“врють пшеницю и проса тако ѿ Тотаръ болшою надежоу имѣахоу”**⁴⁴.

Основою матеріального блага в межах контрольованих володінь Доброслава залишився видобуток і переробка ропи. Ряд топонімічних, топографічних досліджень, що останнім часом проводилися в межах Івано-Франківської області й особливо передгірської частини, засвідчують неймовірну кількість місцезнаходжень соляних копалень, які, очевидно, входили до Коломийської волості (*districtus Colomiensis*) у XIII ст. з активною тяглістю традицій виробництва до кінця XIV ст. Місто Коломия в силу свого розташування на р. Прут залишалося місцем зведення видобутої й переробленої солі, звідки та транспортувалася швидше за все в степ, до інших земель Русі, можливо, до Болгарії.

Подібні висновки є логічними з огляду на недоцільність продажу солі в Угорщину, яка володіла власним серйозним запасом покладів мінералу в горах Трансільванії, східних і північно-східних комітатах, долинах Дунаю. Королі організували роботу соляної палати, причому саму сіль, згідно з 25 артикулом Золотої булли від 1222 р., було заборонено зберігати крім чітко визначених місць, а саме: м. Салача, Сегеда й прикордонних районів⁴⁵. У серпні 1233 р., при сприянні папського легата, Ендре II надав ряд

// Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2005. – № 10. – С. 7–16; його ж. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2006. – С. 92–113; його ж. Дерев'яна монументальна архітектура княжого Галича в новітніх археологічних дослідженнях // Дьнеслово : зб. праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. – К. : Корвінспрес, 2008. – С. 181–190; його ж. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття : матеріали археологічних досліджень 1976–2006 рр. – Івано-Франківськ : Видавець Третяк І. Я., 2008. – С. 494–535 та ін.).

привілеїв у галузі торгівлі сіллю угорському духовенству⁴⁶, сам зберігаючи зацікавлення в приєднанні до володінь династії родовищ у східній частині Карпат. Про подібні наміри свідчать не тільки добре відомі з джерел військово-політичні, династичні заходи, але також численна топонімічна автентика, збережена в пригірських районах, зокрема, топонім “баня” (у перекладі з угорської *bánya* – “шахта”). Під 1238 р. відоме повідомлення літопису про те, що князь Ростислав Михайлович *идаше . на Борьсоуко дѣль . и прииде к бани . рекомѣ Родна . и ѿтоуда иде Оугры*⁴⁷. Досі існує ряд сіл, навіть у назві яких міститься цей термін (Баня Березів, Баня Свірська (від 1892 р. – присілок с. Текуча) Косівського району Івано-Франківської області, зокрема).

Походження назви м. Коломия, яке досі точно не встановлене, не виключає й угорського варіанта⁴⁸. Також, згідно з припущенням І.Мицька, сучасне с. Дебеславці (Коломийський район Івано-Франківська область), розташоване в південно-східному напрямі на відстані 15 км від районного центру, у своєму первісному варіанті від 1419 р. звучало як Доброславці (*Dobreslawycze*), а відтак, як переконаний історик, у XIII ст. могло бути пов’язане з особою Доброслава Суддича⁴⁸. Указана думка виглядає логічною з огляду на прикордонне розташування цього населеного пункту відносно володінь Арпадів у XIII ст. Факти наявності тут соляних джерел підтверджені археологічно.

Логічно припустити, що поступове проникнення в східнослов’янські території угорських переселенців із прикордонних комітатів з метою їхнього залучення до справи обробки соляної ропи могло відбуватися на фоні контролю старшим сином Судислава Богомиром наприкінці 20–30-х рр. XIII ст. секейських територій, які межували з Пониззям і південними околицями Галицької землі. Відтак навіть попри встановлення впродовж 1235–1238 рр. у Галичі почергово влади Романовичів та Ольговичів, поява в межах Коломийської волості Доброслава виглядає абсолютно передбачуваною.

Однак виникає питання, яка територія або ж яке населення станом на кінець 1240–1242 рр. могло бути головним осередком збуту соляної продукції, тоді як абсолютна більшість князівств Русі перебували в жахливому занепаді, спричиненому татарськими завоюваннями. Судячи з послідовності повідомлення літопису, не виключається налагодження (або ж і дочасного існування) тісних торговельних зв’язків із залежною від кочівників Болоховською землею, а можливо, і самими татарами, які монополізували всю степову зону, маючи, природно, потребу в солі. На фоні складних стосунків у 1242–1243 рр. Данила Романовича *со князи Болоховскими*⁵⁰ подібна співпраця виглядає закономірною й навіть виправданою.

Поряд із цим і в контексті археологічно й писемно не встановленого факту спалення Коломиї наприкінці 1240 – на початку 1241 рр.⁵¹ постає проблема, чи лише торговельними операціями з кочівниками обмежувалися контакти сина Судислава. Не виключено, що літописна цитата про *матежъ великъ и грабежъ* мала на меті показати не тільки ослаблення князівського впливу в околицях Галичини на користь Доброслава, але й натякнути на певну його співпрацю (можливо, підданство, чітко не сформоване з огляду на продовження Бату походу до Європи) з кочівниками, про яку інформатор не мав достовірних даних. Схожі опосередковані припущення можна знайти й в окремих історичних дослідженнях⁵². Додатково подібну версію підтверджує повідомлення про розпач старшого Романовича (*Данилъ же скорбаше . и молашеся Боу ш учинѣ свои . тако нечтвѣмъ симъ* (підкреслення наше. – *М.В.*) *держати ю и владати єю*⁵³) після повернення його посла Якова Марковича з Бакоти й переговорів із Доброславом.

Не виключено, що управління останнього в межах Коломийської волості й Пониззя відбувалося під впливом татарських чільників. Деякі, не пов’язані між собою логічно, фрагменти літопису про це з різною емоційністю та змістом натякають. Зокрема, у відповідь на питання Данилового стольника Якова до Судиславового сина *“како можеш бес повелениа княжа вдати ю (Коломию двом беззаконникам і смердам Лазарю Домажиричу й Івору Молибожичу. – М.В.)... вн же оусмѣавьса ре . то что могоу же глати”*⁵⁴. В якому ж сенсі, у такому випадку, можна оцінювати слово *“оусмѣавьса”*, тоді як кількома реченнями раніше Доброслав погоджувався *“дати волости (боярам. – М.В.) Галичкимъ”*? Наскільки іронічною або ж вимушеною була ця міміка, автор цитати не деталізує. Невідомо нічого й про мотивацію вказаного рішення, хоча М.С.Грушевський, на основі аналізу тези про те, що при зустрічі з Доброславом *“Лазорь Домажирецъ и Иворъ . Мольвожичъ поклонистася ємоу до земаѣ* (підкреслення наше. – *М.В.*)”, був переконаний, що *“згадані вище “беззаконники од племени смердья” ...одержали (виключно. – М.В.) від боярської олігархії Коломию”*⁵⁵. Однак, ми припускаємо, що подібне призначення, як і, можливо, деякі інші, невідомі з документів, попри цілком зрозумілу неприйнятну щодо Романовичів поведінку Доброслава, усе ж могли бути зумовлені позицією та вподобаннями татарських воєначальників під час переходу з Галицької землі до Угорщини.

Черговим аргументом на користь подібної версії є літописне відтворення сутичок волинських князів із татарами та їх підданими із числа болоховських князів упродовж 1242–1243 рр. Полонення Судиславового сина, спустошливий кількостепний похід Данила й печатника Кирила в *“землю Болоховскою”*, захоплення впродовж 1242 р. кількох ключових міст, а відтак знищення створеної наприкінці 1240 – на початку 1241 рр. системи постачання військ татар сіллю, пшеницею й просом створили в кінці 1243 р. серйозний прецедент для початку кочівниками військових дій проти вотчинних володінь Романовичів на Волині. Завдання двох богатирів *Манъмана й Балаа* полягало в тому, щоб *возискати* Данила⁵⁶, а отже, як, на нашу думку, правильно встановив В.Нагірний, спершу добитися контролю над Волинською землею⁵⁷. Галичина, очевидно, у вказаний час цікавила татар менше, з огляду на збереження ними тут до кінця 1242 р. через своїх ставлеників-союзників якогось впливу. Відтак, лише після перемоги Романовичів під Ярославом 17 серпня 1245 р. над угорськими, польськими загонами та частиною галицького війська, керованого зятем Судислава – королівським баном Філею та князем Ростиславом Михайловичем, учергове протекція над Галичиною з боку волинської династії викристалізувалася чіткіше. Це й стало приводом для приїзду татарського посольства із вимогою до галицько-волинського володаря *“да и Галичъ”*⁵⁸.

Однак попри наявність певної, чітко не встановленої між кінцем 1240–1242 рр. підлеглості *“держателя”* Коломийської волості від татар він не мав бажання *“по воли его (Данила Романовича. – М.В.) ходити . и власть его иномоу предати”*⁵⁹.

Не виключено, що саме з вищенаведених причин, а також у зв’язку із загальною військовою ослабленістю князя Данила станом на 1241 р., той утримувався від прямих силових заходів щодо Коломийської волості, спробувавши вирішити казус в інший, до кінця не зрозумілий зі слів наратора, спосіб. Оповідь літописця, яка, на нашу думку, стосується кінця 1241 – початку 1242 рр., відтворює зустріч Доброслава з обома Романовичами, місце й причини якої невідомі. Відверто провокаційна та зверхня поведінка сина Судислава, як ми вважаємо, виключає його поїздку до Холма – тогочасної нової столиці князів⁶⁰ або ж навіть до Володимира-Волинського – резиденції Василька. Немає і чітких даних про зустріч у Галичі, у чому був упевнений О.Купчинський⁶¹.

Указане побачення відбулося, очевидно, на нейтральній території, можливо, у межах Галицької землі, оскільки на описуваний літописцем момент “Галичаном же текоущимъ оу стремени его (Доброслава. – М.В.)”, демонструючи свою відданість саме цій людині. Присутність на ньому обох волинських володарів засвідчує серйозність причини зібрання – не виключено, що пов’язаної з обговоренням ситуації, яка склалась у межах землі після татарського нападу, у тому числі – за участю нових “держателів” – Доброслава Суддича/Судиславовича та Григорія Васильковича, який “собѣ горноую страну Перемышльскоую мыслаше удержати”⁶². Може останні мали на меті з’ясувати якісь обопільні суперечливі моменти при посередництві Данила, як зазначали Дж.Харді, М.Котляр та О.Купчинський⁶³. Результатом зустрічі стала змова Романовичів і полонення обох опозиціонерів.

Подальша доля досліджуваної персони невідома, хоч І.Мицько переконаний, що в Доброслава мали би бути нащадки, які стояли біля витоків формування роду, відомого з кінця XIV ст.⁶⁴.

Таким чином, Доброслав, названий літописцем Суддичем, був, на наш погляд, сином Судислава de genere Lodan, однієї з найвпливовіших персон при курії синів Ендре II у Галицькій землі. Серед відомих із джерел спадкоємців останнього він, очевидно був третьою дитиною і, відповідно, другим сином. Становлення його поглядів, формування поведінки, судячи з непрямих свідчень джерел, проходили на фоні деякого угорського впливу, можливо, в оточенні герцога Ендре, який поряд із батьком Доброслава до 1234 р. контролював Галич. Утримання останнім Коломийської волості й Пониззя майже синхронно збіглося з контролем старшим братом Богомиром території розселення секеїв у Трансільванії – володіннях “молодшого короля” Бели. Управління в цих землях позначилося збереженням існуючих на той час тісних зв’язків із представниками династії Ольговичів, чії бояри з волі Доброслава були наділені в передгірських районах рядом земельних пожалувань і промислів.

Контроль над “коломийською сіллю” відбувався на фоні походу татар в Угорщину та встановлення останніми протекторату над Болохівською землею. Схоже підданство наприкінці 1241 – на початку 1242 рр. стосовно кочівників, як ми припускаємо, був змушений прийняти й син Судислава, про що непрямо свідчать літописні повідомлення. На цьому фоні він усе ж не бачив сенсу зміни сюзерена, що чітко дав зрозуміти послові князя Данила – стольнику Якову Марковичу, тим самим викликавши гнів волинського князя, подальшу змову Романовичів щодо себе та полонення за вкрай загадкових обставин.

1. Волошук М. М. До питання про етнічне та соціальне походження Судислава (Бернатовича?) / М. М. Волошук // Прикарпатський вісник НТШ. Думка. – 2008. – № 1 (1). – С. 127–145.
2. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G. Fejer. – Budae : Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829. – Т. 4. – V. 1. – S. 158.
3. Ипатьевская летопись // ПСРЛ / [предисл. Б. М. Клосса]. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – Т. 2. – Изд. 2. – Стб. 736.
4. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. – Т. 4. – V. 1. – S. 21.
5. Ипатьевская летопись. – Стб. 774.
6. Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae / [ed. R. Marsina]. – Bratislava : Sumptibus consilii sationalis Bratislaviensis capitalis reipublicae Socialisticae Slovacae, 1987. – Т. 2 (inde ab anno MCCXXXV usque ad anno MCCLX). – S. 119.
7. Ibidem. – S. 157–158.
8. Ипатьевская летопись. – Стб. 789.

9. Там само. – С. XIV, XXIX.
10. Харди Ї. Наследници Кијева између краљевске круне и татарског јарма: студила о державно-правном положају Галиче и Галичко-Волинске кнежевине до 1264 . године / Харди Ї. – Нови Сад : МБМ плас, 2002. – С. 153; Галичко-Волинская Русь : очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / [под ред. И. Я. Фроянова]. – С. Пб. : Университетская книга, 2001. – С. 546–547; 551; Петрик А. До історії боярських родин Кормильчичів, Доброславичів та Дядьковичів / А. Петрик // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич : Вимір, 2001. – Вип. 5. – С. 37 та ін.
11. Котляр М. Ф. Галицько-Волинський літопис XII ст. / М. Ф. Котляр. – К. : Інститут історії України НАН України. – С. 44.
12. Ипатьевская летопись. – Стб. 737–738, 758–759, 760–761, 767–768, 771.
13. Купчинський О. Неавтентичні акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. / О. Купчинський // Архіви України. – 2005. – № 5–6. – С. 12–23; його ж. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть : дослідження, тексти. – Львів : Наукове Товариство імені Шевченка, 2004. – С. 1283.
14. Грабовецький В. В. Історія Коломиї / В. В. Грабовецький. – Коломия : ВІК, 1996. – С. 17–20.
15. Майоров А. В. Галичко-Волинская Русь / А. В. Майоров. – С. 236, 411, 512, 546–547; 551–552, 571.
16. Грушевський М. С. Історія України-Руси : у 10 т., 11 кн. / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1993. – Т. 3. – С. 50, 57–58; його ж. Галицьке боярство XII–XIII вв. // Записки НТШ. – Львів, 1897. – Т. 20. – С. 5–7.
17. Петрик А. До історії боярських родів Кормильчичів, Доброславичів та Дядьковичів / А. Петрик. – С. 37–38; Мицько І. Генеалогія та геральдика шляхетських родів Кульчицьких та Доброславичів / І. Мицько // Статті, написані після вигнання з Інституту українознавства НАН України. – Львів, 2000. – С. 56–57.
18. Волошук М. М. Докладно про угорський слід у версії походження назви міста Коломиї / М. М. Волошук // Коломия давня і нова: міська цивілізація в історії та культурі : матеріали регіональної наук.-теор. конф. присвяченої 600-річчю надання Коломиї магдебурзького права (Коломия, 27 жовт. 2005 р.) / за ред. І. Монолатія. – Коломия : Вік, 2005. – С. 41–42.
19. Грушевський М. С. Галицьке боярство ... – С.7.
20. Драбчук І. Три портрети найвпливовіших представників галицької знаті кінця XII – початку XIII ст. / І. Драбчук // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України : матеріали Міжнар. наук. конф. (Галич, 10–11 жовт. 2008 р.). – Галич : Інформаційно-видавничий відділ Національного заповідника “Давній Галич”, 2008. – С. 146.
21. Петрик А. Військова організація та дружини галицького і волинського боярства / А. Петрик // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич : Коло, 2006. – Вип. 10. – С. 114; його ж. До історії боярських родів Кормильчичів, Доброславичів та Дядьковичів. – С. 37; його ж. Ідеологія галицького боярства та її вплив на трансформацію Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник / [ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.) та ін.]. – Дрогобич : Коло, 2004. – Вип. 8. – С. 48; його ж. Угорська партія в контексті політичного розвитку Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич : Коло, 2005. – Вип. 9. – С. 188; його ж. До питання становлення боярських родів у період князіння династії Романовичів // Король Данило Романович і його місце в українській історії / Львів. наці. ун-т імені Івана Франка, Львів. від-ня Ін-ту укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, Громад. ком. для відзначення 800-літнього ювілею короля Данила ; редкол. Я. Дашкевич [та ін.]. – Львів : ВМС, 2003. – С. 138–139.
22. Див., наприклад: Мазур О. Осмомисл, Ярославна, Чагрівна, Настасич, Берладник, Берладничич: прізвищеві назви двох галицьких княжих родин / О. Мазур, М. Демчук // “Слово о полку Ігоревім” та його доба : матеріали Міжнар. наук.-теор. конф. (Галич, 24 жовт. 2007 р.). – Галич : Інформаційно-видавничий відділ Національного заповідника “Давній Галич”, 2007. – С. 72–73.

23. Ипатьевская летопись. – Стб. 789.
24. Там само. – Стб. 774, 776.
25. Там само. – Стб. 783.
26. Тиводар М. П. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст. : автореф. дис на здобуття наук. ступеня доктора істор. наук : спец. 07.00.07 “Етнологія (етнографія)” / М. П. Тиводар; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського АН України. – К., 1994. – С. 1–3.
27. Ипатьевская летопись. – Стб. 753.
28. Там само. – Стб. 791.
29. Там само. – Стб. 767.
30. Там само. – Стб. 774.
31. Волощук М. М. Вассальная зависимость Даниила Романовича от Бели IV (1235–1245 гг.): актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений второй четверти XIII в. / М. М. Волощук // Specimina nova. Pars prima. – Sectio mediaevalis. – 2005. – P. 3. – С. 104, 112.
32. Вейс Г. История цивилизации. Новое время XIV–XIX вв. / Г. Вейс. – М. : Эксмо-Пресс, 2000. – Т. 3. – С. 10.
33. Ипатьевская летопись. – Стб. 790.
34. Там само. – Стб. 801.
35. Стефанович П. С. “Верность” в отношениях князя и дружины на Руси XII–XIII вв. / П. С. Стефанович // Древняя Русь. – 2008. – № 1 (31). – С. 79.
36. Ипатьевская летопись. – Стб. 763.
37. Петрик А. До історії боярських родів Кормильчичів, Доброславичів та Дядьковичів. – С. 37
38. Волощук М. М. Вассальная зависимость Даниила Романовича. – С. 101.
39. Сплитский Фома. История архиепископов Салоны и Сплита / Фома Сплитский; пер., коммент. О. А. Акимовой. – М. : Индрик, 1997. – С. 339.
40. Ипатьевская летопись. – Стб. 790–791.
41. Там само. – Стб. 791
42. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства. – С. 264–265.
43. Петрик А. Військова організація та дружини галицького і волинського боярства. – С. 114.
44. Ипатьевская летопись. – Стб. 792.
45. The Laws of the medieval kingdom of Hungary : in 2 t. / [ed. J. M. Bak, Gy. Bónis and J. R. Sweeney]. – Idyllwild : Charles Schlacks, jr., publisher, 1999. – Т. 1 : 1000–1301. – S. 34.
46. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G. Fejer. – Budae : Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829. – Т. 3. – V. 2. – S. 319–326; Almosi T. A beregi egyezmény megkötésének diplomáciai mozzanatai / T. Almosi // Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica. – Szeged (Hungariae), 1986. – Т. LXXXIII (83). – Old. 31–41.
47. Ипатьевская летопись. – Стб. 778.
48. Wajgl L. Rys miasta Kołomyi / L. Wajgl. – Kołomyja, 1877. – S. 1–2; Волощук М. М. Докладно про угорський слід у версії походження назви міста Коломиї. – С. 38–50.
49. Мицько І. Вказ. праця. – С. 56, 60.
50. Ипатьевская летопись. – Стб. 792.
51. Грабовецький В. В. Історія Коломиї. – С. 13.
52. Див., наприклад: Головка О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О. Б. Головка. – К. : Стило, 2006. – С. 321–322; його ж. Половецький фактор у політичному розвитку Південно-Західної Русі (остання третина XII – перша половина XIII ст.) // Східний світ. – К. : Нац. акад. наук України, Ін-т сходознавства імені Агатангела Кримського, 2004. – № 1. – С. 69; Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – М. : Наука, 1985. – С. 36.
53. Ипатьевская летопись. – Стб. 790.
54. Там само.
55. Грушевський М. С. Галицьке боярство. – С. 7.

56. Ипатьевская летопись. – Стб. 794.
57. Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198/99–1264 : praca doktorska / W. Nagirnyj. – Kraków, 2007. – S. 161.
58. Ипатьевская летопись. – Стб. 805.
59. Там само. – Стб. 790–791.
60. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства. – С. 263.
61. Там само. – С. 264–265.
62. Ипатьевская летопись. – Стб. 790.
63. Ђура Х. Op. Cit. – С. 170; Котляр М. Ф. Галицько-Волинський літопис XIII ст. – С. 78; Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства... – С. 263–265.
64. Мицько І. Вказ. праця. – С. 57.

Myroslav Voloschuk (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

Dobroslav Suddich – Attempt of Biographical Essays

The article is sacred to the contradictory, in opinion of author, figure in history of Galithia of the middle of XIII century – Dobdoslav Suddich, that was, as the convinced researcher, a son of Sudyslav, one of the known supporters of the Hungarian protectorate in Galithia (first third of XIII of century). In the article on the basis of analysis of spring certificates supposition is pulled out about belonging of Dobroslav to the curia of the Hungarian duke and simultaneously the Galithia prince Andreas (Andreas, Dux Galicie). The author does not cast aside probability of certain education of Dobroslav in the Hungarian environment which allowed to adopt the separate lines of the West-European feudal conduct. A historian is convinced, that retaining the investigated person during the end 1240–1242 economic profitable of Kolomian volost could be related not only to the certain vacuum of princely power in Galithia, that arose up on a background a Mongolian campaign to Europe and by propensity of local boyars to the arbitrariness. Exactly from Tatar permission and approval of Sudyslav's son, as a scientist assumes, held an indicated position, being the actual brief suzerain of greater part of Galithia under the not too noticeable protectorate of nomads which were on a march up to beginning in 1243. Such state of affairs did not answer political and economic interests of Romanoviches, which looked after about an arrest conclusion of Dobroslav, in which he, obviously, and died after 1242 in age for 30 years.

Key words: Dobdoslav Suddich, Danylo Romanovich, Sudyslav, tatar, Galithia.

УДК 94 (477)
ББК 63.3

Віталій Нагірний
(м. Краків, Республіка Польща)

ВІДНОСИНИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ КНЯЗІВ ІЗ МОНГОЛАМИ В СЕРЕДИНІ 40-х рр. XIII СТОЛІТТЯ: ВИБРАНІ ПРОБЛЕМИ

Стаття присвячена вибраним проблемам з історії відносин галицько-волинських князів із монголами в середині 40-х рр. XIII століття. Автор аналізує хронологію прибуття посланця від монгольського воєначальника Могучія (Мауція) до двору Данила й можливу причетність Бату-хана до цієї події, а також намагається з'ясувати час установаження монгольської зверхності над державою Романовичів. У праці відстоюється погляд, згідно з яким ярославська битва не мала вирішального впливу на характер відносин галицько-волинських князів із монголами й висловлюється гіпотеза про визнання галицько-волинськими князями залежності від Бату-хана на межі 1243 і 1244 рр.

Ключові слова: галицько-волинські князі, Данило й Василько Романовичі, монголи, Могучій (Мауці), Бату-хан.

Перемога галицько-волинських військ у битві під Ярославом (17 серпня 1245 р.) корінним чином змінила політичну ситуацію в південно-західному регіоні Русі. Із цього часу Галицька земля остаточно перейшла під контроль династії Романовичів, що привело не тільки до значного посилення держави Данила й Василька, але й зумовило вагомі зміни в зовнішній політиці галицько-волинських князів. Якщо до 1245 р. їх головним завданням було повернення спадщини Романа Мстиславовича, то після об'єднання Галичини й Волині під владою Данила й Василька перед ними постали зовсім інші завдання, які надали їхній політиці значної активності на нових напрямках.

Однією з найважливіших проблем, яку в середині 40-х рр. XIII ст. змушені були вирішувати Романовичі, було врегулювання відносин із монгольським ханом Бату, який після повернення з походу на захід створив у поволзьких степах державу, відому в історіографії як "Золота Орда"¹. У науковій літературі традиційно прийнято вважати, що перші контакти Данила й Василька з Бату-ханом треба датувати не раніше як серпнем 1245 р., коли до двору Романовичів прибув монгольський посланець із вимогою "да и Галич"². В історичній науці панує погляд, що такий крок монголів був наслідком перемоги руських князів у битві під Ярославом, після якої вони остаточно поставили під свій контроль Галицьку землю, і вважається, що висланий Могучієм (Мауцієм)³ посол прибув до двору Данила після означеної події, тобто після 17 серпня 1245 р.⁴. Однак із таким висновком досить важко погодитись. Як побачимо далі, існують поважні підстави вважати, що посол від Могучія (Мауція) прибув до двору Романовичів ще перед ярославською битвою. Крім того, збережені джерела, незважаючи на їх фрагментарність, дозволяють із високою правдоподібністю припускати, що перші контакти між галицько-волинськими князями й Бату-ханом мали місце перед 1245 р. У статті ми спробуємо обґрунтувати висловлені вище тези.

Розгляд відносин галицько-волинських князів із монголами в середині 1240-х рр. хочемо розпочати з проблеми хронології прибуття посланця від Могучія (Мауція) до двору Романовичів. Як зазначалося вище, існують поважні підстави вважати, що монгольський посол прибув до Данила й Василька напередодні битви під Ярославом, (перед 17 серпня 1245 р.). Нещодавно польський історик Маріуш Бартніцький звернув увагу на те, що Василько, після прибуття посланця від монголів, вислав до Орди гінця з метою отримання грамот Бату-хана, які б гарантували Данилові безпечний проїзд

монгольськими територіями. І тільки після повернення цього гінця старший Романович відправився в подорож до Орди. За підрахунками люблінського автора, подорож висланого Васильком посланця мала займати біля двох місяців в один бік (відповідно біля чотирьох місяців у два боки). На підставі таких підрахунків польський історик прийшов до висновку, що прибуття монгольського посла до Романовичів необхідно датувати не пізніше як початком липня 1245 р.⁵. Такий висновок видається обґрунтованим. Більше того, можна навести додаткові аргументи на його підтвердження.

Передусім установимо перебіг і черговість подій, які мали місце в проміжку між прибуттям посла від Могучія (Мауція) і відправленням Данила Романовича в ставку Бату-хана. Порівняння даних, які містять Галицько-Волинський літопис і звіт папського посла до монголів, францисканця П'єтро Карпіні, дають можливість відтворити їх у такий спосіб: Могучій (Мауці) вислав свого посланця до Романовичів із вимогою поставити під монгольський контроль Галицьку землю⁶; монгольський посол прибув до Данила й Василька, які в той час перебували в Дороговську на західному пограниччі їхньої держави (тепер село – Dorohusk у Люблінському воєводстві в Польщі)⁷; після спільної наради братів Данило вирішив особисто відправитися до Бату-хана з метою відстоювання своєї "полоу ѡчины"⁸; після цього Василько вислав свого гінця до Орди для отримання ханських грамот на безпечний проїзд старшого Романовича до Сараю⁹; князі дочекалися повернення посланця з грамотами, після чого Данило відправився до Бату-хана¹⁰.

Якщо дотримуватися прийнятої в історичній науці хронології, то всі ці події необхідно було б умістити у вузькому двомісячному відрізку між битвою під Ярославом і виїздом князя до Орди (битва відбулася 17 серпня 1245 р., а Данило виїхав до Сараю 26 жовтня 1245 р.)¹¹. Безумовно, монголи могли досить швидко дізнатися про результати битви під Ярославом, і Могучій (Мауці), який, очевидно, не узгодив свого кроку із Бату¹², міг вислати свого посла до галицько-волинських князів. І цей посол мав достатньо часу, щоб прибути до Романовичів перед 25 жовтня 1245 р. Але фактично неможливо вмістити в цей самий проміжок іншу подію – поїздку до ставки Бату-хана висланого Васильком гінця, оскільки навіть при найбільш сприятливих обставинах на її здійснення потрібно було не менше як два місяці¹³. До цього необхідно додати час, який був потрібний, щоб інформація про перемогу галицько-волинських військ над Ростиславом Михайловичем й угорсько-польською коаліцією дійшла до Могучія (Мауція), і час, необхідний для того, щоб монгольський посланець знайшов Романовичів у Дороговську. Таким чином, бачимо, що навіть при максимально ущільненій хронології на всі ці події необхідно було не менше як три місяці, що не дозволяє вмістити їх у відрізок між ярославською битвою (17 серпня 1245 р.) і початком подорожі Данила до Орди (26 жовтня 1245 р.). У зв'язку із цим, залишаються дві можливості: або монгольський посол прибув до двору Романовичів ще перед ярославською битвою, або Данило виїхав до Сараю пізніше. Але оскільки Галицько-Волинський літопис подає точну дату виїзду князя – 26 жовтня 1245 р., то друга можливість повністю відпадає¹⁴. Виходячи із цього, вважаємо слушним погляд М.Бартніцького, згідно з яким прибуття монгольського посла до двору Романовичів відбулося ще перед ярославською битвою, найправдоподібніше в липні, а можливо, у червні 1245 р.

Доцільно також поставити питання про те, який вплив мала ярославська битва на характер відносин галицько-волинських князів із монгольськими ханами. На нашу думку, до оцінювання цієї події необхідно підходити обережно. З одного боку, не варто стверджувати, що перемога Данила й Василька в битві під Ярославом корінним чином вплинула на позицію монголів відносно галицько-волинських князів і що саме вона

мала вирішальний вплив на рішення Могучія (Мауція) позбавити Данила контролю над Галичиною. Хочемо особливо підкреслити, що старший Романович володів Галичем задовго до ярославської битви, принаймні від часу вигнання з міста Ростислава Михайловича в 1242 р.¹⁵. Що перешкоджало Могучієві (Мауці) спробувати поширити свій контроль на Галицьку землю раніше? Цілком логічно видається думка, що монгольський воєначальник не зволівав би із цим аж поки Данило зміцнить свої позиції в Галичині. У зв'язку із цим, вважаємо, що твердження, згідно з яким саме перемога Романовичів над угорсько-польськими військами підштовхнула монголів до встановлення контролю над Галицькою землею, не має під собою достатніх підстав. З іншого боку, необхідно наголосити, що перемога руських князів 17 серпня 1245 р. могла мати вагомий вплив на рішення Данила не віддавати Галицьку землю під контроль Могучія (Мауція) і особисто відправитися до Бату-хана з метою захисту своїх володінь. Як відомо, під час перебування в Сараї галицько-волинському князеві вдалося досягнути своєї мети.

З перебуванням посла Могучія (Мауція) у Романовичів пов'язані ще кілька проблем, які недостатньо вивчені дослідниками. Звернемося ще раз до літописного тексту. У Галицько-Волинському літописі під мильною датою 6758 [1250] р. (правильна дата 1245 р.¹⁶) читаємо: “Приславшоу же Могоучѣви . посолъ свои к Данилови и Василкови . боудущоу има во Дороговскыи да и Галичь быѣ в печали велиць . зане не оутвердилъ бѣ землѣ . еѣ города . и доумавъ с братомъ своимъ . и поѣха ко Батыеви . река не дамъ полоу ѡчины своен . но ѣдоу к Батыеви самъ . изииде же на празниѣ стѣго Дмитрѣа¹⁷. У цьому короткому повідомленні особливу увагу привертають два дуже цікаві факти. По-перше, монгольський воєначальник вимагав від князя віддати під його контроль тільки Галицьку землю, не піднімаючи проблему Волині. По-друге, цю вимогу поставив не Бату-хан, а один із дрібніших монгольських ханів – Могучій (Мауці), котрий володів улусом на лівому березі Дніпра¹⁸.

Перший із перелічених фактів протягом тривалого часу привертая увагу істориків. У науковій літературі загально прийнятою є думка, що монголи в 1245 р. свідомо відмовилися від спроб поширити свій контроль на Волинську землю. Головними причинами такого рішення монгольського хана вважалися географічне розташування Галицько-Волинського князівства, його сусідство з католицькими країнами Європи й збереження державою Романовичів значного економічного й військового потенціалу. Виходячи із цього, традиційно вважалось, що монголи змушені були проводити стосовно галицько-волинських правителів більш м'яку політику ніж щодо інших руських князів. І саме тому в 1245 р. від Данила не вимагали Волинської землі¹⁹. Однак таке трактування подій є досить поверхове й не зовсім відповідає історичній дійсності. Насамперед, треба підкреслити, що галицькі й волинські землі зазнали значного руйнування і Романовичі не мали у своєму розпорядженні великих економічних чи мілітарних ресурсів, з якими монголи змушені були б рахуватися. Позбавленим реального підґрунтя є і твердження про вплив так званого “географічного фактора” на політику монголів щодо галицько-волинських земель. Як нещодавно досить переконливо зазначив М.Бартніцький, кочівники не трактували “прикордонні князівства” у якийсь специфічний спосіб²⁰.

Що стосується другого з відмічених вище фактів, то посланцем Могучія (Мауція) довгий час вважали офіційного представника Бату-хана²¹. Але останніми роками ряд істориків висловилися на користь того, що монгольський воєначальник у 1245 р. діяв самостійно й не узгоджував свого кроку із Чингизидами²². Таке пояснення видається дуже правдоподібним, оскільки основне джерело до вивчення відносин галицько-

волинських князів з Ордою – Галицько-Волинський літопис – узагалі не згадує про можливу причетність Бату-хана до вимог Могучія (Мауція). Спосіб подання інформації в літописі дозволяє вважати, що володар монгольського улусу вислав свого посланця до Романовичів без згоди свого сюзерена. Прийняття цієї тези може логічно пояснити, чому монголи обмежили свої вимоги тільки до галицької частини держави Романовичів. Імовірно, Могучій (Мауці) спробував підпорядкувати безпосередньо собі Галицьку землю, яка розташовувалася недалеко від його улусу. У такому випадку він справді міг обмежитися спробою встановити свій контроль тільки над Галичем, не піднімаючи питання Волині, щоб, з одного боку, не провокувати сильного опору Романовичів, а з іншого боку, не дражнити Бату-хана своїм надмірним посиленням. Припущення про те, що Могучій (Мауці) діяв без згоди Сараю, підтверджує також реакція галицько-волинських князів. Як інформує літопис, Данило не погодився з вимогами правителя монгольського улусу й вирішив особисто відправитись у ставку Бату-хана з метою оборони цілісності своїх володінь. Як відомо, місія князя увінчалась успіхом і йому вдалося зберегти цілісність своїх володінь.

Таким чином, бачимо, що немає поважних підстав пов'язувати початок контактів між галицько-волинськими князями й верховним правителем Орди з перемогою Романовичів у битві під Ярославом чи з прибуттям до двору Данила посланця від Могучія (Мауція). Це ставить нас перед необхідністю переглянути укорінені в історичній літературі погляди. Як уже зазначалося на початку статті, є вагомими підстави вважати, що перші контакти Романовичів із Бату-ханом відбулися ще перед 1245 р. На таку думку наштовхує уважний аналіз повідомлень Галицько-Волинського літопису.

Насамперед звернім увагу на один надзвичайно важливий факт. Як чітко випливає з літописного повідомлення, князь Данило, після прибуття посланця від Могучія (Мауція), сам прийняв рішення їхати в Орду – “река не дамъ полоу ѡчины своен . но ѣдоу к Батыеви самъ”²³. У зв'язку із цим, перед істориками постають два питання – чому старшого Романовича, на відміну від інших руських князів, монголи не викликали до ставки хана й що змусило князя добровільно відправитись у таку небезпечну подорож? Знайти відповіді на поставлені запитання, при сучасному стані джерельної бази, досить тяжко. Спробуємо, однак, запропонувати розв'язання цієї проблеми.

В одній із попередніх праць нами була запропонована гіпотеза, згідно з якою перші контакти галицько-волинських князів із правителем Орди мали місце ще перед 1245 р., імовірно, узимку 1243/1244 р. Більше того, цілком можливо, що вже тоді поширився контроль Бату-хана на державу Романовичів²⁴. На підтвердження висловленої думки свідчить інформація Галицько-Волинського літопису про два напади монголів на володіння Данила й Василька в період між 1241 і 1245 рр. Перший із них відбувся під час повернення Бату-хана з Угорщини (біля 1242 р.), коли Данило намагався підпорядкувати собі бунтівне Пониззя: “Вѣсть приде еѣ . како Тотарове . вышли соутъ . и землѣ Оугорское . идоутъ в землю Галичькоюю . и тою вестью спсеса . и нѣко-лико ѡ воарѣ его како бѣ”²⁵. Другий монгольський похід у володіння Романовичів відбувся приблизно на два роки пізніше (зима 1243/1244 р. ?). Літописний текст, у якому розповідається про цей напад, має важливе значення для вивчення характеру відносин галицько-волинських князів із монголами перед 1245 р. Літописець занотував: “Данилоу же . боудущоу во Холмѣ . привѣже к немуѣ Половчинѣ его . именовѣ Актаи . рекыи како Батыи воротилѣса еѣ изо Оугорѣ . и ѡрадиѣ еѣ на та два богатыра . возискати тебе . Манѣмана . и Балаа . Данилѣ же затворивѣ Холмѣ . еѣа ко братоу си Василкови . поима с собою Коурила митрополита . а Татарове воеваша до Володавы . и по ѡзерамѣ много зла створше”²⁶. При аналізі цієї

літописної інформації необхідно звернути увагу на кілька важливих деталей. Якщо перший із згаданих нападів був націлений у галицьке Пониззя й був реакцією кочівників на політику Романовичів щодо монгольських союзників, болохівських князів, то мета наступного походу була зовсім іншою. Як випливає з літопису, другий напад був спрямований уже на Волинь, а перед висланими Бату-ханом військами було поставлене конкретне завдання – “возискати” Данила. З якою метою кочівники, з наказу самого Бату-хана, могли шукати князя? Чи не намагалися вони вже тоді поставити його під свій контроль і добитися визнання ним залежності від золотоординського хана? Таке припущення видається правдоподібним. Очевидно, саме тому похід був націлений у самий центр держави Романовичів – околиці Холма й Володави (тепер – село Włodawa в Люблінському воєводстві), а участь у ньому взяли значні монгольські сили під керівництвом воєначальників Манмана (Меркана) і Балаа (Балакана/Балги)²⁷. За інформацією літопису, Данило, дізнавшись про чергову загрозу з боку кочівників, залишив Холм і відправився до брата Василька. Олександр Головка вважає, що князь у такий спосіб старався уникнути зустрічі з монголами²⁸. Не виключаючи повністю такої можливості, вважаємо, що причина такого кроку князя могла бути іншою. Бачимо, що Данило не покинув кордони своєї держави перед лицем монгольської загрози як то було в 1240–1241 й у 1259–1260 рр.²⁹, а вирушив у володіння Василька, які першими мали зазнати удару кочівників. Відповідно, такий крок не віддаляв князя від атакуючих, а, навпаки, наближував його до ворога. Виходячи із цього, наважимося висловити припущення, що галицько-волинський князь міг свідомо відправитися назустріч монгольським військам, щоб урегулювати справу в мирний спосіб і не допустити повного знищення своїх земель. Оскільки літопис не повідомляє про наступні активні дії кочівників, можна припустити також, що Романовичі змушені були піти на значні поступки. Не виключено, що найважливішою із цих поступок було визнання ними залежності від Бату-хана³⁰. У такому разі зрозумілим буде, чому Данила, на відміну від інших князів, не викликали до Орди. І можна було б логічно пояснити, чому він зустрів прихильний прийом у ставці Бату-хана. А щодо мовчання літопису про можливе поширення монгольського контролю на державу Романовичів ще перед 1245 р., то воно не повинно дивувати, оскільки літописець працював при дворі Данила й не раз замовчував невдачі князя.

На користь запропонованої гіпотези може свідчити ще одне джерело, зокрема, лист угорського короля Бели IV, датований квітнем 1244 р.³¹, у якому монарх писав: “Ad partes Ruscie et ad partes Bulgarie in nostra legacione profectus, ab illustrissimo Danela, qui tatarorum principe visitato ad propria rediens, universum statum tatarorum prout viderat et cognoverat adisserandum nobis promiserat stili officio conditum reportavit”³². Наведена цитата може підтверджувати, що перші контакти між Романовичами й монгольським ханом були нав’язані ще перед квітнем 1244 р.³³. Не можна виключати, що до цього дійшло саме під час відправки монгольських воєначальників Манмана (Меркана) і Балаа (Балакана/Балги) на Волинь³⁴.

Виходячи з висловлених вище міркувань, відносини між галицько-волинськими князями й монголами в середині 1240-х рр. можна відтворити в такий спосіб: біля зими 1243/1244 р. (?) кочівники організували великий похід на Волинь і не виключено, що вже тоді Романовичі змушені були визнати свою залежність від Бату-хана; приблизно в першій половині літа 1245 р. Могучій (Мауці), володар монгольського улусу на лівому березі Дніпра, без узгодження із Сараєм спробував поставити під свій контроль Галицьку землю; такі дії монгольського воєначальника викликали опір Романовичів, які вважали стосунки з монголами вже врегульованими, унаслідок чого Данило

особисто відправився до верховного правителя Орди; у результаті перебування в Сараї галицько-волинському князеві вдалося добитися збереження цілісності своїх володінь; при цьому формулу застосовану в літописі – “пороучена бы^ѣ земля его емоу”³⁵, необхідно розуміти не тільки як надання Данилові ярлика³⁶ на Галицьку землю, але, насамперед, як визнання за князем права на володіння всіма землями, які в той час знаходилися під контролем Романовичів³⁷.

На завершення відмітимо, що запропоноване в праці трактування відносин між галицько-волинськими князями й монголами в середині 1240-х рр. має характер гіпотези, оскільки остаточно підтвердити, як і спростувати, висловлені припущення важко з огляду на стан джерельної бази.

1. У часи Бату-хана і його перших наступників державний організм монголів із центром у Поволжі називали “Улус Джучі”, “Улус Бату”, “країна Кипчаків”. Назва “Орда” появляється в джерелах тільки в сімдесятих роках XIII ст., а назва “Золота Орда” – лише в XIV ст. Тим не менш, у науковій літературі назву “Золота Орда” традиційно переносять на державу Бату-хана, що не зовсім відповідає історичній реальності (дет. про це див.: Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – М., 1985. – С. 151–154). Однак, виходячи з історіографічної традиції, приймаю назву “Орда” для створеного Бату-ханом державного організму.
2. Ипатьевская летопись / [изд. А. Шахматов] // Полное Собрание Русских Летописей. – С. Пб., 1908. – Т. 2. – Стб. 805.
3. У Галицько-Волинському літописі монгольського воєначальника названо “Могоучѣви” (Ипатьевская летопись. – Стб. 805). Однак з інших джерел він відомий як Мауці (дет. про це див.: Войтович Л. Нашадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів / Л. Войтович. – Львів, 2004. – С. 100, 108–109). Виходячи із цього, для даної особи застосовуватиму обидва імені.
4. Шараневич І. Історія Галицько-Володимирської Русьї оть найдавніших времен до року 1453 / І. Шараневич. – Львов, 1863. – С. 91–93; Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – Т. 3. – К., 1993. – С. 65; Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи / М. С. Грушевський. – Львів, 1901. – С. 33; Насонов А. Н. Монголы и Русь (история татарской политики на Руси) / А. Н. Насонов. – М.; Л., 1940. – С. 235; Spüler V. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223–1502 / V. Spüler. – Wiesbaden, 1965. – S. 27–28; Вернадський Г. В. Історія Росії. Монголы и Русь / Г. В. Вернадський. – Тверь; М., 1999. – С. 150; Котляр М. Галицько-Волинська Русь / М. Котляр. – К., 1998. – С. 203; Харди Ї. Наследники Кијева изменѣу кральевске круне и татарского жарма. Студија о державно-правном положаяу Галиче и Галичко-Волинске кнежевине до 1264. године / Ї. Харди. – Нови Сад, 2002. – С. 178; Brożyniak A. Bitwa pod Jarosławiem i zjednoczenie Rusi Halicko-Wołyńskiej / A. Brożyniak // Prace Historyczno-Archiwalne. – 2004. – Т. 14. – S. 12; Головка О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О. Б. Головка. – К., 2006. – С. 330; Dąbrowski D. Stosunki polityczne między królem Węgier Belą IV, niektórymi książętami polskimi i Romanowiczami w latach 1242–1250 (ze szczególnym uwzględnieniem kwestii matrymonialnych) / D. Dąbrowski // Polska w kręgu polityki, kultury i gospodarki europejskiej. Księga pamiątkowa z okazji 70-lecia urodzin prof. Maksymiliana Grzegorza / [pod red. Zbigniewa Zyglewskiego]. – Bydgoszcz, 2007. – S. 50. Дещо відмінну позицію зайняли український історик на еміграції Матвій Стасів і словацький візантолог Александр Авенуриус (див.: Стасів М. Корона Данила і татари / М. Стасів // Analecta Ordinis s. Basilii Magni. – 1954. – Ser. 2. – Sec. 2. – Vol. 2 (7). – Fasc. 1–2. – С. 142, прим. 21; Avenarius A. Nikaia und Russland zur Zeit der tatarischen Bedrohung / A. Avenarius // Byzantinoslavica. – 1980. – Т. 41. – S. 37–38, przyp. 23).
5. Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264 /

- М. Bartnicki. – Lublin, 2005. – S. 108–109.
6. Ипатьевская летопись. – Стб. 805.
 7. Там само.
 8. Там само. – Стб. 806.
 9. Carpini Jan di Piano. Historia Mongołów / Carpini Jan di Piano // Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII w. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów / [pod red. J. Strzelczyka]. – Poznań, 1993. – S. 157.
 10. Ипатьевская летопись. – Стб. 806; Carpini Jan di Piano. Historia Mongołów. – S. 157.
 11. Грушевський М. С. Хронологія... – С. 32–33, 67.
 12. Головка О. Б. Держава Романовичів та Золота Орда / О. Б. Головка // Український історичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 6; Войтович Л. Нашадки Чингіз-хана... – С. 101; його ж: Княжа доба на Русі: портрети еліт. – Біла Церква? 2006. – С. 492–493.
 13. Згідно з підрахунками М. Бартніцького (Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego... – S. 109), подорож з Києва до Сараю (в один бік) тривала понад два місяці. Свої висновки історик побудував на підставі даних Галицько-Волинського літопису про подорож Данила в Орду й даних Карпіні. Оскільки посол Василька правдоподібно подорожував із невеликим оточенням, то він міг подолати цю відстань за короткий час. Але навіть при максимальній швидкості пересування, можливої у той час, він не міг здійснити подорож з Володимира до Сараю (біля 1600–1800 км) швидше як за місяць. Відповідно, навіть при найбільш сприятливих обставинах посланець молодшого Романовича потребував принаймні два місяці, щоб дістатися Сараю і повернутися назад. Не можна відкидати також імовірності того, що йому довелося провести якийсь час у самому Сараї в очікуванні на аудієнцію в Бату-хана.
 14. Данило виїхав на свято “с҃тго Дмитр҃а” (Ипатьевская летопись... – Стб. 806), яке тоді припадало на 26 жовтня. Детальніше про хронологію подорожі Данила див.: Грушевський М. С. Хронологія. – С. 33, 67.
 15. Ипатьевская летопись... – Стб. 793.
 16. Грушевський М. С. Хронологія. – С. 33, 67.
 17. Ипатьевская летопись. – Стб. 805–806.
 18. М. Бартніцький вважає, що Могучій (у термінології польського автора помилково подано “Могути”) був послом Бату-хана й особисто відвідував двір Романовичів (див.: Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego... – S. 108). Таке твердження повністю протирічить інформації Галицько-Волинського літопису, з якого дізнаємося, що до Данила й Василька прибув посол не від Бату-хана, а від Могучія. Ім’я ж посла літописець не занотував. Щодо самого Могучія (Мауція), то, згідно з найновішими дослідженнями, він був одним із представників монгольської правлячої еліти – володів улусом на лівому березі Дніпра і був зятем Бату-хана. Детальніше про це див.: Войтович Л. Нашадки Чингіз-хана... – С. 100, 108–109.
 19. Насонов А. Н. Монголы и Русь... – С. 25–26; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Т. Пашуто. – М., 1950. – С. 235; Ледерер Э. Венгерско-русские отношения и татаро-монгольское нашествие / Э. Ледерер // Международные связи России до XVII века : сб. статей. – М., 1961. – С. 185; Софроненко К. А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси / К. А. Софроненко. – М., 1985. – С. 103; Ждан М. До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди / М. Ждан // Український Історик. – 1967. – № 1–2. – С. 31–32; Avenarius A. Tatarı ako problem byzantskej politiky a diplomacie / A. Avenarius // Historicky Časopis. – 1984. – Т. 32. – № 6. – S. 856.
 20. Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego... – S. 102–107, 115.
 21. Див. посил. 19.
 22. Головка О. Б. Держава Романовичів та Золота Орда. – С. 6; Войтович Л. Нашадки Чингіз-хана... – С. 101; його ж: Княжа доба на Русі... – С. 492–493.
 23. Ипатьевская летопись. – Стб. 806.
 24. Нагірний В. “Да и Галич”: з історії відносин галицько-волинських князів із монголами у 1240-х рр. / В. Нагірний // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2009. – Вип. 16. – С. 10–11. До схожого висновку дійшов також М. Бартніцький, однак він побудував свої спостереження на зовсім інших аргументах, насамперед, на даних, уміщених у документі угорського короля Бели IV, виданому у квітні 1244 р. Щодо інформації Галицько-Волинського літопису, то вона залишилась поза увагою люблінського історика (див.: Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego... – S. 108–109).
 25. Ипатьевская летопись. – Стб. 793.
 26. Там само. – Стб. 794. У Хлебниковському зводі літопису в кінці речення додано: “и вортишася” (Там само. – Стб. 794, прим. 88).
 27. Там само. – Стб. 794. Згідно з Галицько-Волинським літописом, монгольськими військами командували два “богатыра”. Ця назва походить від монгольського слова “баатур”, яким називали визначних воїнів, а також воєначальників, у розпорядженні яких були значні військові сили (див.: Kałużyński S. Dawni Mongołowie / S. Kałużyński. – Warszawa, 1983. – S. 294). У Галицько-Волинському літописі словом “багатырь” називалися тільки головні монгольські воєначальники, наприклад: “Себѣдаи богатоурь . и Боуроунѣдаи багатырь” (Ипатьевская летопись. – Стб. 785, див. також: Там само. – Стб. 855). Професор Леонтій Войтович у приватній кореспонденції зі мною (лист від 2 лютого 2010 р.) висловив припущення, що згадані в літописі “Маньмана” і “Балаа” могли бути Меркан і Балакан (Балга), сини хана Шейбана від його шлюбу з племенницею Бату-хана. (дет. про згаданих осіб див.: Войтович Л. Нашадки Чингіз-хана... – С. 171–172). Присутність у монгольських загонах аж двох таких воєначальників свідчить, що проти Романовичів були спрямовані значні сили кочівників.
 28. Головка О. Б. Держава Романовичів та Золота Орда. – С. 6.
 29. Ипатьевская летопись. – Стб. 785–786, 849.
 30. Хочемо звернути увагу на ще один – правда досить слабкий – аргумент, який міг би свідчити на користь висловленого припущення. Ним є повідомлення Галицько-Волинського літопису про те, що Данило Романович під час перебування в Сараї був потрактований Бату-ханом значно м’якше, ніж інші руські князі (Ипатьевская летопись. – Стб. 807–808). У зв’язку із цим, доцільно було б поставити питання, чи таке ставлення правителя Орди до галицько-волинського князя не було зумовлене тим, що Данило вже раніше визнав свою залежність від Бату-хана й сприймався в Орді як лояльний васал?
 31. Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae / [ed. R. Marsina]. – Bratislavae, 1987. – Т. II, № 150. У науковій літературі існують поважні сумніви щодо датування цього джерела. Зазначений документ зберігся тільки в копії з 1296 року. В угорській історіографії висловлювалася думка, що його потрібно датувати 1246 роком (Pauler G. A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. – Budapest, 1899. – Т. 2. – S. 520) або 1254 роком (Ледерер Э. Венгерско-русские отношения и татаро-монгольское нашествие... – С. 192, прим. 22). Деякі з істориків стверджували навіть, що документ є пізнішим фальсифікатом (див., наприклад: Szentpétery J. Az Árpád-házi királyok oklevéleinek kritikai jegyzéke / J. Szentpétery. – Budapest, 1923. – Т. 1. Ця праця була мені недоступна, подаю за: Ледерер Э. Венгерско-русские отношения и татаро-монгольское нашествие... – С. 192, прим. 22). Однак найновіші джерелознавчі дослідження документа Бели IV дають підстави вважати, що його необхідно датувати саме квітнем 1244 року, а вміщена в ньому інформація стосується подій, які мали місце перед тією датою (дет. про це див.: Волощук М. Проблема кількості візитів Данила Романовича in Tartaria: джерелознавчий аналіз угорського диплому від 22 квітня 1244 р. / М. Волощук // Дрогощанин 1253: матеріали Міжнар. наук. конф. з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 19–32).
 32. Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae... – Т. II, № 150.
 33. Такої ж думки дотримується М. Бартніцький (див.: Bartnicki M. Polityka zagraniczna

- księcia Daniela Halickiego... – С. 108).
34. На думку М. Стасіва (Стасів М. Корона Данила і татари... – С. 142, прим. 21) і А. Авенариуса (Avenarius A. Nikaia und Russland... – С. 37–38, прим. 23), Данило біля 1244 р. здійснив першу поїздку до Орди. З таким твердженням важко погодитися. Подорож у ставку Бату-хана привела б до тривалої відсутності князя в галицько-волинських землях. Однак з Галицько-Волинського літопису відомо, що старший Романович у той час не залишав своєї держави на довгий час (див.: Ипатьевская летопись. – Стб. 791–798).
35. Там само. – Стб. 808.
36. Ярлик – письмовий привілей або декрет ханів Орди, який видавався в XIII–XV ст. Часто надавався руським князям на підтвердження їх прав на володіння визначеними землями. На початковому етапі ярлики були написані уйгурською, а пізніше арабською мовою.
37. В історичній літературі висловлювалася думка, ніби-то Данило міг добиватись у Бату-хана визнання за ним прав на Київ (див.: Толочко О. Коли перестала існувати “Київська Русь”? (Історіографічна доля одного терміну і поняття) / О. Толочко // Київська Старовина. – 1992. – № 6. – С. 15; Войтович Л. Княжа доба на Русі... – С. 493. Ця версія цікава, але остаточно підтвердити чи спростувати її неможливо, з огляду на стан джерельної бази.

Vitaliy Nagorny (Krakow, Poland)

Galician-Volyn Princes Relations with the Mongols in the mid 40's the XIII Century: Selected Issues

Article is devoted to selected problems from the history of Galician-Volyn princes relations with the Mongols in the mid 40's the XIII century. The author examines the chronology of the arrival the Mongolian messenger from Mohuchiy warlord to the Danylo courtyard and possible implication Batu-Khan in this event and tries to clarify the term of the Mongol triumph over Romanovich country. In labour support view, by which Yaroslavl battle had not decisive influence on the nature of relations Galician-Volyn princes with the Mongols and express recognition hypotheses about the Galician-Volyn depending on Batu-Khan at the boundaries 1243–1244.

Key words: Galician-Volyn princes, Danylo and Vasylko Romanovich, Mongols, Mohuchiy, Batu-Khan.

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр) 43

Олександр Майоров
(м. Санкт-Петербург, Російська Федерація)

О ПРОИСХОЖДЕНИИ ВТОРОЙ ЖЕНЫ РОМАНА МСТИСЛАВИЧА: дочь императора Исаака II в Галицко-Волынской Руси

Стаття присвячена проблемі походження другої дружини галицько-волинського володаря Романа Мстиславовича. На основі невідомого досі джерельного матеріалу, а також аналізу давно використовуваних у літературі наративів історик приходять до думки про грецьке коріння досліджуваної персони, її приналежність до імператорського роду Ангелів. Автор переконаний у помилковості вживання істориками щодо вказаної особи як імені Анна, так й імені Марія, натомість, на основі німецьких епіграфічних джерел, доводить, що дружину князя Романа звали Єфросинія. Донька імператора Ісаака II Ангела до одруження з руським правителем перебувала в монастирі. Відтак майбутнє повторне її повернення до монастирського життя в 1217 р. уже не виглядало настільки дивовижним навіть попри одруження в тому ж році свого старшого сина Данила й початку його самостійного політичного життя.

Ключові слова: походження, дружина, Галицько-Волинська Русь.

1.

Вопрос о втором браке Романа Мстиславича имеет большую литературу, возникшую в виду разногласий историков по поводу происхождения новой жены князя¹. Русские летописи не дают никаких указаний на этот счет; галицкий же летописец и вовсе старательно уклоняется от того, чтобы называть княгиню по имени, предпочитая именовать ее иносказательно, по имени мужа – “великая княгиня Романова”².

В литературе вопроса значительное развитие приобрела версия византийского происхождения второй жены Романа Мстиславича, впервые предложенная еще в XIX в. В ее пользу, в частности, свидетельствует появление у сыновей и внуков этой четы необычно большого числа греческих имен, среди которых было несколько совершенно нетипичных для Рюриковичей, никогда ранее не встречавшихся у русских князей – Даниил, Саломея, София, Ираклий, Лев³.

О возможном родстве новой галицкой княгини с династией Ангелов говорят сообщения западноевропейских и русских источников о бегстве свергнутым императором Алексеем III (1195–1203) в Галич после захвата Константинополя крестоносцами⁴. На прямые контакты галицко-волинского князя с императором Алексеем указывает сообщение новгородского паломника Добрыни Ядрейковича, видевшего в Константинополе послов Романа Мстиславича (май 1200 г.)⁵.

Брак Романа с некоей знатной византийкой, возможно даже родственницей византийского императора, мог быть заключен как результат, а может быть, и условие военно-политического союза галицко-волинского князя с Алексеем III, сложившегося в последние годы XII в. Выражением этого союза явились успешные наступательные действия галицко-волинского князя против половцев, что остановило их набеги на Византию, приобретшие к тому времени невиданный доселе размах⁶.

В свое время Н.А.Баумгартен высказал догадку, что будущую супругу Романа Мстиславича и мать его сыновей Даниила и Василька следует искать среди дочерей византийского императора Исаака II (1185–1195), рожденных от первого брака, т. е. еще до того, как он пришел к власти⁷. Однако в дальнейшем историк отказался от этой идеи, видимо, не найдя среди дочерей Исаака подходящей кандидатуры.

2.

О первом браке Исаака II известно очень мало. Неясными, в частности, остаются имя и происхождение его первой жены. Не вполне ясна также судьба некоторых из рожденных ею детей. Это объясняется тем, что первая жена Исаака умерла, по-видимому, еще до того, как он стал императором. До воцарения Исаака появились и дети, рожденные от первого брака, и поэтому их рождение не привлекало внимания официальных историографов.

Основные сведения о потомстве Исаака от первого брака находим у Никиты Хониата: “Царь Исаак имел от этого брака трех детей – двух дочерей и одного сына. Старшую дочь он постриг в монахини, другую выдал замуж за сына Танкреда, короля Сицилии, сына же, Алексея, он готовил в наследники престола”⁸. Идентификация двух из троих названных в этом сообщении детей Исаака не вызывает затруднений. Это – его сын Алексей, будущий император Алексей IV (1203–1204), а также дочь Ирина, бывшая поочередно супругой сицилийского короля Роджера III (1190–1194) и немецкого короля Филиппа IV Швабского (1198–1208)⁹.

Менее всего известно о старшей дочери Исаака от первого брака, отправленной отцом в монастырь. Она должна была появиться на свет, по-видимому, вскоре после того как Исаак вступил в свой первый брак, т. е. незадолго после 1175 г. В монастырь она была определена, вероятно, еще в детстве.

3.

Никита Хониат уточняет, что для своей старшей дочери Исаак выбрал не обычный и уже действующий женский монастырь, а создал какое-то новое и особенное монастырское учреждение. Монастырь был устроен в некоей частной резиденции, именуемой “Иоанницким домом” или “домом Иоанницы” (καὶ τὸν τοῦ Ἰωαννίτζης λεγόμενον οἶκον)¹⁰.

Иоанницкий дом, судя по всему, недолго оставался монастырем. В византийских источниках он упоминается только один раз – в связи с помещением в нем юной дочери Исаака¹¹. Такой выбор обители для дочери императора имеет некоторые параллели в истории Византии, помогающие, как кажется, понять его смысл. По данным исследователей, в житиях святых IX–X вв. встречается несколько упоминаний о женских монастырях, не отмеченных более ни в каких документах¹². Такие обители могли устраиваться в частных домах, предназначаться для отдельных семей или частных лиц и мало походили на монастыри в традиционном смысле¹³.

Некоторый свет на дальнейшую историю Иоанницкого дома, возможно, проливает весьма характерное название, которое он получил. Иоанницей или Иваницей (Ioannitsa, Ioannica, Ioannitza, Ivanitsa, Ivanica) – уменьшит. от Иоанн – византийские и западноевропейские источники называют болгарского царя Ивана Калояна (1197–1207), ставшего одним из главных врагов империи¹⁴. По условиям мирного договора с Византией 1188 г. своим старшим братом болгарским царем Петром IV Калоян был отдан в Константинополь в качестве заложника, где он провел около двух лет, и, вероятно, в 1190 г. смог бежать¹⁵.

О местонахождении Калояна в Константинополе неизвестно. Но, если таким местом мог быть упомянутый Иоанницкий дом, то, разумеется, что к моменту поселения в нем Калояна он едва ли мог быть женским монастырем или резиденцией дочери Исаака.

У нас есть и другие основания полагать, что пребывание в монашестве старшей дочери Исаака II не было пожизненным. В синодике кафедрального собора г. Шпейера,

который на протяжении нескольких веков являлся усыпальницей германских королей и где нашли свое упокоение Филипп Швабский и его жена Ирина (младшая дочь Исаака II от первого брака), среди греческих родственников последней значатся ее отец, мать, сестра и брат¹⁶. Упомянутой в синодике сестрой королевы Ирины могла быть только ее родная сестра – старшая дочь Исаака, в детском возрасте отправленная им в монастырь. Однако, вопреки ожиданию, в церковном синодике она упоминается без указания монашеского чина, т. е., как светское лицо¹⁷.

4.

В истории Византии известно немало случаев, когда представители высшей аристократии и в том числе члены императорской фамилии в силу различных причин, главным образом политических, принимали монашество, а потом слагали его, возвращаясь к светской жизни, и даже вступали в брак. Особенно часто подобные послабления допускались в отношении женщин.

К примеру, первое пострижение императрицы Зои Карбонопсины, четвертой жены Льва VI Мудрого (886–912) и матери Константина VII Багрянородного (913–920 и 945–959), состоявшаяся в 914 г., впоследствии было отменено на том основании, что Зоя перед постригом (произошедшим во время поста) употребляла в пищу мясо¹⁸. Нечто подобное происходило с дочерьми императора Константина VIII (1025–1028) Зоей и Феодорой. Преемник Константина Роман III Аргир (1028–1034), опасаясь заговора и по настоянию Зои, отослал Феодору в монастырь и приказал постричь¹⁹. Тем не менее, в 1042 г. во время восстания против Михаила V Калафата (1041–1042) Феодора была доставлена в Константинополь и коронована²⁰. При этом ее сестру Зою Михаил V повелел сослать на Принцесы острова и также постричь²¹. Это не помешало Зое не только возвратиться на престол, но и в третий раз (в возрасте 64 лет) выйти замуж за императора Константина IX Мономаха (1042–1055)²².

Подобная практика продолжалась и во второй половине XII в., в том числе в правление Исаака II, когда она, судя по имеющимся данным, приобрела массовый характер. Согласно сообщению Никиты Хониата, константинопольский патриарх отменил монашество тех женщин высшего сословия, которых против воли заставил постричься император Андроник I Комнин (1183–1185)²³. Упомянутым патриархом был Василий II Каматир (1183–1186), способствовавший воцарению Исаака, но затем впавший в немилость и лишенный патриаршества как раз в связи с его решением об отмене монашества для византийских аристократок – жертв тирании Андроника, что, разумеется, было лишь предлогом²⁴.

5.

В нашем распоряжении также имеются некоторые данные, позволяющие пролить свет на происхождение первой жены Исаака II и, следовательно, детей от его первого брака. Эти данные могут быть полезны для выяснения судьбы старшей из дочерей василевса.

Есть основания предполагать, что ее мать могла принадлежать к роду Палеологов и быть дочерью великого этериарха Георгия Палеолога Комнина Дуки. В собрании исторических документов библиотеки иерусалимских патриархов, опубликованном А.И.Попадопуло-Керамевсом, в одном из документов, который предположительно датируется 1191 г., сын Георгия Андроник назван “возлюбленным гамбросом” императора Исаака²⁵.

Выражение “гамброс” (γαμβρός) в греческом языке использовалось для обозначения родственника по линии жены – шурина или зятя. Как отмечает К. Варзос, Андроник явно не мог быть мужем сестры или дочери Исаака, и, значит, вероятнее всего, он был братом его первой жены, которая, таким образом, должна была происходить из рода Палеологов Комнинов Дук²⁶.

Новое возвышение Палеологов произошло в правление Алексея III. Его любимцем стал еще один сын уже упомянутого великого этериарха Георгия Алексей. Зимой 1199 г. по настоянию Алексея III он развелся со своей первой женой и женился на дочери императора Ирине. Из-за отсутствия у Алексея III наследника мужского пола Алексей Палеолог, пожалованный титулом деспота, должен был в будущем стать императором²⁷.

6.

Таким образом, в правление Алексея III сложились весьма благоприятные условия для того, чтобы монашеский постриг старшей дочери Исаака II был отменен. Этому могли способствовать как ее родной дядя деспот и наследник престола Алексей Палеолог, так и, возможно, новый константинопольский патриарх Иоанн X Каматир (1198–1206), чей предшественник и близкий родственник Василий II незаслуженно пострадал за подобную деятельность при свергнутом императоре Исааке.

Отмена монашества для молодой девушки, которой к концу XII в. должно было исполниться немногим более двадцати лет, разумеется, открывала перспективу замужества. Политическая заинтересованность Алексея III в укреплении союза с галицко-волынским князем Романом Мстиславичем также должна была повлиять на судьбу молодой византийской принцессы. Ее дальнейшие следы, нам кажется, нужно искать в Галицко-Волынской Руси.

7.

В 9 км от современного польского города Хелма (древнерусский Холм), у села Столпье находится сравнительно хорошо сохранившаяся до нашего времени древняя каменная башня, достигающая в высоту ок. 20 м. В ходе обследования башни, проведенного в 1976–1978 гг. И. Кутыловской, установлено, что в ее верхнем (пятом) ярусе была оборудована часовня, внутреннее помещение которой имело восьмигранную форму с несколькими нишами²⁸. Новое исследование, проведенное в 2003–2004 гг. экспедицией под руководством А. Буко, установило, что Столпьевская башня может представлять собой главный архитектурный элемент пригородного монастыря, специально построенного для какой-то высокопоставленной особы неподалеку от новой столицы Галицко-Волынского княжества в Холме²⁹. Сооружения, подобные башне в Столпье, непосредственно восходят к приватным часовням, строившимся для членов семей высшей аристократии в средневековой Греции³⁰.

Исследование остатков облицовочной плитки и другой керамической продукции из Столпья также показали, что эти изделия по многим частным признакам относятся к русско-византийской культурной традиции XII–XIII вв. То же самое можно сказать и о найденных образцах керамической посуды, которые являются непосредственными репликами соответствующих византийских изделий³¹.

Важно обратить внимание на некоторые особенности архитектурно-планировочной структуры Столпьевской башни. Все ее внешние и внутренние объемы были спланированы и рассчитаны на основе принятых в Византии единиц измерения – так на-

зываемых византийских локтя и стопы (фута), составлявших соответственно 48 и 32 см³².

8.

Анализ свидетельств письменных источников, относящихся к истории Столпья, показывает, что наиболее вероятным временем строительства башни может быть период между 1220 и 1246–1247 гг., инициатором строительства мог являться князь Даниил Романович, а сам возведенный объект мог быть предназначен для его матери “великой княгини Романовой”³³. По свидетельству Галицко-Волынской летописи, ок. 1219 г. княгиня приняла монашество³⁴. Еще несколько десятилетий после этого она жила в монастыре, не прекращая, однако, своего участия в политической жизни. В 1253 г. княгиня-монахиня сообща с польскими князьями и боярами уговорила проявлявшего колебания Даниила принять королевскую корону от папы Иннокентия IV³⁵.

Принимая во внимание все более очевидное ныне византийское происхождение “великой княгини Романовой”, А. Буко предположил, что в ее окружении, наверное, нашлись какие-то люди, которым была близка традиция возведения сооружений, характерных для средневековой монастырской архитектуры Северной Греции³⁶.

Более основательным нам представляется другое объяснение. За почти двадцать лет жизни на Руси, прошедших с момента замужества и до времени принятия монашества, в окружении галицко-волынкой княгини едва ли могли оставаться какие-то лица, связанные со специфической практикой монастырской жизни византийской аристократии. Во всяком случае, о таких людях нам ничего не известно. Подобные пристрастия должна была проявить сама “великая княгиня Романова”, выбрав для себя обитель по собственному вкусу. И этот ее выбор свидетельствует, что у княгини мог быть личный опыт пребывания в традиционном греческом монастыре еще в период ее жизни на родине.

9.

В упомянутом выше синодике Шпейерского собора – древней (со времен Салической династии) усыпальнице германских королей, где похоронены Филипп Швабский и его жена Ирина, – неоднократно упомянуты греческие родственники последней. Сама королева Ирина под именем Марии, которое она получила в Германии, упомянута здесь под 27 августа³⁷.

Королева Ирина-Мария действительно скончалась 27 августа 1208 г. от преждевременных родов, всего на два месяца пережив своего супруга Филиппа, погибшего 21 июня в результате заговора³⁸. Первоначально она была погребена в фамильном монастыре Штауфенов в г. Лорше (близ Дармштадта). Только через несколько лет состоялось перезахоронение останков Ирины-Марии в кафедральном соборе Шпейера. Сюда же в 1214 г. был препровожден гроб с останками Филиппа, первоначально погребенного в Бамберге³⁹.

Сразу после упоминания о королеве Марии в той же записи шпейерского синодика следует пространный перечень пожертвованных ей собору ценностей. Затем помещаются упоминания о ее родителях, а также брате и сестре, в котором последняя фигурирует под именем Евфросиния⁴⁰.

10.

Помещение в синодике вместе с упоминанием королевы Ирины-Марии имен ее греческих родственников, на первый взгляд, должно было свидетельствовать, что к

моменту смерті Ирины все упомянутые здесь греческие родственники королевы уже умерли. Однако это не так.

Память о сестре и брате Ирины отмечалась в один и тот же день – 1 октября⁴¹. Такое совпадение дат само по себе не может не вызвать сомнения в их достоверности. А, кроме того, известно, что сводный брат Ирины-Марии Мануил (сын Исаака II от второго брака с Маргаритой Венгерской) к моменту кончины своей сестры еще был жив – он умер только в 1212 г.⁴² Следовательно, упоминание о нем должно было попасть в синодик спустя несколько лет после смерти Ирины-Марии.

По всей видимости, это произошло в 1214 г. и было связано с перезахоронением в Шпейерском соборе праха короля Филиппа и его супруги. Дата смерти ее младшего брата Мануила к этому времени уже могла быть известна. О судьбе же ее старшей сестры Евфросинии в Шпейере ничего не знали, и она была включена в синодик, так сказать, авансом. По этой причине датой поминовения Евфросинии произвольно был выбран день памяти ее брата.

Точно также шпейерские каноники поступили и при установлении дня памяти отца Ирины-Марии василевса Исаака. По-видимому, в Германии не знали точного дня его кончины (который, кстати сказать, неизвестен и современным исследователям⁴³). Поэтому упоминание Исаака было помещено под одним днем с его супругой, матерью королевы Ирины-Марии, также именуемой в синодике Ириной – 18 ноября⁴⁴.

Ирина-Мария, несомненно, должна была помнить день смерти своей матери, умершей на ее глазах, т. е. в то время, когда юная византийская принцесса еще жила в родительской семье⁴⁵. Дата смерти матери, по-видимому, может считаться единственно достоверной датой смерти греческих родственников Ирины-Марии, упомянутых в шпейерском синодике.

Все сказанное наводит на мысль, что список греческих родственников Ирины-Марии с указанием даты их смерти вносился в синодик Шпейерского собора уже после ее смерти на основании какого-то предварительного перечня, где могла быть указана только дата смерти матери, а против остальных имен оставлены пробелы для последующего заполнения.

11.

Похоже, что какую-то связь со своей сестрой, германской королевой Ириной-Марией вплоть до самой ее смерти в 1208 г. поддерживала и “великая княгиня Романова”. В Галицко-Волынской летописи имеется сообщение об убийстве короля Филиппа Швабского и связанных с ним обстоятельствах – причастности к убийству брата венгерской королевы Гертруды (жены Андрея II) герцога Экберта Андексского епископа Бамбергского⁴⁶.

Появление этого сообщения о столь далеких от Галича событиях, не упоминающихся более ни в одной русской летописи, на наш взгляд, могло быть связано с тем значением, которое придавала ему галицкая княжеская семья и, прежде всего, “великая княгиня Романова”. Трагическая гибель германского короля, а вслед за ним и его супруги, а также выяснение лиц, к этому причастных, могли волновать тогда в Галиче, разве что близких родственников погибших. И такими родственниками были княгиня Евфросиния и ее дети.

12.

Распространение имени Евфросиния как в Византии, так и на Руси очевидно было связано с культом св. Евфросинии Александрийской (ум. в 470 г.)⁴⁷. Об этом сви-

детельствует, в частности, сообщение Ипатьевской летописи (под 1199 г.) о рождении дочери у Ростислава Рюриковича и наречении ее именем Евфросиния и прозвищем Смарагд, как называется драгоценный камень⁴⁸.

Второе имя княжны – Смарагд (“Изморагд”), – определяемое в летописи как прозвище, указывает именно на Евфросинию Александрийскую. Согласно житию святой, в возрасте восемнадцати лет она против воли отца приняла постриг, и, чтобы отец не смог ее найти и вернуть домой, ушла в мужской монастырь, притворившись евнухом по имени Смарагд⁴⁹.

В честь Евфросинии Александрийской свое монашеское имя приняла дочь Михаила Всеволодовича Черниговского Феодулия, ставшая святой Евфросинией Суздальской. В ее житии сказано, что княжна приняла постриг 25 сентября, когда “совершается память Смарагду – преподобной Евфросинии Александрийской”⁵⁰. Патрональное изображение этой святой было на знаменитом кресте-реликварии Евфросинии Полоцкой⁵¹.

13.

Особое почитание Евфросинии Александрийской при императорском дворе и в кругу византийской знати было связано, очевидно, с историей императрицы Евфросинии (ум. после 836), дочери Константина VI Слепого (780–797), ставшей женой Михаила II и мачехой императора Феофила (829–842).

В возрасте пяти лет Евфросиния была отправлена собственным отцом вместе с матерью и сестрой в женский монастырь на Принцевых островах, где все они приняли постриг. Таким способом император Константин избавился от своей первой семьи, чтобы жениться вновь на своей давней любовнице, одной из придворных дам по имени Федота⁵².

Через несколько десятилетий, проведенных в монашестве, в судьбе Евфросинии произошла неожиданная перемена. В 823 г. новый император Михаил II, недавно овдовевший, стремясь укрепить свое положение на троне родством с представительницей прежней императорской династии и тем самым как бы компенсировать свое собственное низкое происхождение, вернул Евфросинию из монастыря и сочетался с ней браком⁵³.

Пребывание Евфросинии в императорском дворце продолжалось несколько лет и закончилось вскоре после смерти ее супруга. Новый император Феофил, придя к власти, не замедлил вернуть свою мачеху к ее прежней монашеской жизни⁵⁴.

14.

Похоже, что судьбу византийской монахини-императрицы Евфросинии, дочери Константина VI и жены Михаила II, спустя четыре столетия удивительным образом повторила дочь императора Исаака II, также носившая имя Евфросинии. Отданная своим отцом еще в детстве в монастырь, она через несколько лет была возвращена к светской жизни, чтобы стать женой галицко-волынского князя Романа Мстиславича, главного военного союзника нового императора Алексея III. Рано овдовев после гибели Романа, Евфросиния через несколько лет вновь вернулась к монашеской жизни.

Выдавая царевну Евфросинию, недавнюю монахиню, замуж за русского князя, в окружении Алексея III, разумеется, не могли не знать о ее предшественнице, царевне Евфросинии, жившей в первой половине IX в., пример которой должен был стать своего рода прецедентом для нового аналогичного случая.

15.

Со времен античности в европейской традиции существует представление об определенной (иногда прямой) взаимосвязи выбора имени и последующей судьбы, как

бы predetermined этим именем⁵⁵. Такого рода представление было свойственно и древнерусским князьям, весьма тщательно подходившим к выбору имени, соблюдая при этом различные условия и ограничения⁵⁶. Так или иначе, можно думать, что имя царевны Евфросинии, в котором был запечатлен пример ее знаменитых тезок – св. Евфросинии Александрийской и монахини-императрицы Евфросинии, могло служить для нее неким ориентиром в выборе собственной жизненной стратегии.

Можно также предположить, что на определенном этапе какую-то роль в судьбе своей бедной родственницы – освобождении из монастыря для последующего замужества – могла сыграть жена Алексея III, также носившая имя Евфросинии (кстати сказать, очень редко встречавшееся у византийских императриц), которая, как известно, играла весьма заметную роль в политической жизни империи⁵⁷.

1. Наиболее полный обзор мнений см.: Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich / D. Dąbrowski. – Poznań ; Wrocław, 2002. – S. 34–40.
2. ПСРЛ. – М., 1998. – Т. II. – Стб. 726, 727, 733–734, 735.
3. Grala H. Drugie małżeństwo Romana Mścislawicza / H. Grala // Slavia Orientalis. – Warszawa, 1982. – R. XXXI. – № 3–4; Войтович Л. В. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства / Л. В. Войтович // Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Історичні та культурологічні студії. – Львів, 2001. – Вип. 3. – С. 22–23; його ж. Мати короля Данила (зауваження на полях монографії Д. Домбровського) // Княжа доба. Історія і культура / [відп. ред. Я. Ісаєвич]. – Львів, 2007. – Вип. 1; Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów... – S. 34–40; Genealogia Mścislawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). – Kraków, 2008. – S. 265–266.
4. Подр. см.: Майоров А. В. Известия Длугоша и Густынской летописи о посещении византийским императором Алексеем III Галича в 1204 году / А. В. Майоров // Prospice sed respice: Проблемы славяноведения и медиевистики : сб. науч. ст. в честь 85-летия В. А. Якубского. – С. Пб., 2009.
5. Путешествие новгородского архиепископа Антония в Царьград в конце 12-го столетия (с предисловием и примечаниями П. Савваитова). – С. Пб., 1872. – С. 78–79.
6. См.: Grala H. Rola Rusi w wojnach bizantyńsko-bułgarskich przełomu XII i XIII w. / H. Grala // Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia. – Poznań, 1985. – Т. II.
7. Баумгартен Н. Вторая ветвь князей Галицких. Потомство Романа Мстиславича / Н. Баумгартен // Летопись Историко-родословного общества в Москве. – М., 1909. – Вып. 1 (17). – С. 9–11.
8. Хониат Н. История, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина / Никита Хониат; пер. под ред. проф. Н. В. Чельцова. – С. Пб., 1862. – Т. II – С. 85.
9. Βάρζος Κ. Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν / Κ. Βάρζος. – Θεσσαλονίκη, 1984. – Т. 2. – Σ. 814.
10. Оригинальный текст этого сообщения см.: Nicetae Choniatae Historia / [rec. I. A. van Dieten]. – Berolini ; Novi Eboraci, 1975. – P. 419.
11. См.: Janin R. La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin. Première partie: Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique. – Paris, 1969. – Т. III : Les églises et les monastères. – P. 263.
12. Herrin J. Changing Functions of Monasteries for Women during Byzantine Iconoclasm / J. Herrin // Byzantine Women: Varieties of Experience 800–1200 / [ed. by L. Garland]. – Aldershot ; Burlington, 2006. – P. 3–4.
13. Huxley G. Women in Byzantine Iconoclasm / G. Huxley // Les femmes et le monachisme byzantin. Women and Byzantine Monasticism. Proceedings of the Athens Symposium, 28–29 March 1988. – Athens, 1988. – P. 12.

14. Brand Ch. M. Byzantium confronts the West. 1180–1204 / Ch. M. Brand. – Cambridge, 1968. – P. 127, 130, 133; Andrea A. J. Contemporary sources for the fourth crusade / A. J. Andrea. – Leiden ; Boston ; Köln, 2000. – P. 160, 255.
15. Andrea A. J. Byzance et les Balkans, sous le règne d'Isaac II Ange (1185–1195) / A. J. Andrea // Actes du XIIe Congrès International d'études byzantines. – Beograd, 1964. – Т. II. – P. 131; Brand Ch. M. Byzantium confronts the West / Ch. M. Brand. – P. 92, 338.
16. Kalendarium necrologicum canonicorum spirensium recentius // Fontes rerum Germanicarum. – Stuttgart, 1868. – Т. IV. – P. 323–325.
17. Составители синодика едва ли могли проигнорировать факт монашества сестры королевы Ирины-Марии. Во всяком случае, о монашеском чине других лиц, погребенных в Шпейерском соборе? или их родственников в синодике сделаны специальные упоминания. – См.: Kalendarium necrologicum canonicorum spirensium recentius. – P. 317–327.
18. См.: Garland L. Byzantine empresses: women and power in Byzantium. 527–1204 / L. Garland. – London ; New York, 1999. – P. 119.
19. Ioannis Skylitzae Synopsis Historiarum / [rec. I. Thurn]. – Berolini ; Novi Eboraci, 1973. – P. 385.
20. Пселл М. Хронография / Михаил Пселл ; пер., ст., комм. Я. Н. Любарского. – М., 1978. – С. 63–69.
21. Там же. – С. 60.
22. Там же. – С. 73–75 (подр. см.: Garland L. Byzantine empresses... – P. 136–157).
23. Никита Хониат. История... – Т. II. – С. 66–67.
24. Angold M. Church and society in Byzantium under the Comneni. 1081–1261 / M. Angold. – Cambridge, 1995. – P. 119–121.
25. Papadopoulos-Kerameus A. I. Ανάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας / A. I. Papadopoulos-Kerameus. – Petroupolei, 1894. – Т. II. – P. 362.
26. Βάρζος Κ. Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν / Κ. Βάρζος. – Т. 2. – Σ. 814. – См. также: Vannier J.-F. Les premiers Paléologues. Étude généalogique et prosopographique / J.-F. Vannier // Cheynet J. C., Vannier J. Études prosopographiques. – Paris, 1986. – P. 164 n.; Hiestand R. Die erste Ehe Isaaks II. Angelos und seine Kinder / R. Hiestand // Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik. – Wien, 1997. – Bd. 57. – S. 201, 205.
27. Laurent V. La généalogie des premiers Paléologues / V. Laurent // Byzantion. Revue internationale des études Byzantines. – Bruxelles, 1933. – Т. 8. – P. 126; Vannier J.-F. Les premiers Paléologues / J.-F. Vannier. – № 29. – P. 170–172.
28. Kutylowska I. Badania archeologiczno-architektoniczne zespołu średniowiecznego w Stołpiu-Nowosiołkach, woj. Chełmskie / I. Kutylowska // Archeologiczne listy. – 1981. – № 2; її ж. Zabytkowy zespół warowno-kultowy w Stołpiu woj. Chełmskie // Zeszyt Biura badań dokumentacji zabytków w Chełmie. – Chełm, 1981. – № 2/81.
29. См.: Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003–2004. Praca zbiorowa pod redakcją A. Buko (в печати).
30. См.: An essay on Byzantine fortification: northern Greece 4th–15th c.: Thessaloniki, October 2001 – January 2002. Exhibition catalogue. Ministry of culture (9th Ephorate of Byzantine antiquities of Thessalonike) / [ed. by Ch. Bakirtzis, Ph. Oreopoulos]. – Athens, 2001.
31. Buko A. Na pograniczu kultur i ideologii: zespół wieżowy w Stołpiu na ziemi chełmskiej / A. Buko // Ruthenica. – K., 2007. – Т. VI. – S. 200. – См. также: Dark K. Byzantine pottery / K. Dark. – Gloucestershire, 2001.
32. Диба Ю. Українські храми-ротонди X – першої половини XIV століть / Ю. Диба. – Львів, 2005. – С. 54.
33. Dąbrowski D. Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w stołpiu / D. Dąbrowski // Zespół wieżowy w Stołpiu. (Выражаю благодарность Д. Домбровскому за возможность познакомиться с текстом его работы до ее опубликования).
34. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 733–734. Принятие монашества галицкой княгиней обычно датируют 1219 или началом 1220 г. (Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Во-

- линської літописи / М. Грушевський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1901. – Т. XLI.
35. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 827.
36. Buko A. Na pogranczu kultur i ideologii... – S. 202.
37. “Aug. 27. VI. kal. sept. Maria regina, Philippi regis contextualis, obiit, nata de Grecia”. – Kalendarium necrologicum canonicorum spirensium recentius // Fontes rerum Germanicarum / Hrsg. von J. F. Boehmer. – Stuttgart, 1868. – Т. IV. – P. 323.
38. Подр. см.: Bihrer A. König Philipp von Schwaben – Bamberg, 21. Juni 1208 // Politische Morde. Vom Altertum bis zur Gegenwart / Hrsg. von M. Sommer. – Darmstadt, 2005. – S. 117–126.
39. Ehlers C. Metropolis Germaniae: Studien zur Bedeutung Speyers für das Königtum (751–1250) / C. Ehlers. – Göttingen, 1996. – S. 180; Hiestand R. Die erste Ehe Isaaks II. Angelos... – S. 203.
40. “...statuit preterea, ut in octava Martini anniversarium patris eius et matris eius celebretur, patre scilicet Ysaac et matre Herina, fratris vero eius et sororis eius tertia die post festum Michaelis celebretur, Manuel fratre et Effrosina”. – Kalendarium necrologicum canonicorum spirensium recentius. – P. 323.
41. “Oct. 1. Manuel frater Mariae reginae et Effrosina soror eiusdem obierunt, quorum anniversarium ipsa constituit celebrari”. – Kalendarium necrologicum canonicorum spirensium recentius. – P. 324.
42. Ehlers C. Metropolis Germaniae... – S. 180. – Anm. 469.
43. Исаак II умер в день, который точно установить не удастся, приблизительно между 28/29 января и 8 февраля 1204 г., еще до того, как 8 февраля был убит его сын Алексей IV (Hiestand R. Die erste Ehe Isaaks II. Angelos... – S. 207).
44. “Nov. 18. XIII. kal. dec. Ysaac pater Mariae reginae et Herina mater eiusdem obierunt, quorum anniversarium ipsa constituit celebrari”. – Kalendarium necrologicum canonicorum spirensium recentius. – P. 325.
45. Ирина была выдана замуж в 1193 г., тогда как ее мать умерла примерно десятью годами ранее (Βάρζος Κ. Η γενεαλογία των Κομνηνών. – Т. 2. – Σ. 814).
46. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 723. Об этом убийстве и его возможных мотивах см.: Hucker V. U. Der Königsmord von 1208 – Privatrache oder Staatsstreich? / V. U. Hucker // Die Andechs-Meranier in Franken. Europäisches Fürstentum im Mittelalter. – Mainz, 1998; Bihrer A. König Philipp von Schwaben – Bamberg, 21. Juni 1208 / A. Bihrer // Politische Morde. Vom Altertum bis zur Gegenwart / Hrsg. M. Sommer. – Darmstadt, 2005.
47. Сергей (Спасский), архиепископ. Полный месяцеслов Востока / Сергей (Спасский), архиепископ. – М., 1997. – Т. II. – С. 154, 204, 298.
48. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 708.
49. Vita sanctae Euphrosynae // Patrologiae cursus completus / Acc. J.-P. Migne. – Paris, 1851. – Т. LXXIII. – Col. 643–652.
50. Клосс Б. М. Избранные труды. – М., 2001. – Т. II. Очерки по истории русской агиографии XIV–XVI веков. – С. 383.
51. Алексеев Л. В. Лазарь Богша – мастер-ювелир XII в. / Л. В. Алексеев // Советская археология. – 1957. – № 3; Штыхов Г. В. Печать XII века из Полоцка / Г. В. Штыхов // Советская археология. – 1965. – № 3. – С. 244.
52. См.: Barbe D. Irène de Byzance: La femme empereur / D. Barbe. – Paris, 1990; Lilie R.-J. Byzanz unter Eirene und Konstantin VI. (780–802) / R.-J. Lilie, I. Rochow. – Frankfurt am Main, 1996.
53. Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей / [пер., ст., комм. Я. Н. Любарского]. – С. Пб., 2009. – С. 55 (II. 24).
54. Там же. – С. 61 (III. 1).

55. См., например: Булгаков С. Н. Философия имени / С. Н. Булгаков. – Париж, 1953. – С. 166; Горан В. П. Древнегреческая мифологема судьбы / В. П. Горан, В. Н. Карпович. – Новосибирск, 1990. – С. 163.
56. Литвина А. Ф. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики / А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский. – М., 2006. – С. 13 и след.
57. Об императрице Евфросинии, супруге Алексея III, см.: Polemis D. I. The Doukai. A contribution to byzantine prosopography / D. I. Polemis. – London, 1968. – № 101. – P. 131; Garland L. Byzantine empresses... – P. 210 sqq.

Aleksandr Majorov (Saint Petersburg, Russian Federation)
**About the Origin of Roman Mstyslavovych's Second Wife:
Daughter of Emperor Isaac II in Galician-Volhynian Rus**

The article deals with the origin of the second wife of the Galician-Volhynian ruler Roman Mstyslavovych. Based on previously unknown source material and the analysis of the narratives the historian comes to the idea of the Greek origin of the investigated person, her belonging to the imperial family of the Angeluses. The author is sure that the historians were mistaken naming the indicated person Anna or Maria, but on the basis of the German epigraphic sources he proves that Prince Roman's wife was called Euphrosynia. Until the marriage with the ruler of Rus the daughter of Emperor Isaac II Angelus had been in the monastery. Thus, her further re-return to the monastic life in 1217 was not surprising, even though the marriage of the eldest son Danylo and the beginning of the independent political life.

Key words: origin, wife, Galician-Volhynian Rus.

УДК 39 (477.87) (437.6) (438)
ББК 66.5 (4 Укр)

Ігор Любчик
(м. Івано-Франківськ, Україна)

ЕТНОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЛЕМКІВ УПРОДОВЖ 30-х РОКІВ ХХ ст.

На основі широкого кола джерел проаналізовано суспільно-політичні, культурно-освітні процеси на Лемківщині, з'ясовано їхні особливості. Досліджено чинники, які генерували або гальмували процес формування та утвердження національної ідентичності етнографічної групи лемків.

Ключові слова: Лемківський етнографічний район, етнографічна група лемків, національна ідентичність, етнополітичні процеси.

Проблема об'єктивного дослідження національної ідентичності лемків зумовлена низкою заяв на тему так званого “русинського питання” з боку громадських і політичних діячів, а одночасно доволі упередженою науковою оцінкою окремих учених. У цьому контексті виділяються роботи польської дослідниці Е.Міхні та канадського історика П.Магочі¹, які не визнають лемків за українську етнографічну групу, а намагаються трактувати як окрему етнічну спільноту.

У своїй статті ми намагатимемося коротко показати ті особливості, які визначали характер становлення національної ідентичності лемків на території всієї Лемківщини, простежити динаміку української національної самоідентифікації лемків.

Процес утвердження української національної ідентичності лемків з початку 1930-х рр. відбувався під впливом двох факторів, які, з одного боку, його генерували, а з іншого, – нейтралізували. Становленню української національної свідомості сприяла, насамперед, активізація національно-політичних і культурно-освітніх процесів. З іншого боку, з початку 1930-х рр. польський уряд розпочав політику державної асиміляції, яка концентрувалася на нав'язуванні ідеї про етнічну окремішність лемків від українців. У таких умовах опинились і закарпатські лемки, які перебували в полоні політики словакізації.

Важливим чинником утвердження національних почуттів залишалась освіта, стан якої на Лемківщині, порівняно з Бойківщиною та Гуцульщиною, залишався складним. Загалом із 243 шкіл у галицькій частині Лемківщини тільки в 48 школах, що становило 20% загальної кількості, навчання проводилося українською мовою².

Починаючи з 1930 р., з метою не допустити наростання українських національних тенденцій серед лемків було усунено майже все свідоме українське вчительство з Новосончівського, Горлицького та Грибівського повітів³. Як свідчать документи, з Ясельського повіту влада виселила вчителів Й.Жвірика, його дружину Є.Жвірикову та П.Янишевського тільки за те, що вони працювали “на честь України серед лемків”⁴. Виселення українських учителів позбавляло лемків місцевої національно свідомої інтелігенції, носіїв української національної свідомості, недостатня кількість яких тут і так була очевидною.

Стан освіти залишався складним і в закарпатській частині Лемківщини. У 1933 р. на терені Пряшівщини функціонувала 101 українська народна школа, де працювало всього 36 українських учителів. Трохи більше (130) їх було в церковних школах⁵.

З початком 1930-х рр. на Лемківщині поживається партійно-політичне життя, що можна вважати за початок етапу політизації етнічності. Воєводський комітет для справ Лемківщини із цього приводу зауважував, що лемки на загал активно цікавляться

політичними справами⁶. Як доносять звіти Сяноцького та Ліського повітів за 1933 р., більшість місцевих осередків товариств “Просвіта”, “Рідна школа”, “Сільський господар” і торгові кооперативи перебували під політичним впливом УНДО⁷.

У 1930-х рр. українські національно-демократичні впливи все більше проникають у центральні та західні повіти галицької Лемківщини. Зокрема, певний національний поступ спостерігався в Ясельському повіті, де, за свідченням документів, “активно поступає українізм серед населення лемківського”, яке ще недавно взагалі не цікавилось політичними справами⁸.

Одночасно громадсько-політичні впливи в галицькій частині Лемківщини продовжували утримувати партії москвофільського спрямування – Руська Селянська Організація та Руська Аграрна Партія. Їх діяльність стримувала поширення українських національних ідей у західних лемківських повітах.

У той самий час закарпатські лемки були позбавлені впливу політичних партій, які мали б чітко виражений український національний характер, а тому політизація українського національного руху на закарпатській частині Лемківщини була малопомітною. Вона виходила з нечисленних місцевих осередків товариства “Просвіта”, школи, діяльності незначної місцевої національно-свідомої інтелігенції. Натомість політичні впливи спостерігалися здебільшого в осередках карпаторуського спрямування.

Таким чином, у 1930-х рр. процес політизації на Лемківщині характеризувався нерівномірністю. Якщо в частині громад спостерігалася політична активність населення, то інші відзначалися політичною інертністю. У цілому політичні партії на Лемківщині були слабо репрезентовані партійними осередками. Особливістю цього процесу був його неоднорідний характер. Так, політизація етнічності в регіоні виходила з партій, які стояли на різних політичних платформах, зокрема українській, карпаторуській і москвофільській.

Провідна роль в утвердженні української національної ідентичності лемків і далі належала товариствам “Просвіта”, “Рідна школа”, які з кожним роком мали все більший вплив на населення.

З початком 1930-х рр. значно розширюється мережа місцевих осередків товариства “Просвіта”. Проте динаміка заснування культурно-просвітніх осередків швидше прогресувала на сході, де був вищим і рівень національної свідомості населення. Однак поступово впливи “Просвіти” все більше утверджуються в західній частині галицької Лемківщини. У січні 1933 р. власті повідомляли, що на терені Горлицького повіту проявляється значна діяльність українського націоналістичного руху, що “призводить до формування і утвердження серед лемків української націоналістичної ідеології і проводиться в основному через “Просвіту”⁹.

Натомість у закарпатській частині Лемківщини, зокрема на Пряшівщині, просвітницький рух тільки починав зароджуватись, однак його діяльність була загальмована впливами культурних осередків карпаторуського спрямування. Як наслідок, протягом 1932 р. на Пряшівщині було засновано тільки 5 читалень, організовано просвітнянський хор, оркестр і театральний гурток¹⁰. Серед виступаючих у читальнях товариства “Просвіта” виділялися директор греко-католицької семінарії, член правління “Просвіти” у Пряшеві М.Мацевич, професор семінарії Е.Андрейкович, голова читальні “Просвіти” в Сабинові, професор семінарії М.Кизак. Темами виступів були: “Відродження української літератури і нації”, “Тарас Шевченко і його значення для русинів”, “Наше визволення”, “Шануймо своїх предків культурних провідників народу”¹¹.

У цілому можна констатувати, що діяльність місцевих осередків “Просвіти” відігравала провідну роль в утвердженні української національної ідентичності лемків.

Саме читальні товариства були своєрідними центрами не тільки культурно-освітнього, а й, без сумніву, політичного руху. Брак українських національно-культурних осередків у закарпатській частині Лемківщини (Пряшівщині) став однією з причин, яка не дозволяла розгорнути там широкомасштабний український національний рух.

Характерною особливістю в контексті активізації національної самоідентифікації лемків у 1930-х рр. було посилення політики польських властей. Її завданням було відмежувати лемків від будь-яких впливів ззовні, піддати їх впливу польської культури, що, урешті-решт призвело б до їх національної асиміляції¹². Таким чином, влада намагалася національно дезорієнтувати лемків, а їх етнографізм як домінуючу свідомість передбачалося використати для асиміляторського впливу.

Уже в лютому 1934 р. з ініціативи польської влади було створено Апостольську Адміністрацію для Лемківщини, метою якої було нейтралізувати впливи греко-католицького духовенства на розвиток українського національного руху серед лемків.

Починаючи з 1930-х рр., влада приступила до тотального наступу на школу, для того щоб позбавити її українського національного характеру. У зв'язку з цим, у вересні 1933 р. у школах Ясельського, Горлицького та Новосончівського повітів було впроваджено так званий “лемківський буквар”, метою якого було дезорієнтувати лемків, нав'язати їм лемківську ідентичність для подальшої їх колонізації.

Наступ на українську школу відбувався й у закарпатській частині Лемківщини. Починаючи з 1935 р., тут насильно була запроваджена словацька мова викладання. У грудні 1934 р. було видане розпорядження, щоб і релігія в школах Пряшівщини викладалася словацькою мовою. Священиків, які не виконували розпорядження, звільняли від обов'язків викладачів¹³. Українських учителів влада переселяла з державних шкіл на словацькі околиці, а на їх місце скеровувала словаків. Так сталося в Межилабірцях, Витяжівцях, Нижній Яблінці, Руській Бистрій¹⁴.

Особливу роль в утвердженні українських національних почуттів лемків відіграла преса. Однак на закарпатській Лемківщині вплив української преси на розвиток української національної свідомості населення був обмежений. У грудні 1931 року завдяки І.Невицькій у Пряшеві двічі на місяць почала виходити газета “Слово Народу”, яка в одному із своїх номерів стверджувала, що вони “обстоюють культурну і національну єдність цілого... русько-українського народу в числі 45 млн душ. Се наше національне “вірую”¹⁵. Однак усього вийшло 15 номерів газети, і вже в серпні 1932 року її тиражування припинилось.

Поряд з українським національним рухом на Лемківщині утримувало свої позиції й москвофільство, впливи якого продовжували гальмувати утвердження українських національних настроїв у регіоні. Однак, на відміну від довоєнних часів, його позиції в 1930-х рр. були значно слабші. Різко зменшилася кількість новозаснованих читалень ім. М.Качковського. Та й заклики москвофілів уже не знаходили підтримки серед лемків, у зв'язку із чим воєводський комітет для справ Лемківщини в 1938 р. констатував, що “читальня ім. М.Качковського в більшості випадків обмежується паперовими плакатами й не має впливу на оточення”¹⁶.

Слід підкреслити, що осередки москвофільського руху на Лемківщині, які в довоєнний час поширювали проросійські впливи, протягом міжвоєнного періоду переважно намагалися утверджувати староруські ідеї. Зокрема, більшість читалень ім. М.Качковського в міжвоєнний період перебувала саме під впливом старорусинів. Хоча впливи цих течій так перепліталися в контексті діяльності читалень ім. М.Качковського, що було важко їх відокремити. Проте старорусинство як відгалуження москвофільського руху під впливом державно-політичних умов набуло нових ідейних рис.

Тому можна стверджувати, що саме старорусинство та його модель ідентичності в нових політичних реаліях міжвоєнного періоду було вигідніше асиміляційній політиці Польщі та Словаччини.

Як результат з'їзду старорусинів, який відбувся в грудні 1933 р. у Сяноці за участю близько 100 осіб, було утворене товариство “Лемко-Союз”. На з'їзді було ухвалено ряд резолюцій, серед яких – запровадження в школах руської мови з лемківським діалектом, утворення греко-католицького єпископства для Лемківщини.

Однак утрата впливів москвофільського руху серед лемків була одночасно втратою позицій староруського напрямку. Державне управління поліції зауважувало: “Старорусини втрачають своїх членів, які переходять у зв'язку з сильною агітацією до УНДО”¹⁷.

На закарпатській Лемківщині особливий вплив на формування самосвідомості населення мали читальні товариства ім. О.Духновича, філія якого була створена в Пряшеві в 1930 році. Власне вона утверджувала позиції карпаторуської культури, під впливом яких і формувалася регіональна русинська ідентичність, яка в значній частині населення трансформувалася в етнодомінуючу. Однак створити широку мережу місцевих осередків на Пряшівщині товариству не вдалося. Зокрема, на 1933 р. воно мало всього 18 осередків. Найчисленніші були в Межилабірцях (413 членів), Пчолинному (121), Чирчі (115), а всі інші були нечисленні¹⁸.

Загалом, у зв'язку з різними культурними та політичними впливами, метою яких було нав'язати лемкам штучну ідентичність, рівень національної свідомості лемків відзначався нерівномірністю. З 250 громад галицької Лемківщини лише близько 100 повністю орієнтувалися на українську національну ідею. Це в основному були села Східної Лемківщини. У той самий час на захід від міста Горлиці в Грибівському та Новосончівському повітах на 70 громад було близько 10, у яких переважала українська національна свідомість, і ще з десятків громад, у яких були невеликі гуртки українців¹⁹.

Подібна тенденція спостерігалась і в закарпатській частині Лемківщини. Дописувач газети “Слово Народу” із цього приводу зазначав: “Один називає себе українцем, другий русским, а третій русином... і лише простий селянин заховав здобутки української культури”²⁰. Однак загалом, як стверджувала ця ж газета, “коли хто і тримається українського табору, то побільшості несвідомо, тобто тому, що наша ідея ближча до його серця. Ми ж мусимо постаратися, щоби наша ідея стала близькою його здоровому розумові”²¹.

Водночас слід зауважити, що національна ідентичність лемків утверджувалася разом із локальною самосвідомістю, яка здебільшого домінувала серед лемків. Останні, насамперед, підкреслювали свою етнографічну належність, згодом доповнюючи її національною. Щоб підкреслити свою регіональну ідентичність, частими на Лемківщині були випадки, коли населення називало кооперативи, періодичні видання етнографічною самоназвою “Лемко”. Проте цим етнонімом послуговувалися тільки галицькі лемки, у той час як серед закарпатських лемків він особливого поширення не набув. У цій частині Лемківщини населення переважно продовжувало ідентифікувати себе локальними етнонімами “русини”, “руснаки”, які були поширені й у західних повітах галицької Лемківщини.

Водночас процес утвердження української національної ідентичності лемків активніше прогресував серед молодого покоління лемків, яке значною мірою перебувало під впливом національно-культурних товариств. Із цього приводу голова товариства “Рідна школа” в Сяноці, подорожуючи у вересні 1933 р. Горлицьким

повітом, стверджував: “Слово “українець” там є доступне тільки для молодого покоління, яке буде вже українське, старші уживають слова “русин”²².

Таку тенденцію підтверджували у звітах і польські власті, зауважуючи, що в Ясельському повіті “молодь все більше виокремлюється під національним поглядом” і зорганізована в українських товариствах, “зветься не русинами, а українцями”²³.

Загалом у результаті досліджень можемо стверджувати, що лемківське населення за рівнем національної самосвідомості поділялося на декілька груп:

- частину лемків, які не сприймали українську національну ідею, дотримувалися консервативних поглядів та ідентифікували себе регіональними етнонімами “русини”, “руснаки”;
- частину населення, яке під впливом етнізації та політизації переосмислювало власні світоглядні позиції й поступово сприймало українські національні переміни. Здебільшого – це молоде покоління лемків;
- незначну частину лемків, які мали високий рівень української національної самосвідомості й намагалися сприяти розвитку національної ідеї в регіоні. В основному – це представники місцевої інтелігенції та населення східних повітів Лемківщини;
- інертну частину лемківського населення, для якого характерний був індиферентний тип національної ідентичності, у зв’язку із чим його свідомість залежала від рівня етнізації та політизації регіону.

Посилення українських національних настроїв серед лемків спостерігалось восени 1938 р. унаслідок проголошення Словаччиною та Підкарпатською Руссю автономії. У контексті українського національно-визвольного руху на Закарпатті не залишилось осторонь і населення галицької частини Лемківщини. Створення в Хусті організації народної оборони “Карпатська Січ” мобілізувало лемківську молодь, яка масово почала переходити чехословацький кордон і вливатись у лави січовиків. Власне, такі дії, вважаємо, були виявом внутрішнього усвідомлення національного обов’язку. За нашими підрахунками, на основі щоденних звітів Львівського воєводського управління, з кінця листопада 1938 р. і до першої половини березня 1939 р. з Лиського, Сяноцького та частково Кросненського повітів намагалися перейти кордон на Закарпатську Україну з метою вступу до українського легіону близько 270 лемків, з яких 40 були затримані під час переходу. Безумовно, ця цифра не зовсім точна, оскільки перехід кордону був нелегальним. Однак, незважаючи на це, перетинання кордону, бажання вступити до українського легіону, віра в близьке відродження української державності стали яскравим свідченням значного поступу української національної самоідентифікації лемків. Незважаючи на те, що лемки були розділені державно-політичним кордоном, їх об’єднала ідея української державності. Національне піднесення на Лемківщині в період 1938–1939 рр. стало яскравим свідченням того, що в умовах посилення етнополітичного державного курсу потенціал української національної ідеї серед лемків був не тільки не розтрачений, а й примножений.

Разом з тим підкреслимо, що ці тенденції протягом усього міжвоєнного періоду були нерівномірними. Процес української національної ідентичності швидше прогресував у східних повітах. Натомість у центральних і західних повітах Лемківщини українська національна ідентичність лемків утверджувалася повільніше через москвофільські та карпаторуські етнокультурні й політичні впливи.

1. Michna E. Kwestie etniczno-narodowościowe na pograniczu słowianszczyzny wschodniej i Zachodniej. Ruch rusinski na Słowacji, Ukrainie i w Polsce / E. Michna. – Kraków, 2004. – 364 s.; Магочій П. Наша Отцюзнина. Історія карпатських русинів / П. Р. Магочій. – Ужгород, 2005. – 50 с.
2. Potocki R. Wokół sporów religijnych na Lemkowszczyźnie w latach 1926–1939 / R. Potocki // Biuletyn Ukrainoznawczy. – 2000. – № 6. – S. 106.
3. Archiwum Państwowe w Krakowie (далі APK). – Zespol. UWKr. – Sygn. 275. – K. 31 zwrot.; Останні могики на Лемківщині // Рідна школа. – 1932. – 15 жовтня.
4. Archiwum Państwowe w Przemyslu (далі APP). – Zespol. 790. – Sygn. 19. – K. 219.
5. Народне шкільництво на Підкарпатській Україні // Рідна школа. – 1933. – 15 березня; Сумний стан українського шкільництва на Словаччині // Діло. – 1934. – 19 січня.
6. Archiwum Akt Nowych u Warszawie (далі AAN). – Zespol. MSW. – Sygn. 1058. – K. 54.
7. Державний архів Львівської області (далі ДАЛО). – Ф. 121. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 43 зв., 45.
8. APK. – Zespol. UWKr. – Sygn. 308. – K. 672.
9. APK. – Zespol. UWKr. – Sygn. 308. – K. 45.
10. Загальні збори філії товариства Просвіта в Пряшеві дня 19.VI.1932 // Українське слово. – 1932. – 1 липня.
11. Štátny oblastný archív v Prešove. – Fond. RPG v Prešove. – Inv. č 197, číslo škatule 22. – S.14; Štátny oblastný archív v Prešove. – Fond. RPG v Prešove. – Inv. č 198, číslo škatule 22. – S. 12.
12. AAN. – Zespol. MSW. – Sygn. 1058. – K. 76.
13. AAN. – Zespol. MSZ. – Sygn. 5457. – K. 159.
14. Наші школи на Словаччині // Українське слово. – 1935. – 31 січня.
15. Лаборець Ю. Чого хочуть народовці? / Ю. Лаборець // Слово Народа. – 1932. – 1 лютого.
16. AAN. – Zespol. MSW. – Sygn. 1058. – K. 57.
17. ДАЛО. – Ф. 121. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 98 зв.
18. Музей Української культури у Свиднику (Словаччина). – Експозиція.
19. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (далі – ЛНБ). – Ф. 122. – Спр. 1/1. – Арк. 5.
20. Щадей В. Життя на Підкарпатті / В. Щадей // Слово Народа. – 1932. – 15 квітня.
21. Наша чергова праця // Слово Народа. – 1932. – 15 червня.
22. ЛНБ. – Ф. 122. – Спр. 4/1. – Арк. 2 зв.
23. Любчик І. Етнополітичні процеси на Лемківщині наприкінці XIX – 30-х роках ХХ століття: проблема національного самоусвідомлення / Любчик І. Д. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2009. – С. 163–164.

Igor Liubchik (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

The Ethnopolitical Aspects of making of the National Identity of Lemkies in the 30-s of the Xxth Century

On the basis of wide range of sources the social-political, cultural-educational processes on Lemkivshchyna are analyzed, the peculiarities are found out. The factors which generated or broke the processes of the forming and making of the national identity of the ethnographic group of Lemkivshchyna have been investigated.

Key words: ethnographic district of Lemkivshchyna, ethnographic group of Lemkivshchyna, national identity, ethnopolitical processes.

УДК 94
ББК 63.3

Wojciech Włodarkiewicz
(Warszawa, Polska)

KONCEPCJA NACZELNEGO DOWÓDZTWA WOJSKA POLSKIEGO DALSZEGO PROWADZENIA DZIAŁAŃ WOJENNYCH 1939 R. W OPARCIU O PRZEDMOŚCIE RUMUŃSKIE

У статті розглядається концепція Верховного Командування Польського Війська щодо ведення воєнних дій 1939 р. з опорою на румунський плацдарм. Польське Верховне Командування надавало великого значення румунському плацдарму, який обіймав 15 000 км² і простягався від кордону з Румунією, уздовж Дністра й Стрия до Карпат і кордону з Угорщиною. 11 вересня на основі "Плану зосередження сил на території Східної Малополющі" видано "Вказівки щодо концентрації власних сил на півдні", у яких містилася оцінка ситуації й подальші наміри Верховного Головнокомандування. Унаслідок дій противника двома днями пізніше маршал Е.Ридз-Смігли змушений був відмовитися від компактного відступу всіх сил й оборони довгої лінії та обмежити її до простору румунського плацдарму. Це рішення було сформульовано в "Загальних вказівках до дій у Східній Малополющі" і передбачало організацію оборони на лінії рік Дністер і Стрий з метою утримання зв'язків з Румунією. Ці приготування були зірвані внаслідок нападу СРСР на Польщу.

Ключові слова: військова концепція, Польське Верховне Командування, румунський плацдарм.

1 września 1939 r. rozpoczęła się agresja Niemiec na Polskę, naczelne władze wojskowe całość sił operacyjnych Wojska Polskiego skierowały do walki z Wehrmachtem. W warunkach przewagi przeciwnika i bezczynności zachodnich sojuszników już pod koniec pierwszej dekady września wojska niemieckie opanowały prawie całą zachodnią Polskę, dochodząc do środkowej Wisły i do Sanu, który przekroczyły w nocy z 9 na 10 września 1939 r. Mimo znaczących sukcesów, Niemcy nie osiągnęli strategicznego celu zniszczenia Wojska Polskiego w okrażeńiu na linii Wisły. Większość polskich związków operacyjnych, poza rozbitą Armią "Prusy", wycofała się za Wisłę i San. Liczebność Wojska Polskiego w tym okresie, mimo strat, nie zmalała znacząco dzięki skierowaniu na front nowych dywizji, wystawionych w mobilizacji powszechnej i mieszanej. Z zestawienia, opracowanego przez gen. bryg. Wacława Stachewicza, szefa Sztabu Naczelnego Wodza, wynika, że strona polska dysponowała dwudziestoma siedmioma dywizjami piechoty oraz częściami czterech dywizji w transportach, dziewięcioma brygadami kawalerii i dwoma brygadami zmotoryzowanymi¹. Oddziały polskie były osłabione poniesionymi stratami i dysponowały mniejszymi stanami żołnierzy i uzbrojenia, niż przewidywały wojenne etaty.

Położenie polityczne i wojskowe Polski w końcu pierwszej dekady działań wojennych stawało się coraz cięższe. Sytuację nadal pogarszał brak aktywnych działań odciążających na froncie zachodnim. Strona polska była zmuszona wycofać się na wschód. Gen. broni Kazimierz Sosnkowski uważał, że należy wycofać Wojsko Polskie do województw południowo-wschodnich, w pobliże granicy z Rumunią². W rozmowach z Naczelnym Wodzem 3, 4 i 6 września, obok dalszej obrony Warszawy, proponował przegrupowanie Wojska Polskiego i przesunięcie ku południowi osi całej operacji tak, aby przy pomocy wycofanych sił przedłużyć kampanię do zimy na radykalnie skróconym froncie, z utrzymaniem połączeń z sojusznikami, od których, na co nadal liczone, nadejść mogła pomoc lotnicza i w sprzecie pancernym.

Temu celowi odpowiadała najlepiej południowo – wschodnia część Polski. Wielkość bronionego obszaru była uzależniona od rozwoju wydarzeń wojennych. Strefa Sambor –

Lwów – Brody – Krzemieniec, niezależnie od kilkunastokrotnego skrócenia frontu, zapewniała znośne warunki terenowe dla zorganizowania obrony oraz oparcie dla skrzydeł, dopóki Związek Radziecki zachowa neutralność oraz Węgry nie zostaną zmuszone do otwarcia swoich granic dla przemarszu wojsk niemieckich. Obronę można było ugrupować, zdaniem gen. Sosnkowskiego, w głąb przez wykorzystanie Dniestru i jego dopływów w zależności od potrzeb i rozwoju sytuacji militarnej. W razie nie zatrzymania wojsk niemieckich, istniała możliwość ewakuacji Wojska Polskiego na terytorium Rumunii, państwa sprzymierzonego, z perspektywą kontynuowania walki u boku zachodnich aliantów Polski³.

Koncepcja ta wymagała pilnego wydania zarządzeń wykonawczych, regulujących ruchy wojsk, przygotowania fortyfikacji i ewakuacji wszelkiego rodzaju zasobów za Dniestr. Warunkiem jej realizacji było też utrzymanie obrony na Bugu, Wiśle, Sanie, lub Wereszycy, celem osłony zaproponowanego manewru. Oficerowie sztabu gen. Sosnkowskiego, ppłk dypl. Franciszek Demel i ppłk dypl. Kazimierz Wiśniowski, opracowali notatkę z zarysem planu przegrupowania do Galicji Wschodniej. Wieczorem 8 września gen. Sosnkowski przekazał ją marsz. Śmigłemu – Rydzowi. Zgodnie z obliczeniami obu oficerów, do obrony Południowo – Wschodniej Polski można byłoby skierować 15–16 wielkich jednostek (dywizji i brygad), pod warunkiem utrzymania do 22 września linii Wereszycy i niezwłocznego wydania przez Naczelnego Wodza rozkazów do przegrupowania. Referując treść notatki gen. Sosnkowski podkreślił dwa cele operacyjne: nieustępliwą i pełną determinacji obronę Warszawy oraz maksymalne przedłużenie wojny przy pomocy pozostałych sił Wojska Polskiego, z tyłami opartymi o granicę rumuńską.

Gen. Sosnkowski ponownie zwrócił się z prośbą do Naczelnego Wodza o powierzenie mu realizacji jednego z wymienionych dwóch przedsięwzięć, tzn. obrony stolicy⁴. Wychoząc od marsz. Śmigłego – Rydza generał był przeświadczony, że proponowany przez niego plan został przyjęty oraz, że niezwłocznie zostaną wydane rozkazy wykonawcze. W rzeczywistości stało się inaczej, a kilkudniowa zwłoka znacznie zmniejszyła szansę jego realizacji⁵.

Wykonanie zaproponowanego przez generała Sosnkowskiego planu było przedsięwzięciem bardzo trudnym. Wiązało się z kilkusetkilometrowymi przemarszami osłabionych polskich dywizji i brygad. Należy też zauważyć, że w czasie przemarszy polskie kolumny były najbardziej wrażliwe na uderzenia niemieckich czołgów i ataki lotnicze. Trzeba także pamiętać o zbyt małej ilości środków czynnej obrony przeciwpancernej i przeciwlotniczej, którymi dysponowali polscy dowódcy szczebla taktycznego oraz braku takich środków w dyspozycji dowództw szczebla operacyjnego. Pewnym rozwiązaniem mogłyby stać się przemarsze nocne, a odpoczynki dzienne w lasach. Nieliczne polskie lotnictwo myśliwskie nie było w stanie zapewnić skutecznej osłony maszerującym kolumnom wojska, ewakuacji tysięcy rzesz uchodźców cywilnych, ośrodków zapasowych, rezerw broni, amunicji i żywności na ogromnym obszarze.

Wojsko Polskie, w swej masie pieszo-konne, w trakcie odwrotu łatwo mogłoby zostać wyprzedzone przez kilkakrotnie szybsze niemieckie dywizje pancerne, zmotoryzowane i lekkie⁶. W Galicji Wschodniej strona polska nie dysponowała na tyle silnymi odwodami, aby przygotować obronę proponowanego obszaru przed zakończeniem przemarszu jednostek wycofanych z zachodu. Nawet gdyby udało się przeprowadzić wycofanie, to siłom tym należałoby, przed ponownym skierowaniem ich do walki, zapewnić odpoczynek po kilkudniowych, lub nawet kilkunastodniowych, przemarszach oraz uzupełnienie stanów, uzbrojenia oraz amunicji.

Innym niebezpieczeństwem, związanym z realizacją zakrojonego na taką szeroką skalę przegrupowania Wojska Polskiego, była realna groźba obniżenia morale wojsk, roz-

luźnienia więzów organizacyjnych i spójności jednostek. Żołnierze słabsi fizycznie lub moralnie, nie wytrzymujący trudów długiego marszu i walk, odłączyliby się od swoich jednostek. Dotyczyło to także żołnierzy mniejszości narodowych, których motywacja do walki często była niższa, a którzy na skutek odwrotu zbliżałby się do swoich miejsc zamieszkania, co zachęcałoby do dezercji. Z kolei uporczywa obrona stała określonej linii frontu mogłaby spowodować zadanie agresorowi znacznych strat, ale z czasem, zakończyłaby się rozbięciem i okrążeniem Wojska Polskiego⁷.

10 września Oddział III Operacyjny Sztabu Naczelnego Wodza pracował nad ogólnymi wytycznymi, ustalającymi przyszłą koncentrację całości wojsk w południowo-wschodniej Polsce. Meldunki ze skrzydła południowego o przekroczeniu przez Niemców Sanu oraz z centrum frontu, stawiały pod znakiem zapytania realność polskiego zamierzenia. W tym samym dniu Oddział III opracował dwa dokumenty, stanowiące wytyczne dalszego prowadzenia wojny: *Plan skupienia się w obszarze Małopolski Wschodniej* oraz *Ogólny rozkaz operacyjny dla skrzydła północnego*. Pierwszy z nich miał charakter wstępnego studium, omawiającego warunki prowadzenia obrony w oparciu o zaplecze rumuńskie. Jego podstawą było utrzymanie za wszelką cenę Polski południowo-wschodniej i połączeń z zachodnimi sojusznikami przez Rumunię. W tym celu główne siły Wojska Polskiego zamierzano przegrupować na południe, wycofując je stopniowo od północy i z ugrupowania nad Wisłą.

Skuteczna obrona Galicji Wschodniej zależała głównie od utrzymania skrajnego, południowego skrzydła polskiej obrony od Karpat po ujście Sanu do Wisły. Nie można było pozwolić na jego odrzucenie ku wschodowi lub północy. Określono obszar do obrony w Galicji Wschodniej, który miał zapewnić osłonę połączeń z Rumunią i posiadać warunki do obrony od północy. Był nim teren zamknięty od zachodu linią Sanu od Karpat do ujścia tej rzeki do Wisły, a od północy Brześć i błota pińskie. Było to minimum umożliwiające dalsze prowadzenie obrony w oparciu o własne terytorium. Za najpilniejszą sprawę uznano skoncentrowanie niezbędnych sił na południowym skrzydle, na którym dysponowano 11 Karpacką Dywizją Piechoty (KDP), 38 Dywizją Piechoty Rezerwowej (DPrez.), 24 Dywizją Piechoty (DP) o niewielkiej wartości bojowej oraz 10 Brygadą Kawalerii (zmotoryzowanej).

Przewidywano dołączenie Armii "Kraków" gen. bryg. Antoniego Szyllinga: 22 DP, 23 DP, 55 DP rez. i Krakowskiej Brygady Kawalerii oraz grupy gen. bryg. Mieczysława Boruty-Spiechowicza w składzie 6 i 21 Dywizji Piechoty. Autorzy planu nie znali wartości bojowej tych dywizji, przypuszczali, że nie jest ona duża i dlatego trzeba je będzie wycofać z frontu celem odpoczynku, uporządkowania i uzupełnienia. Bardzo pilnym zadaniem było wzmocnienie sił na południu ze względu na płytkość tego obszaru, niebezpieczeństwo na kierunku Lublina i odcięcia dróg ewakuacji do granicy rumuńskiej. W planie zaproponowano, aby wojska, którym powiedzie się przeprawa przez Wisłę na południe od Warszawy, przewieźć koleją do Lwowa, uporządkować i uzupełnić, aby były gotowe do wsparcia działań armii gen. dyw. Kazimierza Fabrycego. W krytycznej chwili możnaby ich użyć bojowo nawet przed odtworzeniem pełnej gotowości bojowej.

Drugim z kolei pod względem ważności byłby odcinek Wisły od Sandomierza do Dębłina, przekroczenie przez przeciwnika rzeki na tym odcinku mogłoby uniemożliwić swobodne wycofanie polskich związków operacyjnych ze skrzydła północnego do centrum i wykluczyłoby możliwość przygotowania silnej obrony za osłoną Wisły i Wieprza⁸.

Plan nie rozpatrywał aktualnego położenia obu stron, a także ich możliwości. Był studium warunków terenowych południowo-wschodniej części Rzeczypospolitej i kontynuowania oporu. Obrona od zachodu Galicji Wschodniej wymagała 10 dywizji, obszar między Wisłą i Bugiem następnych 8, Polesie jeszcze dwóch, co daje łącznie 20 dywizji.

11 września na podstawie opracowanego dzień wcześniej "Planu skupienia sił w obszarze Małopolski Wschodniej", wydane zostały "Wytyczne do koncentracji sił własnych na południu". W dokumencie tym zostały zawarte rozkazy i decyzje częściowo wydane już 10 września. Punktem wyjścia była ocena położenia i zamiar Naczelnego Wodza. Zarysowujące się bez przerwy oskrzydlenie od północy przez Bug i od południa w Małopolsce Środkowej związkami broni szybkich i dezorganizowanie ugrupowania Wojska Polskiego przez wdzierające się na tyły jednostki pancerne, utrudniają oderwanie się od nieprzyjaciela i zebranie wojsk pod osłoną Wisły. Podstawowym celem jest ściągnięcie możliwie całości wojsk do Galicji Wschodniej i zapewnienie połączeń z Rumunią.

Front Południowy gen. Sosnkowskiego w składzie: armie gen. Fabrycego i gen. Szyllinga, wszystkie wojska przybywające transportami do Lwowa i sformowane, otrzymał rozkaz utrzymania południowo-wschodnich województw i połączeń z Rumunią. Pas działania Frontu wyznaczono na linii Sanu, wyłącznie Sandomierz i Rawa Ruska włącznie.

Armia "Lublin" gen. dyw. Tadeusza Piskora w dotychczasowym składzie, wzmocniona wojskami walczącymi nad Wisłą między Sandomierzem i Warszawą oraz oddziałami z Armii "Prusy", które przejdą Wisłę, otrzymała zadanie obrony od Sandomierza włącznie do ujścia Wieprza i otworzenia rygla wzdłuż Wieprza do Lubartowa. Wycofanie się z linii Wisły i Wieprza miało zostać uregulowane odrębnym rozkazem. Dążeniem Naczelnego Wodza było, aby armia wytrzymała na tej pozycji do czasu przebicia się przez Radom do Kraśnika Armii "Poznań" i "Pomorze" i przygotowała dla nich środki przeprawowe.

Front Północny gen. dyw. Stefana Dęba-Biernackiego początkowo w składzie Armii "Modlin" i po nawiązaniu łączności także Samodzielnej Grupy Operacyjnej "Narew", otrzymał zadanie oderwania się od przeciwnika i przejścia szybkimi marszami do Kocka i Brześcia. Dalszym, przewidywanym kierunkiem wycofania był Hrubieszów. Rejon tego miasta i Włodzimierza powinien stanowić ostateczne oparcie dla wojsk Frontu Północnego.

Zabezpieczeniem całości wojsk przed głębokim obejściem przez przeciwnika od wschodu miała być zaporą utworzona na linii Brześć-Pińsk, przygotowana przez dowódcę Okręgu Korpusu nr IX gen. bryg. Franciszka Kleeberga. Celem osłabienia nacisku przeciwnika na przedpolu zamierzano bronić zamkniętych ośrodków: Warszawy, Modlina i Brześcia.

Armie "Poznań" i "Pomorze" po uderzeniu na zgrupowanie przeciwnika w okolicach Łodzi, miały przebijać się przez Radom do Kraśnika⁹. W "Wytycznych ..." uregulowano także zagadnienia łączności i zaopatrzenia wojsk. Miejscem postoju Kwatery Głównej Naczelnego Wodza wyznaczono Włodzimierz Wołyński, a gen. Sosnkowskiego Lwów, który spełniał funkcję bazy zaopatrzenia Frontu Południowego¹⁰.

13 września marsz. Śmigły-Rydz otrzymał meldunek gen. Sosnkowskiego z poprzedniego dnia, który ocenił sytuację wobec niemieckich postępów na południu jako "niezwykle ciężką" oraz zwracał się z prośbą o dalsze rozkazy¹¹. Wobec takiego rozwoju wypadków niemożliwe było zorganizowanie obrony w ramach przewidywanych 10 oraz 11 września. Nie pozwalało na to wdarcie się związków pancernych przeciwnika na froncie południowym, grożące odcięciem Wojska Polskiego od Rumunii. Tego samego dnia we Włodzimierzu Wołyńskim marsz. Śmigły - Rydz postanowił zrezygnować z dłuższej linii obrony, ograniczając ją do przedmościa rumuńskiego oraz ze zwartego odwrotu wszystkich wojsk¹².

Decyzja Naczelnego Wodza została ujęta w formę *Wskazówek ogólnych do działania w Małopolsce Wschodniej*. Ich zasadniczym celem było bezwzględne zabezpieczenie przedmościa na linii rzek Dniestr i Stryj, aby zapewnić korzystanie z połączeń z Rumunią. W tym celu gen. Sosnkowski, przy pomocy oddziałów z pobliskich garnizonów, powinien

zamknąć wszystkie przeprawy przez wymienione rzeki i zapewnić możliwość umocnienia się na przedmościu własnych sił, wycofanych z przedpola. Dywizje piechoty, działające na przedpolu Lwowa w rejonie Mościsk i Sądowej Wiszni (11 KDP, 24 DP i 38 DPrez.) planowano wycofać w kierunku południowo-wschodnim i użyć do wzmocnienia przygotowywanej obrony, podobnie jak wojsk przybywających do obszaru na wschód od Lwowa. Część z nich, według uznania gen. Sosnkowskiego, miała wzmocnić załogę Lwowa.

Odejście na przedmoście przewidywano niezależnie od tego, jak się rozwiną dalsze działania przeciwnika w Galicji Wschodniej. Do obrony Lwowa i Przemyśla zamierzano pozostawić niezbędną, minimalną załogę. Oba miasta powinny stanowić oparcie dla wojsk wycofujących się ze środkowej Polski i bronić się do ostatka. Dowódca Frontu Południowego miał zadysponować 10 Brygadę Kawalerii (zmotoryzowanej). Na obszarze przedmościa rumuńskiego należało zgromadzić jak najwięcej amunicji i żywności oraz zapewnić sprawną administrację, aby zabezpieczyć się przed dywersją. Armia "Kraków" otrzymała rozkaz pozostania w dotychczasowym rejonie dla osłony południowego skrzydła Armii "Lublin" gen. Piskora z przejściem pod jego rozkazy. Miejscem postoju gen. Sosnkowskiego wyznaczono Kałusz¹³.

Plan nie był podjęty z myślą o ewakuacji do Rumunii, chodziło o oparcie polskich działań obronnych o ten kraj, który umożliwiał komunikację z Zachodem. Dążeniem Naczelnego Wodza przy podejmowaniu decyzji 13 września było dalsze prowadzenie wojny na terenie Polski, choćby na małej jej części i doczekanie skutków ofensywy francuskiej, która w myśl umowy powinna rozpocząć się 15-go dnia mobilizacji jej armii, czyli 16 września. Marszałek liczył, że rozpoczęcie ofensywy spowoduje natychmiastowe odciążenie frontu w Polsce, które będzie się zwiększało w miarę postępów francuskiego natarcia. Nie przypuszczano, że Francja nie wykona umowy wojskowej z maja 1939 roku¹⁴.

Zgodnie z koncepcją Naczelnego Wodza, zawartą w jego rozkazie z 13 września, przedmoście rumuńskie stanowił obszar o powierzchni 15 tys. km², tj. ok. 4% obszaru Polski¹⁵, obejmujący większość województwa stanisławowskiego i powiat Turka woj. lwowskiego, od granicy rumuńskiej wzdłuż Dniestru do ujścia Stryja, a następnie w górę wymienionej rzeki do Karpat i granicy z Węgrami. Obszar przedmościa rumuńskiego był częścią kraju o przewadze mniejszości narodowych i z tego powodu należało spodziewać się dodatkowych trudności¹⁶. Organizacją przedmościa interesował się szef Francuskiej Misji Wojskowej gen. Louis Faury, który 13 września we Włodzimierzu Wołyńskim przekazał szefowi Sztabu Naczelnego Wodza swój projekt, obejmujący obszar: na zachód od rzeki Stryj, na północ od linii od ujścia Stryja do Dniestru i do Tarnopola¹⁷.

Do 17 września organizowano obronę na przedmościu rumuńskim, z uwagi za szczupłość sił prace koncentrowano wzdłuż rzeki Stryj. W czasie kilku dni zgromadzono siły odpowiadające dwóm brygadam piechoty (grupa "Stryj") i batalionu piechoty (grupa "Dniestr"), jednak bez broni ciężkiej. Niestety, na pogranicze z Rumunią nie zdołały się przebić jednostki operacyjne Wojska Polskiego. Na obszar ten ewakuowały się 15 września polskie naczelne władze państwowe: Prezydent do majątku Załucze koło Śniatynia, Ministerstwo Spraw Zagranicznych do Kut, a inne organa rządu do Kosowa i pobliskich miejscowości, naczelne władze wojskowe przybyły do: Kwatery Główna Naczelnego Wodza do Kołomyi, a Ministerstwo Spraw Wojskowych do Kosowa.

Realizacja koncepcji przedmościa rumuńskiego załamała się 17 września po rozpoczęciu agresji Związku Radzieckiego na Polskę. Rozkaz opanowania pogranicza polsko-

rumuńskiego i odcięcia władzom Rzeczypospolitej i Wojsku Polskiemu możliwości ewakuacji do Rumunii i na Węgry realizowała bardzo silna (cztery korpusy) 12 Armia Frontu Ukraińskiego. W nowej sytuacji, nie posiadając możliwości militarnych skutecznego stawienia oporu nowemu agresorowi, polskie naczelne władze państwowe i wojskowe w nocy z 17 na 18 września rozpoczęły ewakuację do Rumunii, a w czasie najbliższych kilku dni na pogranicze rumuńskie wkroczyły oddziały Armii Czerwonej. Po "wyborach" z 22 października Pokucie znalazło się w składzie Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej¹⁸.

1. Pisma gen. Wacława Stachiewicza, szefa Sztabu Naczelnego Wodza w roku 1939 // *Zeszyty Historyczne* (dalej – ZH). – 1979. – Z. 50. – S. 164–170.
2. Zamiast odwrotu wprost na wschód na Polesie, w stronę ZSRR, związanego paktem z Niemcami.
3. Sosnkowski K. Cieniom września / K. Sosnkowski. – Warszawa, 1988. – S. 68–69.
4. Marszałek oświadczył jednak, że niepokoi go niejasne położenie na skrzydle południowym i polecił gen. K. Sosnkowskiemu ponowny wyjazd w charakterze generała łącznikowego do Armii "Karpaty" ("Małopolska"), w celu sprawdzenia sytuacji na miejscu.
5. Sosnkowski K. Op. cit. – S. 70–71.
6. Wojsko Polskie dysponowało dwiema brygadami zmotoryzowanymi: 10 Brygadą Kawalerii (zmotoryzowanej) i Warszawską Brygadą Pancerno-Motorową, które nie mogły stanowić przeciwwagi dla 15 dywizji "szybkich" Wehrmachtu.
7. Wieczorem 5 września Naczelnny Wódz nakazał ogólny odwrót za Narew, Wisłę i San. W godzinach popołudniowych i wieczornych wydano rozkazy dla armii. 8 września marsz. E. Śmigły-Rydz zdecydował się na "zwijanie" frontu od północy i jak najszybszy odwrót na południowy wschód.
8. Kopański S. W Sztabie Naczelnego Wodza podczas kampanii wrześniowej / K. Sosnkowski // *Wrzesień 1939 w relacjach i wspomnieniach* / [wybór i oprac. M. Cielewicz, E. Kozłowski]. – Warszawa, 1989. – S. 184–186.
9. Ibidem. – S. 188–189.
10. *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej, t. I Kampania wrześniowa 1939.* – Londyn, 1959. – Cz. 3. – S. 616.
11. Stachiewicz W. Z relacji szefa Sztabu Naczelnego Wodza. Zasadnicze decyzje Naczelnego Wodza w ciągu kampanii wrześniowej / W. Stachiewicz // *Wrzesień 1939 w relacjach i wspomnieniach.* – S. 73.
12. Pisma gen. W. Stachiewicza... – S. 181–182.
13. Porwit M. Komentarze do historii polskich działań obronnych we wrześniu 1939 r. / M. Porwit. – Warszawa, 1983. – T. III. – S. 20–21; Kopański S. Op. cit. – S. 195–197.
14. Pisma gen. Stachiewicza... – S. 181.
15. Jaklicz J. 17 września w Sztabie Naczelnego Wodza / J. Jaklicz // ZH. – 1967. – Z. 12. – S. 140.
16. Sprawozdanie szefa Brytyjskiej Misji Wojskowej przy Naczelnym Dowództwie Wojska Polskiego gen. A. Carton de Wiarta, Zbiory Specjalne Wojskowego Biura Badań Historycznych, sygn. II/1/46, k.10.
17. PSZ. – T. I. – Cz. 3. – S. 638; PSZ. – T. I. – Cz. 4. – Londyn 1986. – S. 483–484.
18. Grzelak Cz. *Kampania polska 1939* / Cz. Grzelak, H. Stańczyk. – Warszawa, 2005. – S. 275–278; Włodarkiewicz W. *Przedmoście rumuńskie 1939* / W. Włodarkiewicz. – Warszawa, 2001. – S. 163–166.

Wojciech Włodarkiewicz (Warszawa, Poland)

The military concept by the Command-in-chief of the Polish High Army concerning further warfare in 1939 the basis of the Romanian Fore-bridge

The military concept by the Command-in-chief of the Polish High Army concerning further warfare in 1939 the basis of the Romanian Fore-bridge are review in the article. The Polish High Military Command expected that the region of Romanian Fore-bridge covering 15000 km² from the Romanian border along the River Dniestr and Stryj up to the Karpaty and the Hungarian border would be of great significance. On 11th September on the basis of the Plan of concentration of forces in the South-Eastern Poland the orders for concentration of forces in the South were released which included the assessment of the situation and the intention of the High Command. Yet two days later facing further advancement of the enemy Marshall E. Śmigły-Rydz was forced to revise his plan and give up the organised retreat of all the forces and defence of the longer line and limit it to Romanian Fore-bridge. This decision in the form of "General guidelines of operation in the East Małopolska" organised the defence along the Rivers Dniestr and Stryj aimed at keeping connection with Romania. Those preparations were brought to a halt by the Soviet aggression against Poland.

Key words: the military concept, Polish High Military Command, Romanian Fore-bridge.

УДК 94 (477)
ББК 63.3

Володимир Сергійчук
(м. Київ, Україна)

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ФЕНОМЕН УПА

У статті розповідається про органічний розвиток українських національних традицій у процесі творення власної національної збройної сили в роки Другої світової війни. Наголошується на тому, що цивілізаційний феномен Української повстанської армії був продовженням одвічного прагнення нашого народу втілити в життя національну ідею, що своїм корінням сягає княжої й козацької стихії й духу в боротьбі за волю, а тому й стало можливим відродити в новій Запорозькій Січі – УПА суворі звичаї лицарської зброї, звитягу найвищого злету, любов до рідного народу й високі християнські моральні чесноти.

Ключові слова: цивілізаційний феномен, боротьба, Українська повстанська армія.

Так уже склалося в долі нашого народу, що він змушений був постійно захищати Європу від нашествия кочових орд, саме йому довелося протягом багатьох століть – навіть і бездержавному – стояти на межі двох світових цивілізацій, знекровлюючись, але й водночас витворюючи самобутнє військове мистецтво. І хоча кожна нація обов'язково вносить власні специфічні прикмети в будову своєї збройної сили, українські традиції, на думку Всеволода Петріва, "були міцнішими під зглядом національної оборони, якраз ті, які мали підвалиною громадянські права". Як приклад, – діяльність Богдана Хмельницького, котрий "творить в 1648–1649 роках волю і свою, і мас, дає високі зразки перемог зі слабо впорядкованими, але вірними і в себе, і в нього арміями-міліціями, під Жовтими Водами, Пилявою, Корсунем і Зборовим; той же Великий Гетьман, створивши впорядковане, але інакше, ніж маси, успособлене військо, має Берестецьку невдачу, Білоцерківську невизначеність та Переяславську угоду"¹.

Звідси й висновок, що "надійне для оборони нації військо може бути утворено лише тоді, коли устрій та політика його будуть співзвучні з устремлінням та бажанням якнайширших політично-активних мас нації, коли суспільні антагонізми в ньому будуть погоджені... Але, разом з тим, устрій війська буде тим міцнішим, чим більше він відповідає національній традиції щодо способів творення збройної сили"².

Український хлібороб, аби гарантувати життя своїм рідним, захистити свою землю, свою хату, змушений був, ідучи за плугом, тримати при боці шаблю. Відтак він засвоював войовничі прикмети, притаманні ординцям, не втрачаючи і своїх традиційних рис. Тож саме "у синтетичному сполученні обох характерів, – як справедливо зазначає П.Кашинський, – склався новий тип української людини – козака".

Козацька ідея, як переконливо довело життя, підвищила здатність українця до творення власного самоврядування з подальшою його еволюцією до державності, бо кругозір козацький масштабніший, а простий хлібороб, як підмітив П.Кашинський, думає "вузькопросторово, не виходячи за межі своєї громади".

Козацька ідея виховувала в українцеві почуття честі, відповідальності перед народом, зрештою, відчуття національної гідності. Саме вона позбавляє його почуття меншовартості, бо нав'язане українцям протягом багатьох століть воно тепер переборюється свідомістю приналежності до особливого ордену. Козацтво повернуло українському народові упевненість у його високій внутрішній моральності, установило нові норми поведінки, де козак козакові – брат. Таким чином було підтримано почуття солідарності.

Козацька ідея піднесла героїзм у національному житті українців, що кликав до самовідданості, до самопожертви в ім'я товариства. Вона пов'язувала погляд на життя як на боротьбу за визволення рідного народу збройними засобами.

Зрештою, козацька ідея виявилася універсальною, оскільки вона, за висновком П.Кашинського, “охоплює всі сторони нашого національного життя, дає йому новий ідейний зміст, творить нові організаційні форми, сталили наші фізичні й духові сили. Через козацьку ідею потрапимо виконати ті завдання, які наказує нам геополітичне становище України на межі трьох суходолів: Європи, Азії й Африки. Нею осягнемо той щабель потуги, яка властива великим націям”³.

Саме ця ідея пронизувала всі дії відновленого українського війська в 1917–1921 роках. Але воно не тільки виступило за відродження державності власного народу – саме наше вояцтво підтримувало боротьбу інших поневолених народів: коли 22 жовтня 1917 року Всеукраїнській раді військових депутатів стало відомо про намір Тимчасового уряду перекинути до Фінляндії одну з українізованих дивізій для придушення тамтешнього національно-визвольного руху, то з Києва того ж дня телеграфували президії Фінляндської Української крайової ради “вжити всіх заходів, увесь авторитет, аби українські вояки не перешкоджали мирному життю фінського народу. Коли ж, не дивлячись ні на що, над фінами будуть творитися насильства, прохаємо іменем Центральної Ради Військових депутатів наказувати їх негайно припинити”⁴.

Програмна позиція Симона Петлюри щодо підтримки національно-визвольних рухів поневолених Росією народів була чітко викладена в його привітанні делегата від естонців на Другому Українському військовому з'їзді Вільденова: “Ми бачимо, що ту політику гноблення недержавних народів, яку вело царське правительство, продовжує і нове, і це наповнює наше серце глибоким сумом. Ми бачимо, представники державного народу не хочуть нас зрозуміти і через те ми завше будемо шукати приятелів поміж недержавними народами і певно переконаємо наших тимчасових недругів, що тільки в вільній державі, коли кожен народ буде господарем в своїм краю, можливий добрий лад.

Ми повинні подати одні другим руку не тільки з приятельського почуття, але й задля реальної праці для того, щоб забезпечити через федеративний устрій права кожного народу і краю, а також міць і цілість всієї російської держави, бо я певен, що як Росія не буде перебудована на основі федералізму, то вона загине.

Прийшов час, коли всім нам треба іти плече в плече, густими лавами підемо до кращої будучини. Нам треба об'єднатися для того, щоб рятувати вільну Україну, вільну Естонію, вільну Росію!”⁵.

Підтримка фінів у їхній боротьбі за незалежність – це той цивілізаційний феномен української збройної сили, котрий виростав з традиції козацтва допомогти знедоленому, спільно з ним іти шляхом волі.

Тому саме на базі вартісних цінностей українського вояцтва відбувся Зимовий похід Армії УНР, що тривав п'ять місяців, починаючи з 6 грудня 1919 року. Саме він створив традицію збройної боротьби українства у ворожому заплілі, яка була успішно використана вояками Української повстанської армії через чверть століття.

А першим, хто застосував її в роки Другої світової війни, був військовий референт у Крайовій Екзекутиві ОУН на ЗУЗ Володимир Кременський, який у вересні 1939 року організував партизанські відділи на Стрийщині.

Душею й головним організатором майбутнього українського військового осередку в роки Другої світової війни, його штабово-планувальної, кадрово-організаційної й вишкільної роботи серед оунівців-революціонерів, на думку С.Бандери, був Роман

Шухевич. У цій справі він “проявив свій неабиякий талант і найкращі прикмети військового організатора-командира: те, що під керуванням Шухевича пророблено у військовому осередку ОУН в Кракові, на старшинських, підстаршинських вишкільних курсах та таборах, як у Кракові, так і на всіх західних окрайних землях, давали найкращі успіхи, яких не можна було й сподіватись, розцінюючи умови і засоби роботи...”

Проведено облік і організаційно охоплено всіх військових між членством і прихильниками. Розпляновано працю з готовими вже фаховими силами, як теж військово-вишкільну роботу з кадрами, які не мали жодного військового знання. Усім військовикам визначено їхні функції і завдання, як теж намічено їхні мобілізаційні призначення. Організовано вищі військові курси, курси старшин і спеціалістів... Розпляновано пляни й методик організації дії революційних військових формацій, партизанського й повстанського руху... Започатковано опрацьовувати військові підручники... Зорганізовано кілька команд інструкторів-вишкільників... З рядів тогочасних курсантів вийшло чимало здібних старшин УПА... Посилена військова праця серед загалу членів мала дуже позитивний вплив, створюючи стан морально-організаційної мілітаризації і мобілізації”⁶.

Про 1939 рік, як знаковий у творенні нової української військової формації, пише й організатор перших збройних відділів на Поліссі Тарас Бульба-Боровець. У своїй праці “Кредо революції” він зазначає, що заснована на Поліссі в 1933 році революційна організація української демократичної молоді, розчарованої в “соціалізмі на практиці” Сталіна, автоматично мілітаризується. Містечко Степань, під проводом молодого “відродженця” Костя Шумлянського (“Залізник”), ще перед приходом Червоної армії в Західну Україну, 16 вересня 1939 року піднімає перше збройне повстання відділів майбутньої УПА. Восени 1940 року вона отримує в підпіллі нову, ширшу організаційну схему. Ділиться на “Окружні Січі” за територіальним принципом, до складу яких входить 3–5 областей. “Поліська Січ” тоді “отримує наказ мобілізуватися під зброю, як постійно негасаюча ватра, а всі інші “Січі” УПА – тільки організуватися секретно в підпіллі, як підземна армія трудящих України”⁷.

З вибухом російсько-німецької війни “Поліська Січ” очищує Полісся від радянської влади, допомагає населенню організувати свою власну адміністрацію, налагоджувати господарство й школи. Але в листопаді 1941 року на Полісся приходить нова окупаційна адміністрація. Гестапо ліквідує українську адміністрацію. Команди СД і СС з місця починають поголовну ліквідацію євреїв, комуністів і ... націоналістів, тобто всіх активних українців”⁸.

На знак протесту проти таких дій 16 листопада 1941 року “Поліська Січ” розв'язує офіційно свій штаб в Олевську й переходить у підпілля. Відтак починається підготовка нових планів боротьби з ворогом. Насамперед підпільна УПА уклала б р а т е р с т в о з б р о ї зі славною білоруською національною партизанкою, яка в'яжеться з Прибалтикою. Сам по собі монтується антиокупантський революційний блок поневолених націй, започаткований фактично ще наприкінці 1940 року, коли ухвалюється рішення створити спільний з визвольними рухами різних народів фронт. У 1941 році за редакцією Івана Мітринги починає виходити бюлетень “Наш фронт”, у якому з'являються заклики, що органічно увійдуть до визвольної концепції ОУН: “Воля народам та людині, воля всім поневоленим народам, за знищення російської тюрми народів”⁹.

Українська партизанка, не маючи ніякої допомоги, мусила опиратися виключно на власні сили. Вона організувала свої бази, вишкільні табори й т. п. у багнисто-лісових теренах України. Табори містилися або в спеціально зроблених землянках, або в

будинках лісової охорони й промислу, лісничівках, тартаках тощо. Бази були замасковані під землею, а вишкільні табори охоронялися спеціальними партизанськими загонами. Охоронні відділи розташовувалися по селах навколо вишкільних таборів. Організація таборів була така, що вони кожної хвилини були готові перенестися на інше місце. Усе постачання українські партизани здобували самі, головним чином, з державних баз (держгоспи, всякі склади, ешелони, автотранспорт і т. д.). Малі потреби забезпечувалися реквізиціями від українського населення, яке охоче допомагало з двох причин: 1) тому, що бачило у своїх партизанах зародок національної збройної сили; 2) тому, що як советська, так і німецька влада, в Україні була українському народові чужа і своїми методами грабункової та терористичної політики не з'єднала собі прихильності народних мас.

До партизанських вишкільних таборів охоче горнула українська молодь, бо повстанчий рух слушно вважався єдиною формою гідного ведення війни за волю України. Коли народові не дають можливості організувати свою регулярну армію, яка б мала змогу битися з ворогом, тоді він шукає тієї можливості на іншому шляху. Тим шляхом, у першу чергу, є партизанка як засіб самооборони й проти терору.

Вишкільна акція велася не тільки в таборах, але і доривочно майже у всіх селах. За наказом окружного команданта люди сходилися на вказані місця у відповідний час, брали участь у відповідних вправах і знов розходилися по домах. Цей спосіб не обтяжував командування справами про харчування, квартирування і т. п.¹⁰

Надзвичайно важливим було й те, що командування УПА одразу ж ухвалило закон українського партизана, яким визначалося, що:

“1. Український партизан не є “бандитом”, як його називають вороги. Це лицар і чесний вояк, що жертвує своє життя за свій поневолений народ. Наша підземна армія – це єдина можлива форма збройної боротьби України за свою свободу.

2. Український партизан не провадить боротьби із-за бажання анархії, або жадоби наживи, а для святих національних ідей та високих політичних цілей.

3. Український партизан уважає за вершину-вершин своїх політичних цілей – свою власну суверенну державу.

4. Український партизан буде всіма силами та засобами боротися з кожним окупантом України так довго, закінь не виборе своєї абсолютно від нікого незалежної Держави – Самостійної України.

5. Український партизан не має ні від кого жодної допомоги. Все постачання український партизан поповнює сам тільки – коштом ворога.

6. Український партизан не має права насильної реквізиції якогось майна від цивільного населення без рівно вартісної заплати.

7. Український партизан не знає, що таке страх, зрада тайни, п'янство, розпуста та всякий інший вчинок, котрий би соромив його самого, його армію, його рід, його Націю та ім'я його Славних Предків – Лицарів.

8. Український партизан ніде не має права дати ані одного стрілу без наказу командира.

9. Український партизан це не мобілізований примусово, а добровільний вояк України, кращий син Батьківщини.

10. Український партизан, як вояк в ірегулярних умовах, підлягає на свободі абсолютній, так моральній, як і фізичній дисципліні, ще більшій, ніж регулярний вояк за мурами касарень.

11. Український партизан є революціонером, вояком та політичним діячем своєї Батьківщини в одній особі.

12. Український партизан ніколи не допустить, щоб в рядах його славної підземної армії поширювалася хоч би найменша кириця.

13. Український партизан – це найпочесніше звання в Україні.

14. Український партизан – це вояк, котрому Українська Народна Республіка признає всі ранги та звання нарівні з регулярною армією.

15. Український партизан – це вояк, котрого Українська Народна Республіка Нагородить найдостойнішими званнями та абсолютно забезпечить майбутнє його родини як першого Героя України”¹¹.

Весною 1942 р. українські партизани починають сміливими, несподіваними наскоками безоглядно громити “героїв” Коха не тільки на Поліссі. Цілі дивізії СС-ів нічого не можуть зробити, УПА діє всюди, а шукати нема кого. Відділи виростають з-під землі та западаються в землю після кожної операції. Гестапо шаленіє, згадував Тарас Бульба-Боровець.

Улітку того ж 1942 р. УПА починає цікавитися Москва. Настирливо шукає контакту. Пропонує “братні” переговори, присилаючи літаком з Москви уповноважену спецделегацію в складі підполковника Лукіна та капітана Брежньова. Під осінь того ж 1942 р. за посередництвом підполковника Пюца та рівенського гебітскомісара Беера пропонує Головній Команді УПА “дружні” переговори й Берлін. УПА як чинник вільної та абсолютно від нікого незалежної української національно-державної політики, проводить з ними офіційні переговори. Від одних й інших “лісова дипломатія” вимагає визначити негайно, на ділі, а не на словах, українську абсолютно суверенну державу, із чим не погоджуються ні Москва ні Берлін.

У грудні 1942 р. Головна Команда УПА виступає із закликом та проектом до всіх українських політичних партій підтримати акцію УПА, зорганізувати один спільний штаб та Українську Національно-Революційну Раду. За проектом, Українська Національно-Революційна Рада мала бути чинником міжпартійного порозуміння та політичного керівництва збройних змагань, щоб українські партизанські загони були підпорядковані державно-політичній ідеї та далекосяглій концепції національної боротьби. Тим паче, що якраз тоді більшовики починають організовувати свою власну, досить сильну партизанку в глибоких тилах німецької армії. Однак весною 1943 р. бандерівці організовують свої власні партизанські загони за статутами УПА. Розбіжність тактики УПА отамана Тараса Бульби-Боровця та військових відділу ОУН-Бандери полягала в тому, що перші діяли невеликими з'єднаннями “з-під землі”, а другі почали організовувати цілі гарнізони та проголошувати по деяких районах “самостійні держави”¹². Відтак революційна ОУН зуміла повести за собою більшість українських повстанців Волині, водночас вона скористалася всіма напрацюваннями бульбівців, розширюючи свою присутність у цьому регіоні.

До визначних гасел української збройної боротьби, які були кинуті УПА, належить і визвольний змаг за відродження соборної України. Це проявилось, зокрема, у творенні її відділів у Закерзонні, Берестейщині.

З приходом Червоної армії в 1944 р. на терени Берестейщини багато поліщуків опинилися в лавах української партизанки. Майже кожне українське село цього регіону мало свою збройну силу. Скажімо, з мешканців Повіті на Кобринщині сформувалася місцева боївка на чолі з Федором Савчуком, яка, не ховаючись, боролася збройно під гаслом: “Вільна Берестійщина в складі незалежної України”. Бо не могли українці-

поліщуки змиритися з тим, що “ни в чому не винних людей запроторено в тюрми, концтабори, на виселені в Сибір – дивчат судили на 10 літ оно за те, що на весіллі спивали українських писень”¹³.

Особливу активність на теренах Берестейщини проявляли упівські формування “Двірка”, “Єрмака”, “Конопелька”, “Артемчика”, “Ющика”, “Савчука”. До цих та інших загонів, до речі, у великих кількостях приєднувалися ті з місцевих жителів чи колишніх червоноармійців, котрі як репатріанти після гітлерівської неволі потрапляли під нагляд НКВС.

Від місцевого населення оунівці вимагали саботувати господарські й політичні заходи більшовицької влади, ухилятися від сплати податків, сільгосппродукції, вести антирадянську пропаганду. За даними В. Гуленка, у 1944–1946 рр. на території Білорусі оунівці здійснили 2 384 диверсійних і терористичних акти проти представників більшовицької влади, у результаті яких загинуло 1 012 осіб. У 1945 р., скажімо, українськими націоналістами було ліквідовано 50 працівників НКДБ-НКВС, 8 офіцерів Червоної армії й 28 рядових і сержантів Червоної армії та військ НКВС, 171 партійно-радянського активіста, 298 цивільних осіб¹⁴.

Більшовицька влада докладала величезних зусиль, аби ліквідувати українське націоналістичне підпілля в Білорусі. Протягом двох років після звільнення від гітлерівців каральними органами було проведено 4 596 операцій проти націоналістичного підпілля, у ході яких убито 3 766 і заарештовано 19 050 оунівців. Тільки під час проведення чекістсько-військової акції з 15 січня до 20 лютого 1945 року в Брестській і Пінській областях БРСР, у процесі якої оточено 839 населених пунктів, було вбито 98 і заарештовано 3 808 учасників підпілля, а 55 здалися добровільно¹⁵.

У квітні 1947 р. в Іванівському районі Брестської області ліквідовано штаб Пінського надрайонного проводу, очолюваного “Яковом”. Під час цієї операції емгебисти заарештували понад сто осіб. У травні-червні 1948 р. каральні органи БРСР розгромили Берестейський надрайонний провід і заарештували понад 50 підпільників. Тоді ж, до речі, Берестейський окружний провід ОУН був перейменований на Білоруський (“Нива”), керівником якого було призначено Олександра Степанка (“Богун”)¹⁶.

Організована збройна боротьба українського націоналістичного підпілля на теренах Берестейщини, прилеглих до Волині, триватиме до початку 50-х років. Наприклад, боївка “Левченка”, діючи на території Дивинського району, часто передислоковувалася до Самарських хуторів Ратнівського району Волинської області. Восени 1946 року “Левченко” спільно з “Яворенком” і “Горобченком” передислокувалися в Антопольський район Берестейщини, де згодом загинули в нерівному бою. Ті їхні побратими з українського підпілля, котрим тоді пощастило вижити в організованій проти повстанців широкомасштабній військовій операції, влилися до боївки Миколи Ульковича (“Дворка”). До складу цієї боївки, що підлягала Дивинському районному проводу ОУН, входило чимало вихідців з Волині, зокрема, Павло Леванюк (“Веселий”) і Гнат Семенюк (“Заренко”) із Самарських хуторів. Із цього ж населеного пункту походили Іван Бігун, Микола Макарук (“Шпак”), Михайло Макарук, Антон Семенюк й Ісай Штик (“Моряк”), які в 1949 році влилися в дивинську боївку “Дворка”¹⁷.

Після ліквідації в лютому 1952 р. боївки Пінського надрайонного провідника Івана Панька (“Сікори”) і відділу Дорогочинського районного провідника “Триця”, коли загинуло 11 повстанців, а 3 було заарештовано, спостерігалася активність лише окремих невеликих груп. Станом на квітень 1953 р. каральні органи БРСР розшукували 159 осіб, які раніше належали до українського націоналістичного підпілля¹⁸.

Зрозуміло, що велику увагу приділяло Головне Командування УПА щодо залучення у свої ряди кубанських козаків. У липні 1943 р., звертаючись до них, Головна Команда УПА підкреслювала: “Вас, синів Української кубані, загнала імперіалістична війна в жорстоке німецьке рабство. Поганець знущається над Вами, ображає вашу українську козацьку честь, заставляє до каторжної праці, а то й вимагає не раз стати до братовбивчої боротьби з українськими повстанцями...”

Браття-козаки! Не піднімайте зброї до братовбивчої війни. Оберніть її проти ваших гнобителів, гітлерівських та московських імперіалістів. Переходьте зі зброєю в руках у ряди Української Повстанчої Армії”¹⁹.

Із числа кубанських козаків, як відомо, в УПА було створено кілька відділів. Наприклад, з тих кубанців, котрих воїни УПА визволили з таборів військовополонених, на терені Волині було створено окрему сотню на чолі з “Березою”²⁰.

Рішуча постава цих нащадків запорожців у боротьбі за вільну Кубань і самостійну Україну яскраво засвідчувалася у зверненні секції кубанського козацтва Революційного комітету поневолених народів у липні 1944 р., коли, здавалося, успіхи Червоної армії та її союзників не залишали ніяких надій на майбутнє українському національно-визвольному рухові: “Поки живе Сталін, поки панує більшовицький терор – нам не буде життя! Вільна Кубань разом з вільною, Незалежною Україною буде тоді, коли зникне з лиця землі більшовицька гідра...”

Жодні окупанти не дадуть нам волі. Ми самі прорубаємо собі шлях до життя. Нам допоможуть у боротьбі всі народи, що їх гноблять більшовицькі душогуби.

Ми боремось за самостійну Україну, за вільну Кубань!

Ми підтримуємо святу боротьбу за незалежний Дон, за вільні Держави народів Кавказу, за незалежну Росію на російських землях, за незалежні держави всіх народів Азії!”²¹.

Формуючи концепцію досягнення незалежної України, оунівці висували гасла до всіх поневолених народів. В архівних фондах є звернення до народів Кавказу, де чітко сказано, чого хочуть українці і як вони поставляться до інших народів, до їхнього прагнення бути господарями на своїх етнічних землях. В одному із звернень до народу Сходу були такі слова: “В этой войне вы желали смерти Красной Москве, против большевиков и вместе с германскими войсками”²².

Мова йде про тих представників народу Сходу, які були поневолені гітлерівцями і яких, під загрозою голоду, окупанти примусили перейти на службу в їх охоронні частини, а відтак вони проходили службу в гітлерівській армії. ОУН звертається до них з такими словами: “Но Германия не несет свободы – это такой же империалист, как и большевистская Россия. Отряды Украинской Повстанческой Армии уже много месяцев дерутся за собственную независимость и поддерживают свободную борьбу всех народов Востока. Если вам дорога личная свобода, если вам дорого возрождение своего собственного народа, поднимайтесь на борьбу с вашими угнетателями – Москвой и Берлином; с оружием в руках переходите в свои национальные партизанские отряды при Украинской Повстанческой Армии”²³.

Не менш важливу увагу звертали провідники ОУН на залучення до спільної антиімперіалістичної війни своїх найближчих сусідів, насамперед, білорусів. Підкреслюючи, що порятунок кожної нації в її згуртованості й рішучості в боротьбі проти поневолювачів, Головне Командування УПА в грудні 1943 р. закликала білоруський народ: “Вставай на боротьбу за визволення з ярма хижачьких імперіалістів: німецьких гітлерівців і московських більшовиків. Тільки у спільному фронті всіх поневолених народів Європи і Азії проти імперіалістів вибореш краще завтра! Цю священну

боротьбу проти поневолювачів розпочав уже український народ, висилаючи в бій Українську Повстанчу Армію, яка б'ється під гаслами: "Воля народам, воля людині. За самостійні держави поневолених народів Європи і Азії".

Відділи Української Повстанчої Армії нещадно б'ють ворогів-імперіялістів: гітлерівських та сталінських посіпак і їх прислужників на Україні.

Білорусь! Твори свої збройні відділи і виганяй геть банди імперіялістичних зайд, що нищать Твій народ, грабують і палять Твої села. Заводь свій лад на своїй землі. Входи в порозуміння та організуй спільні дії з відділами Української Повстанчої Армії проти спільних ворогів. За нами правда, перемога буде наша!"²⁴.

Готуючи звернення до різних народів, ідеологи УПА враховували історичні особливості їхнього розвитку, намагалися нагадати про ті найболючіші моменти в житті тієї чи іншої нації, аби зачепити за живе представників її, проінняти усвідомленням необхідності боротьби проти поневолювачів. Скажімо, у листі до донських козаків їм нагадувалося, що "горькую чашу испил казачий народ Дона в мрачные годы большевистского владычества. Вашу казачью честь поругали большевистские изверги. Они отняли у Вас родную землю. Ваши станицы были преданы огню. Тысячи казаков были расстреляны, тысячи репрессированы и насильно вывезены на далекий север.

Долгие годы Вы ждали минуты освобождения из-под большевистского ига. Казалось, война 1941 года принесет волю донцам. Но увы. Ваши надежды были тщетны. Немецкий ландскнехт не думал о Вашем освобождении. Ему только нужна Ваша горячая казачья кровь, Ваши тела для заграждения пути большевистской волне к Берлину.

Учтите, что ориентация на немецкий или большевистский империализм не спасет Вас от рабства. Залог Вашего освобождения заключается в борьбе с этими двумя хищниками"²⁵.

Агітуючи про перехід на бік українських повстанців представників корінних народів Поволжя, Головна Команда УПА наголошувала на одвічному прагненні їхніх предків до волі, до збереження традицій у житті їхніх батьків, які брутально знищували російські завоювальники. Так, у листі до казахів, башкирів, калмиків й удмуртів зазначалося: "Вас оторвали от родных улусов и аймаков московские и германские хищники во имя своих империалистических интересов. Они заставляют Вас забывать честь и славу своих предков. Они отнимают у Вас любовь к приволью и безграничным просторам своих широких степей. Москва лишила Вас родных стад. При Ваших неоднократных попытках уйти за Алтай в Джунгарию – Москва с Вами жестоко расправлялась. Виселица, дыба, вырывание ноздрей, клеймение – вот те методы, которые применяла к Вам Москва. Еще и ныне по Вашим улусам поют акины о героических деяниях отважных батырей, боровшихся с московским завоевателем. Не умолкла слава о храбром Салават Юлаеве, замученном в Оренбургском остроге"²⁶.

Ідеологи УПА вказували у своїх зверненнях на те становище, у якому опинилися поневолені царською Росією народи в період більшовицької влади. Кочовим етносам при цьому нагадувалося, що "большевистские изверги забрали у Вас стада, пастбища отвели под колхозы, насильно затянули Вас в коллективную барщину. Красная Москва превратила Вас в чабанов колхозных отар"²⁷.

У зверненні до татар Поволжя підкреслювалося, що "большевики принесли Вам ужасы голода 1921–22 гг. Жива в Вашей памяти пресловутая коллективизация 1929–31 гг., лишившая Вас земли и стад. Вынуждены были Вы рассеяться по всей стране за куском хлеба насущного"²⁸.

Треба наголосити, що всі звернення до народів СРСР були просякнуті повагою до їхніх національних почуттів, гарантувалася їхня рівність у бойових підрозділах українських повстанців. Що стосується ставлення до Росії, то командування УПА роз'яснювало, що вона "не враг русского народа, но непримиримая армия борцов против большевизма – сталинской клики – режима НКВД"²⁹.

Сьогодні відомими є вже багато фактів про те, що у відділах УПА зі всією рішучістю боролися представники різних народів – азербайджанці, узбеки, грузини. Оскільки чужонаціональні відділи вважалися не як складові частини УПА, а як національні легіони при ній, то відповідним чином і організовувалася пропаганда серед них. Так, її завданням передбачалося:

“1) Виказати завойовницький характер імперіялістів Москви й Берліна – поступове винищення завойованих народів, нищення їх культури;

2) Доказати конечність їх боротьби сьогодні з імперіялізмами для визволення їх народів, бо від упадків імперіялізмів залежить визволення народів;

3) Що лише Сам(остійна) Нац(іональна) Держава – це одинока форма і запорука життя і розвитку народу;

4) Довести їм, що вони не творять УПА і не б'ються за Україну, а є нашими союзниками та ведуть разом боротьбу проти свого ворога на нашій території;

5) Що з хвилиною зриву всі вони підуть у свої території – до творення там своїх держав;

6) Пропагувати союз всіх поневолених народів у боротьбі з імперіялістами. Звернути увагу, щоб всі чужонаціональні відділи писали відозви в рідній мові до свого народу, що живе в Україні"³⁰.

Ті неукраїнці, котрі перейшли на бік УПА, сприйняли заклики УПА, у яких було чітко сказано, що УПА з усією рішучістю бореться проти фашистсько-націоналістичних програм і політичних концепцій, оскільки вони є засобом завойовницької політики імперіялістів. Звідси – ми проти російського комунобільшовизму та проти німецького націонал-соціалізму. УПА проти того, щоб один народ, втілюючи імперіялістичні цілі, "освобождал, брал под охрану, под опеку другие народы, а за этими хитрыми словами был смысл порабощения, насилия"³¹.

Ось чому УПА, наголошувалося далі, веде боротьбу проти російсько-більшовистських і німецьких завоювальників, поки не очистить Україну від цих опікунів та "визволителів", поки не отримають Українську самостійну соборну державу, у якій селяни, робітники, інтелігенція зможуть вільно жити та працювати. З такими гаслами зверталися борці за свободу, за справедливість для всіх народів, які внаслідок своєї трагічної долі опинилися або в лавах більшовицької партизанської армії, або в лавах німецької армії.

Відомо, що саме на такі заклики представники багатьох народів переходили в УПА. Зокрема, в одному з відділів УПА на Волині, про що свідчить його поіменний склад, воювали білоруси Григорій Білецький, Іван Іванов, Олексій Лобисенко, Володимир Маріцак, Олександр Свадкевський, росіяни Михайло Андрєєв, Іван Войнов, Володимир Гуторов, Микола Голубов, Олександр Золотухін, Микола Угонов, Григорій Коштелін, Іван Мозалов, Гаврило Микулін, Сергій Петров, Дмитро Свиридов, узбеки Ашарала Арібаров, Бетмерза Барабайов, Діжожель Голісьмо, Якобжан Усманов, Азамат Убайдулум"³².

Згодом до УПА переходять цілі відділи з представників поневолених народів, створені гітлерівцями головним чином для охорони важливих об'єктів і комунікацій. Із таких підрозділів в УПА творяться національні легіони, що мають своїх командирів,

свої прапори, свої відзнаки командування. У числі перших були організовані відділи з представників народів Туркестану та Північного Кавказу, азербайджанців, білорусів, татар, грузинів, козаків³³.

Наприклад, 27 липня 1943 р. до УПА зголосилося 30 вірменів з Галичини, котрі як червоноармійці потрапили до гітлерівського полону. Їх загітував до лав українських повстанців оунівець-галичанин³⁴.

У донесенні більшовицьких партизанів до свого штабу від січня 1944 р. вказується на існування в структурі УПА на Волині узбецької сотні імені Богуна, на чолі якої був Міралієв³⁵.

Не тільки в цьому випадку, але й у багатьох інших більшовицькі партизани, котрі одним з головних своїх завдань мали боротися проти українського національно-визвольного руху, змушені були свідчити про значний прошарок неукраїнців у відділах УПА. Так, відомий більшовицький партизанський командир Олександр Сабуров повідомляв 14 лютого 1944 р. начальнику Українського штабу партизанського руху Тимофію Строкачу: "Агентурным путем, показаниями пленных, арестованных и перешедших в наше соединение с оружием бойцов УПА установлено, что 40 % состава УПА не являются украинцами.

Из состава 40 % национальностей Востока: ингуши, осетины, черкессы, турки, есть и русские. ОУН особенно сильный состав УПА.

Военнопленные Красной Армии разных национальностей ведут среди них работу по направлению объединения этих народов под руководством ОУН.

Пропагандисты ОУН заявляют, что территория Украины должна быть от Тиссы до Волги и Каспия..."³⁶.

Конкретну інформацію про участь представників інших національностей у лавах УПА більшовицьке командування вже мало восени 1943 р. Так, посланий командиром більшовицького партизанського з'єднання Олександром Сабуровим капітан словацької армії Ян Налепка, котрий покинув службу в гітлерівців, на переговори з провідниками українського національно-визвольного руху на Волині, ось так передав слова командира одного з відділів УПА: "Ми, українці, без вільної України жити не можемо і не хочемо, будемо воювати до останньої краплі крові, або вільну Україну здобудемо, або чесно загинемо. Ми намагалися дипломатичним шляхом в Москві добитися вільної, але коли наших вождів заарештували й убили, ми взялися за зброю, щоб добитися вільної України. Ми не слабкі, ми мобілізували весь український народ під зброю, наша УПА тепер достатньо сильна, крім того, в нас, в УПА, є узбеки, козаки, французи і навіть чехословаки, правда, їх небагато, але з них створений національний легіон"³⁷.

Звертаючись до мене, продовжував Ян Налепка, командир відділу УПА сказав: "Ваш обов'язок також перейти до нас зі своїм загonom, збільшити ряди чехословацького легіону й прийняти над ним командування, щоб допомогти звільнити свій народ від німецького рабства й одночасно забезпечити від більшовицької небезпеки"³⁸.

Відкидаючи звинувачення у співпраці з гітлерівцями, представник УПА заявив Яну Налепці: "А якщо ви, чехи і словаки, опинились на Українських Землях, і якщо Ваша мета визволення чеського і словацького народу, то радимо Вам не диктувати нам, з ким чи проти кого ми маємо битися. Але відкинути всяку орієнтацію на імперіалістичні сили, бо їхня бойова і моральна вартість сьогодні в стадії упадку, по-друге, це принесло б нове поневолення чеського і словацького народів. Ваше місце – це створити спільний фронт з нами, УПА, за Ваше і наше визволення. Підчинитись головному командуванню УПА в Україні, аж до часу перенесення Вашої бойової акції на Ваші етнографічні території. В противному разі будемо вважати Ваш загін співпрацюючим з

імперіалістичною червоною партизанкою і будемо поборювати Вас нарівні з німецькими грабунковими бандами чи більшовицькими поневолювачами.

Український хліб дозволимо їсти тільки тим, що плече о плече з УПА борються за:

Свободу народам і людині.

За Самостійні Національні Держави, побудовані за етнографічним принципом.

За Самостійну Чехію і Словакію.

За Самостійну Соборну Українську Державу"³⁹.

Треба підкреслити, що прихильно ставилося до українського національно-визвольного руху чеське населення Волині. При облозі Іваничів воно добровільно постачало харчі для українських повстанців. Багато чехів-поліцейських залишали свої становища в окупаційній адміністрації й переходили до УПА. У вересні 1943 року, наприклад, таке вчинили 4 шуцмани в Порицькому районі Волинської області⁴⁰.

Є всі підстави вважати, що активна підтримка чехами національно-визвольної боротьби українського народу в роки Другої світової війни спричинилася й тому, що між українцями й чехами-колоністами на Волині ніколи не було суперечок. Відтак Провід ОУН ще 1942 р. закликав українських чехів ставати під визвольні прапори, стверджуючи в спеціальному зверненні, що їхня "доля є абсолютно пов'язана з вислідом боротьби українського народу за Самостійну Українську Державу. Лише в Українській Державі Ви зможете стати вповні господарями своєї праці і майна... Ставайте під прапори Української Національної Революції і спомагайте їй, а тим самим Ви спричинитеся до створення своєї Національної Чеської Держави на власній території, а в Українській Державі здобудете належні Вам права"⁴¹.

Є в документах й окремі згадки про участь в українському підпіллі представників єврейства. Як правило, більшість з них виконували обов'язки лікарів, але були й такі, котрі безпосередньо із зброєю в руках воювали за самостійну Україну. Уродженця села Гранів Рафалівського району Дубперця командування відділу УПА навіть заслало як свого розвідника до більшовицького партизанського загону⁴².

В архівних фондах, які багато років були недоступними для дослідників, мною знайдені документи, що дуже детально розповідають про участь азербайджанців у національно-визвольній боротьбі народу під час Другої світової війни. Вони переконливо і яскраво відтворюють участь азербайджанців у боротьбі українського народу за своє національне визволення, за відродження української держави. І ця боротьба скріплена кров'ю.

Треба додати, що командування УПА (група Енея) видало наказ, у якому зазначалося, що "вже від більшого часу в наших рядах хоробро борються грузини, узбеки, черкеси, осетини, вірменці, а перед кількома днями ми є свідками героїської постави азербайджанців, де вони вже на початку мужньо виявили себе і зв'язалися кров'ю з нами, виступаючи проти наших спільних ворогів"⁴³.

Відтак, наголошувалося далі в наказі, цей день стає історичним, бо "в цьому дні більший відділ азербайджанців зголосився добровільно до УПА, покидаючи службу в німаків. Команда групи УПА радо приймає азербайджанців у свої ряди і визнає їхню рішучу наставу супроти обманства німаків, де вони одверто перед цілим світом сказали – досить наруги і знущань, хочемо жити вільним самостійним життям.

Своїх братів по ідеї бачили вони український нарід, який бореться в рядах УПА, тому азербайджанці рішили вступити в УПА, щоб тут спільно з українцями і іншими поневоленими народами боротися проти дикої Німеччини і голодної Москви"⁴⁴.

Цей геройський чин азербайджанців, наголошувалося в наказі, “стане взірцем для нас і інших народів, що борються за свою ідею, за створення власної самостійної держави”⁴⁵.

Завдяки такій поставі УПА стало можливим за її ініціативою скликати Першу Конференцію поневолених народів, яка тривала з 1 до 22 листопада 1943 р. Цей історичний форум готувала спеціальна комісія, що складалася з представників багатьох націй, а в її роботі взяли участь 39 делегатів від 13 народів – білоруського, грузинського, азербайджанського, вірменського, осетинського, черкеського, кабардинського, казахського, узбецького, українського, татарського, башкирського й чуваського. Перед початком роботи Конференції на місці її зібрання сталася збройна сутичка з гітлерівськими поліційними підрозділами. У ній вимушені були взяти участь і делегати, а керував боєм майор-грузин.

Делегатами Конференції було створено Антибільшовицький блок народів, опрацьовано “Постанови першої Конференції Поневолених Народів Східної Європи і Азії” і заклик “До поневолених народів”. Ці документи стали з того часу програмою діяльності АБН і відтоді всі народи Східної Європи й Азії вели свою визвольну боротьбу згідно з постановами цієї Конференції⁴⁶.

Завдяки саме цій героїчній боротьбі УПА світ не тільки мав інформацію про український національно-визвольний рух – він співчував йому, вважав за необхідне підтримати, бо саме через кров наших повстанців можна було засвідчити законне право добитися свободи для себе й показати приклад боротьби для поневолених народів. Так, голова Шотландської ліги в обороні України Дж.Стюарт на початку 1949 р. звертався до голови Європейської Ради з вимогою запросити до Страсбурга як спостерігача Ярослава Стецька, “колишнього прем’єра незалежної Української держави”, бо, мовляв, “теперішній український уряд і теперішнє українське представництво при Об’єднаних Народів є лише обманом і не репрезентують українську націю, а лише Москву. На майбутнє Європи муситиме поважно вплинути та роля, що її відіграє Україна. Неможливо пробувати ставити на боці змушнений, культурний, рішений, воюючий нарід, що налічує понад 40 мільйонів, якого пристрасним бажанням не є ведення війни з ким небудь за своє побільшення, але мати відбудований свій власний край для себе самих і жити в мирі і в співпраці з другими західними народами й розвивати свій край згідно з їхніми власними традиціями” (цит. за: *Визвольний шлях*⁴⁷).

Справедлива збройна боротьба УПА переконувала світову громадськість, що хоч чужо і ненависну форму правління накинено силою цій країні, але вона ніколи її не прийме, і її нарід не є ані росіянами, ані комуністами. Сильна Україна, вільна від чужого панування – це життєва konieczність для майбутньої безпеки Європи й світу, і Європейський Збір мусить, якщо має бути успішним, взяти Україну в серйозний розрахунок...⁴⁸.

Коли це станеться – не могли сказати й самі провідники нашого революційного руху. Але вони вірили в те, що спільними зусиллями поневолених народів свобода прийде до всіх. Зокрема, у надзвичайно важкій ситуації, у якій опинилася УПА наприкінці 1940-х років, її Головний командир Тарас Чупринка заявляв про те, що необхідно берегти кадри, аби продовжувати боротьбу. “І ми не збираємось іти в “похід на Москву” вже сьогодні, писав Роман Шухевич, – “валити ССРСР власними силами”. Хай за це будуть спокійні всі ті, які приголомшені збройною могутністю ССРСР, скилять, “що ж ми, бідні, зробимо проти такого сильного ворога”. Ми сьогодні підготовляємо власні сили, щоб могли у відповідний момент, спираючись на наших союзників, перевести революцію, щоб могли використати сприятливу міжнародню кон’юнктуру.

коли така отвориться. І тоді вся ця матеріально-технічна перевага окупантів, всі ці гармати, літаки, танки перейдуть до поневолених народів. Тоді всю цю зброю, яка вже сьогодні в руках народніх мас, вони спрямують проти своїх поневолювачів і експлуататорів. І тоді лусне большевицька тюрма народів, як луснули февдальна Франція, самодержавна Росія, цісарська Австро-Угорщина, а так недавно гітлерівська Німеччина. Армія, тюрми, поліція, терор не врятували ще ні одного імперіяліста, не врятують вони й большевицьку зграю”⁴⁹.

Ця впевненість Головного командира передавалася його найвідважнішим соратникам, тисячам рядових вояків, бо вони знали, що керуються великими національними ідеями, що своїм корінням сягають княжої й козацької національної стихії й духу в боротьбі за волю. Вони були впевнені, що борються за ідеї, “за які боролися і гинули княжі дружинники, запорозькі козаки і січове стрілецтво; за які борються і боротимуться “живі і ненароджені” члени української нації. Сила духу і віра в ідею, це зброя, проти якої насилля, тюрми, заслання, тортури а навіть смерть є малі і безсилі. Такою силою Духа і величчю ідей відзначалась колись княжа Україна, славна запорозька Січ і сьогоднішня героїчна УПА, що спільно з ОУН боронить віру християнську, життя і волю народу”⁵⁰.

А тому й стало можливим відродити в новій Запорозькій Січі – УПА суворі звичаї лицарської зброї, дружбу до загиблого, звитягу найвищого злету, любов до рідного народу й високі християнські моральні чесноти. Українські повстанці не шукали України “в чужих доктринах і теоріях, в космополітичному мряковиті, в здобутках марксизму чи жовтневої революції” – Україну вони знаходили в українській людині, у родині, спільноті, у славних традиціях минулого й у перспективах майбутнього.

Зрештою, саме героїчна боротьба УПА за державність власного народу змусила вже згаданого Дж.Стюарта заявити й таке через півроку: “Є сподіваним, що наш уряд не повторить блуду, що його вчинив при кінці Першої світової війни, коли місто піддержати Україну в її боротьбі проти большевизму, який ми теж бажали знищити, ми піддержували Врангеля і Денікіна, як теж білих росіян, помагаючи в цей спосіб у відбудованні імперіалістичної Росії. Якщо ми були б піддержали в 1920 р. Україну, то не було б большевицького режиму, не було би Другої світової війни”⁵¹.

Феноменом світової історії називають українське козацтво. Незрівняний ні з чим записаний на скрижалях військового мистецтва і державного чину Зимовий похід Армії УНР у 1919–1920 роках. Є всі підстави заявити, що й багаторічна збройна боротьба УПА за відродження Української держави – це справжній цивілізаційний феномен українства у ХХ столітті.

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України – ЦДАВОВУ. – Ф. 3947. – Оп. 1. – Спр. 5а. – Арк. 83.
2. Там само. – Арк. 84.
3. Цит. за: Сергійчук В. Соборна пам’ять України – 2007 / В. Сергійчук. – К., 2006. – С. 280–282.
4. ЦДАВОВУ. – Ф. 4100. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 529–529 зв.
5. Вістник Українського Військового Генерального Комітету. – 1917. – Ч. 3–4.
6. Бандера С. Командир – провідник (Слідами сл. пам. Романа Шухевича) / С. Бандера // Літопис УПА. – Торонто; Львів, 2007. – Т. 45. – С. 250.
7. Бульба-Боровець Т. Кредо Революції. Короткий нарис історії, ідеологічно-моральні основи та політична платформа Української Народньої Революційної Армії / Т. Бульба-Боровець. – Париж, 1946. – С. 2.
8. Там само. – С. 2.

9. Там само. – С. 3.
10. Звіт Тараса Бульби-Боровця про очолюваний ним в роки Другої світової війни повстанський рух. 8 листопада 1944 року // Архів УВАН у Канаді (Вінніпег).
11. ЦДАВОВУ. – Ф. 3837. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1.
12. Звіт Тараса Бульби-Боровця про очолюваний ним в роки Другої світової війни повстанський рух. 8 листопада 1944 року // Архів УВАН у Канаді (Вінніпег).
13. Полишукове слово (Кобрин). – 1992. – Ч. 4.
14. Гуленко В. Враги белорусов – немцы и большевики / В. Гуленко // Свободные новости. – 1992. – № 5.
15. Валаханович І. Підпілля ОУН на території Білорусі в 1944–1952 роках / І. Валаханович // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч. 1. – С. 58, 59.
16. Там само. – С. 60.
17. Молода Волинь. – 1992. – 9 жовтня.
18. Валаханович І. Підпілля ОУН на території Білорусі в 1944–1952 роках. – С. 61.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України – ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 237. – Арк. 80.
20. Із криниці печалі : збірник спогадів та документів. – Рівне, 1993. – Вип. 1. – С. 53.
21. ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 197. – Арк. 105.
22. Збірка матеріалів ОУН у Нью-Йорку.
23. Там само.
24. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни / В. Сергійчук. – К., 1996. – С. 372–373.
25. Державний архів Волинської області. – Ф. Р-1021. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 91.
26. Там само. – Арк. 32.
27. Там само.
28. Збірка матеріалів ОУН у Нью-Йорку.
29. Державний архів Рівненської області. – ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 172.
30. Там само. – Спр. 95. – Арк. 2–3.
31. Збірка матеріалів ОУН у Нью-Йорку.
32. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. – С. 442–445.
33. Вісник Організації Оборони Чотирьох Свобід України. – 1949. – Ч. 8. – С. 20.
34. ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 28.
35. ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1521. – Арк. 56.
36. Там само. – Спр. 1537. – Арк. 251.
37. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. – С. 105.
38. Там само.
39. Там само. – С. 111–112.
40. ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 44.
41. Там само. – Спр. 86. – Арк. 68.
42. ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1307. – Арк. 126.
43. Літопис УПА. Нова серія. – К. ; Торонто, 1999. – Т.2. – С. 328.
44. Там само. – С. 328.
45. Там само. – С. 329.
46. Вісник ООЧСУ. – 1949. – Ч. 8. – С. 20.
47. Визвольний шлях. – Лондон, 1949. – Ч. 13/26. – С. 31.
48. Там само. – С. 31.
49. Там само. – 1949. – Ч. 11/24. – С. 2.
50. Там само. – Ч. 12/25. – С. 1.
51. Там само. – 1949. – Ч. 13/26. – С. 36.

Volodymyr Serhijchuk (Kyiv, Ukraine)

The Civilization Phenomenon of UPA

In the article it's told about fundamental development of Ukrainian national traditions in the process of creation of its own national armed force in the years of World War II. It lays the stress that the civilization phenomenon of Ukrainian Insurgent Army (UPA) was continuation of an eternal aspiration of our people to realize the national idea which originated with its essence from princely and cossacks' element and spirit in the struggle for liberation. Thus, it became possible to revive in new Zaporizhska Sich – UPA severe customs of knight's armament, victory of the greatest passion, love to the native people and high moral Christian virtues.

Key words: civilization phenomenon, the struggle, the Ukrainian Insurgent Army.

УДК 93
ББК 63.3

Май Панчук
(м. Київ, Україна)

ПОЛІТИЧНЕ РУСИНСТВО – АНТИРУСИНСЬКИЙ (АНТИУКРАЇНСЬКИЙ) ПРОЕКТ

У статті розглядаються проблеми русинського руху в Закарпатті. Автор виходить з конституційного права громадян України обирати, змінювати й відновлювати свою національність. Наголос робиться на політизації русинського руху, її внутрішніх і зовнішніх чинниках та генераторах ідей сучасного політичного антиукраїнського русинства.

Ключові слова: політичне русинство, антиукраїнський проект, Закарпаття.

Поліетнічний склад населення Закарпаття зумовлений етногенетичними, культурними, колонізаційними, міграційними, асиміляційними процесами, що впродовж багатьох століть визначали його розвиток. Причому етнонаціональна ситуація в краї залежала від двох визначальних чинників: національної політики держав, до складу яких у той чи інший історичний період входило Закарпаття, і міжетнічної взаємодії представників різних етносів, що мешкали в регіоні. У процесі такої взаємодії¹, через безпосередні й опосередковані контакти на індивідуальному й груповому рівнях у всіх сферах суспільного життя, обміну етнічною інформацією формувалося уявлення однієї етнічної спільноти про іншу (етнічні стереотипи) і корегувалися уявлення кожної із цих спільнот про саму себе (етнічні автостереотипи). Цілком очевидно, що політика держав-метрополій мала суттєвий вплив на міжетнічну взаємодію етнічних спільнот Закарпаття. Попри той факт, що русини-українці становили переважну більшість населення краю, модель міжетнічної взаємодії західної етносоціології “домінуюча група – етнічна меншина”, принаймні до здобуття незалежності Україною, для Закарпаття не підходила. Для досягнення етнополітичних процесів на Закарпатті більш продуктивною, на нашу думку, є модель, що базується на таких підходах. По-перше, це дослідження двосторонніх міжетнічних відносин русинів-українців з угорцями, чехами, словаками, румунами та ін. По-друге, це аналіз таких двосторонніх відносин, особливо в окремі історичні періоди, угорців з іншими етнічними громадами краю, чехів і словаків із закарпатцями іншої етнічної ідентичності. І, по-третє, це дослідження багатосторонніх відносин між всіма етнічними спільнотами Закарпаття. Їхній політичний статус, розвиток матеріальної й духовної культури в багатьох аспектах поставали як результат двосторонніх міжетнічних відносин, а з іншого боку, як вислід політики держав-метрополій та зумовленого територіальною єдністю інтеркультурного діалогу цих спільнот. За таких підходів на всіх історичних відтинках чіткіше простежуються процеси прискорення або ж гальмування етнічної ідентифікації суб’єктів міжетнічної взаємодії, роль політичної, національної та конфесійної еліти в цьому процесі.

З огляду на бездержавність українського народу, русини-українці Закарпаття лише епізодично й короткочасно мали умови (періоди УНР-ЗУНР, Карпатської України) політичного домінування. В усі інші періоди історії в краї політично домінували угорці (у період входження Закарпаття до складу Австро-Угорщини та хортистської Угорщини), чехи й словаки (Чехословаччина), українці як складова нової історичної спільноти – “радянський народ” (СРСР) та українці (незалежна Україна).

За умов політичного домінування на Закарпатті угорців у часи його входження до Австро-Угорщини, коли абсолютизувалася мадярська культура, а під гаслом “одна держава – одна нація” відбувалася мадяризація інших етносів, русини-українці мали

вирішувати проблему обстоювання етнічної самобутності, збереження мови, традиційної матеріальної та духовної культури. Водночас, коли інші етноси Австро-Угорщини все активніше заявляли про себе націєтворчими устремліннями (хорвати, серби, чехи, словаки), перед русинами-українцями постало питання: хто ми – самостійний народ чи частина якогось іншого народу. Зацікавлення народною культурою і прадавними традиціями поєднувалося в них з першими спробами відтворити національну історію з її відповідною інтерпретацією. Така народницька концепція в історіографії Закарпаття зачатковується І.Лучкаєм. Вона хоч якоюсь мірою забезпечувала русинів-українців від загрози маргіналізації, втрати ними своєї етнічної самобутності, адже ті права, які угорці виборювали для себе від віденського уряду, свідомо нехтувалися ними, коли йшлося про інші етнічні спільноти Угорського королівства.

Після революційних подій 1848–1849 рр. в Австро-Угорщині просвітницьку, соціально-благодійницьку, національно-культурну, виховну функції в русинському середовищі перебирають на себе релігійні громади. Із цього середовища вийшло перше покоління русинів-інтелектуалів, “будителів”, які очолили подальший національно-культурний рух. У руслі цього процесу видатне місце належить О.Духновичу. Він і його послідовники створили сприятливе політичне середовище для формування еліти русинського населення та його можливої на той час етнічної самоідентифікації. Наслідком цього стало формування ідеї національної окремішності русинів. Тобто цим самим відкидалася поширена на той час теорія угорорусинізму. Зроблений у вірші О.Духновича “Я русин был, есмь і буду” наголос на такій окремішності поділяли закарпатські русини. Для них цей вірш став своєрідним гімном. Наголосимо, що йшлося про окремішність русинів не взагалі, а в межах Угорщини. Більш того, в іншому своєму вірші О.Духнович писав: “Бо свої то за горами – не чужі: Русь єдина, мисль одна у всіх на душі”, що свідчить про його впевненість у спорідненості закарпатських русинів з Руссю.

Але абсолютизувати думки О.Духновича, суголосні реаліям його часу, розглядати їх статично, а тим більше гадати щодо можливої еволюції його поглядів у напрямі українофільства, видається науково не коректним. На цьому варто наголосити хоча б тому, що подальші пошуки витоків русинської ідентичності дали цілий спектр ідей, що пов’язували русинів з росіянами (великоросами), українцями (малоросами), угорцями.

Попри той факт, що в греко-католицькій церкві на Закарпатті дедалі більшої сили набирали процеси мадяризації та латинізації, наближення до римо-католицизму, саме в ній вирізняються ті особистості, які в пошуках етнічної ідентичності русинів з надією звертали свої погляди на Росію (А.Добрянський, І.Раковський, І.Дулішкевич, І.Сільвай, Є.Фенцик, О.Митрак та ін.). Зауважимо при цьому, що тогочасна Росія сприймалася ними як щось єдине, про Україну, як державу, і мови не було, а український національний рух тільки-но зароджувався. Народне русофільство та політичне москвофільство, що вносилися в суспільну думку Закарпаття, мали своєю основою стихійний потяг русинів до Росії, близької їм мовою, культурою, релігією. Тож не дивно, що з кінця XVIII ст. русофільськими ідеями позначена діяльність ряду інтелектуалів і громадських об’єднань, таких як товариство імені О.Духновича.

У різні часи русофільство на Закарпатті мало неоднакову підтримку русинів. Якщо відразу після подій 1848–1849 рр. соціальна база русофільства на Закарпатті зростає, то потім вона дещо звузилася. У роки Першої світової війни, з тимчасовим приходом російських військ на Закарпаття, тут знову посилюються проросійські настрої. Східнослов’янське населення краю жилося вірою в те, що, нарешті, воно знайде захист своїх інтересів за допомогою Росії. Симпатії русинів до Росії (русофільство), обстоювання їхньої етнічної єдності з росіянами (москвофільство) все більше проявля-

ються в суспільній думці на Закарпатті. Однак у період входження Закарпаття до складу Чехословаччини тут зміцнюється українофільський напрям суспільно-політичної думки, що бере свій початок з кінця XIX ст. У той час до закарпатської тематики звертаються у своїх наукових пошуках І.Франко, В.Гнатюк, І.Верхратський, І.Томашівський, Ф.Вовк. Наукове товариство ім. Т.Шевченка починає залучати до співпраці закарпатських дослідників, зокрема, Ю.Жатковича, Г.Стрипського та ін. Такі контакти зумовили формування, а з початком XX ст., зокрема під впливом проголошення УНР і ЗУНР, і динамічний розвиток, поряд з проугорським і проросійським, третього напряму утвердження самоідентифікації закарпатських русинів – українофільського. У період суверенізації Карпатської України (1938–1939 рр.) цей напрям політично переважав інші, позаяк виражав історичну етногенетичну єдність і спільні інтереси найчисленнішого корінного населення всіх українських регіонів. Конкуренція виразників згаданих трьох орієнтацій гальмувала процес природного самоусвідомлення русинів, а в інтеркультурному діалозі етнічних спільнот краю ускладнювала їхній освітній і національно-культурний розвиток.

У роки угорської окупації та Другої світової війни українофільство, як і русофільство, на Закарпатті втрачає свої позиції. Натомість під гаслом “угрорусинізму”, особливо стараннями регентського комісара краю М.Козми, реанімується теорія окремішності русинів і від росіян, і від українців. У цьому зв’язку, щоб не вдаватися в полеміку із сучасними поборниками такої окремішності, зішлемося на дисертацію В.Брензовича, підготовлену в університеті ім. Л.Етвеша (м. Будапешт). “В особі Міклоша Козми Закарпаття очолила людина широкого формату, досвідчений, активний політик, – пише автор. – Новий регентський комісар мав свої чіткі уявлення про те, що треба зробити на Закарпатті. Зрозуміло, Міклош Козма знав, що русини за своїм походженням є українцями (малоросіянами), але вважав, що за кілька століть перебування в складі Угорщини їх культура, ментальність зазнали істотних змін і це повинно стати відправною точкою по шляху дальшого розвитку їх національних рис” (підкреслено нами. – Авт.). Виділена нами думка автора однозначна. Однак, ухваливши 7 березня 2007 р. рішення про визнання національності “русин”, Закарпатська обласна рада водночас вирішила “контроль за виконанням цього рішення покласти на заступника голови обласної ради Брензовича В.І.”, тобто автора згаданої дисертації.

Прихід на Закарпаття Червоної армії в жовтні 1944 р., репресії проти закарпатських угорців, як і проти німців та українських націоналістів, початок радянізації краю унеможливили пропаганду теорії “угрорусинізму”, прикритого ширмою окремішності. Нова, прорадянська крайова влада, керована комуністами, певно, з огляду на значне посилення на Закарпатті в довоєнне двадцятиріччя українофільських настроїв, ідентифікувала русинів українцями, з усіма наслідками, що із цього витікали. Процес національної самоідентифікації русинів-українців, перерваний угорською окупацією краю, і за нової влади не знайшов логічного завершення. Із цим фактом змирились як українофіли, так і русофіли. Адже й ті й інші виходили з того, що в умовах Радянського Союзу русини Закарпаття стають сегментом, хоч і своєрідним, “радянського народу”. Рішення нової прорадянської влади краю відразу, без будь-якого перехідного періоду та відповідної просвітницької роботи, українізувати русинів живилося, на нашу думку, і настановами Комінтерну, який ще у двадцятих роках XX ст. визнав русинів Закарпаття віткою українського народу, а їх мову – діалектом української. Закарпатці в більшості своїй сприйняли такий хід подій.

Для прискорення радянізації краю сюди зі східних областей України та інших республік у великій кількості направляли партійних, радянських і комсомольських пра-

цівників, фахівців у різних галузях виробництва й гуманітарної сфери. З них 3 125 осіб, у тому числі 500 комуністів, прибули в область лише протягом 1944–1946 рр.². Упродовж 1946 р. прибулими замінили 7 секретарів окружкомів партії, 11 голів міських і окружних виконавчих комітетів рад, 8 їх заступників. Надіслані центром працівники призначалися також на роботу в органи безпеки, міліції, суду, прокуратури, господарські, освітні та інші структури³. То був різний за якістю “кадровий ресурс”. Багато його представників заслужили своєю працею повагу місцевих жителів. Були й такі, котрі залишили за собою кривавий слід, беручи участь у репресивних акціях, колективізації тощо або виявили професійну й моральну нікчемність⁴. Тобто політика “підбору і розстановки кадрів”, здійснювалася не кращими методами. Мало місце пряме порушення проголошеного радянською системою принципу “виховання місцевих кадрів”. Хоча частка останніх серед відповідальних працівників партійних, радянських і господарських структур була переважаючою: станом на лютий 1948 р. уродженці Закарпаття серед них становили 62,5 % – 3 069 осіб з 4 910⁵.

У 1946 р. виконком Закарпатської обласної ради постановив запровадити на території краю тимчасові паспорти й обов’язковий порядок реєстрації громадян у місцях постійного та тимчасового проживання. У 1947 р. тимчасові паспорти почали замінювати постійними. У графі паспорта “національність” русинам, як і всім іншим громадянам етноукраїнського походження, робився запис: українець (українка). Етнонім “русини” в офіційному дискурсі надалі не вживався. З ужитку виводилися давні угорські, німецькі та румунські назви окремих населених пунктів, які перейменовувалися на український лад. Мовою суспільно-політичного життя, діловодства, освіти, культури ставала українська.

Однак цей другий вектор національної політики комуністичного режиму – політики денационалізації й русифікації – у роки горбачовської «перебудови» зіткнувся з посиленням спротиву. В Україні, як і в інших республіках СРСР, наростали державно-самостійницькі настрої, посилювалися тенденції до відродження національної самобутності. Приблизно в той самий час активізувався процес незалежнення від Радянського Союзу країн так званого соціалістичного табору. Там також загострювалася криза правлячих режимів, комуністична (прокомуністична) влада стрімко втрачала позиції.

Одним з виявів загального етнічного відродження на радянському й пострадянському суспільному просторі стала актуалізація в Закарпатті культурного русинства. 17 лютого 1990 р. в Ужгороді в Будинку профспілок відбулося установче зібрання обласного культурно-освітнього Товариства підкарпатських русинів (ТПР). Його учасники сформували Правління на чолі з М.Томчанієм. Разом з ним до складу правління з 25 осіб були обрані К.Балог, П.Годьмаш, П.Кампов, М.Михальова, Б.Сливка, І.Туряниця, В.Фединишинець та ін. Статутом організації визначалися різні напрями культурно-освітньої діяльності: збирання фольклору, дослідження русинської мови, історії тощо.

Культурне русинство в Закарпатті вже на той час виявлялося як усвідомлення представниками населення краю своєї належності до групи, членів якої об’єднують традиційна самоназва “русини”, а також спільні уявлення про культурну, релігійну, мовну та іншу етнічну самобутність. Тобто феномен культурного русинства є феноменом етнічної ідентичності. Ця ідентичність, однак, далека від однорідності. Її диференціація зумовлена особливостями соціального й культурного розвитку населення краю, специфікою взаємодії різних його етнічних і релігійних компонентів, впливом на ці процеси політики держав, до складу яких Закарпаття входило в різні періоди своєї історії. Серед русинів переважають ті, які усвідомлюють себе регіонально самобутньою частиною (гілкою) етноукраїнського загалу. Інші – самоідентифікуються як представники окремої русинської нації (народу). Дехто вважає себе угрорусинами – частиною угорського народу,

окремі – більше тяжіють до словаків. Найбільш радикальні діячі русинського руху відносять до русинів і тих закарпатців, які називають себе лемками, бойками, гуцулами.

Культурне русинство як суспільна діяльність полягає в збереженні, заохоченні та сприянні розвитку специфічних для русинів місцевих (регіональних) культурних, релігійних та інших традицій, промислів і видів господарювання, говірки та практик її застосування в побутовому спілкуванні, літературній творчості та ін. Тобто змістом культурного русинства як суспільної діяльності є опікування всім тим, що наука називає етнічною ідентичністю.

Водночас із самого початку формування русинського руху в ньому стала проявлятися, набираючи все більшої динаміки, його політична складова, привнесена ззовні. Ознакою цього привнесення стало утворення, поряд з Товариством підкарпатських русинів у Закарпатті (лютий 1990 р.), русинських організацій у ряді інших країн, процеси демонтажу комуністичних режимів в яких не були синхронними. Це, зокрема, Русинська Оброда в Меджилаборцях (Чехословаччина, березень 1990 р.), Стіваришіння лемків у Легниці, (Польща, квітень 1990 р.), Об'єднання приятелів Підкарпатської Русі у Празі (Чехословаччина, жовтень 1990 р.), Руська матка у Воєводині (колишня Югославія, грудень 1990 р.). І тільки Русинська організація Угорщини з'явилася в Будапешті в березні 1991 р. Тоді ж відбувся і Перший світовий конгрес русинів. Головою Світового конгресу русинів був обраний канадський професор Павло Магочій. Це про нього, посилаючись на № 14 чехословацької газети “Руде право” за 1992 р., де був опублікований список агентів чехословацьких, а значить, на час складання списку, і радянських спецслужб, писав у книзі “Тернистий шлях до України” Ю.Химинець. У цьому списку тричі зустрічалося псевдо Павла-Роберта Магочія: “Маги” під № 9844, “Маго” (1959) та “Маді” (982410). Якщо брати до уваги “секрет Полішинеля”, що українські культурно-просвітницькі товариства, на основі яких виникли русинські організації, за комуністичних часів обов'язково контролювалися спецслужбами СРСР, організацію сучасного політичного русинства ззовні України і її Закарпатської області важко заперечити.

Важко заперечити й той факт, що СРСР, як і кожна імперія в загрозливій для себе ситуації, посилював традиційну імперську політику “поділяй і володарюй”. Аналіз тогочасної політичної динаміки дає достатньо підстав стверджувати, що кремлівська влада, її компартійна вертикаль і спецслужби стояли за лаштунками автономістської, сепаратистської та іредентистської поведінки своїх прихильників практично в усіх союзних республіках. В Україні така поведінка найвиразніше проявилася в Криму та на Закарпатті. В обох цих регіонах керівники обласних комітетів Компартії України, а також негативно налаштовані до ідеї державного суверенітету республіки активісти різноманітних громадських утворень мали прямі зв'язки з кремлівською владою й заохочувалися нею, нерідко в обхід ЦК КПУ. Попри наполегливі заперечення відомими представниками політичного русинства їхніх зв'язків з кремлівським керівництвом і спецслужбами, вони самі дають достатньо інформації, що спростовує ці заперечення. Серед джерел такої інформації – спогади, розмірковування і документи, опубліковані одним із засновників ТПР. Ідеться про П.Годьмаша і його книгу “Подкарпатская Русь и Украина”, видану ним 2003 р. разом зі своїм сином С.Годьмашем. На її сторінках відтворено “історію” “конфіденційних” контактів керівництва ТПР з вищими посадовцями КППС і Радянського Союзу з приводу політичних ініціатив русинських активістів і перспектив їх використання в планах Кремля щодо протидії процесу суверенізації України⁶. Однак перебіг подій у ході та після путчу в Москві в серпні 1991 р. докорінно змінив політичну ситуацію в СРСР.

Відтак політичні русини, орієнтовані на керівництво СРСР і ним заохочувані, розгубилися. Окремі члени правління ТПР припинили в ньому участь. Серед них – М.Томчаній, який виїхав до сусідньої Угорщини й там залишився. Частина ж ново-сформованого керівного активу товариства взялася за налагодження зв'язків із зацікавленими колами в Росії. Представники цієї частини (М.Попович, М.Кемінь, І.Талабишка та М.Михальова) у вересні 1991 р. були делеговані до Москви для участі в роботі На ради з Безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Там вони заявили, що сталінська політика “етноциду русинів” “продовжує знаходити підтримку в офіційних урядових колах України”. Відтак русинську делегацію було прийнято в Комітеті з прав людини парламенту Росії, а також директором на той час Інституту етнографії АН СРСР В.Тішковим, з якими було досягнуто порозуміння⁷.

Дещо пізніше суть цього порозуміння розкрила директор Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України Г.Скрипник. “За часів СРСР російські етнологи разом із нами вивчали закарпатський край і стверджували, що тамтешні жителі – єдина, монолітна українська спільнота з діалектним регіональним відгалуженням українства, – писала вона. – Коли ж тепер представники закарпатського русинства звернулися за експертним висновком до російських учених, то директор Інституту етнології та антропології пан Тішков відповів, що русини – це різновид російської етнічної спільноти, крайня на заході гілка росіян. Отож бачимо, що це спекуляція, яка має відверто політичний контекст, а не наукове підґрунтя”⁸. Отже, одним з головних векторів сучасного політичного русинства із часу розпаду СРСР став москвофільський. У Росії він знаходить підтримку передовсім з боку шовіністично налаштованих осіб і груп з властивим їм агресивним неприйняттям суверенізації та незалежності України. Ці представники російського соціуму беруть активну участь у пропагандистських кампаніях з реанімації москвофільства серед закарпатців. Зокрема, шляхом використання і популяризації “карпатознавчих досліджень”, у яких “обґрунтовується” “право русинства на самовизначення”. Активними учасниками таких політико-русинських кампаній у регіоні стали також окремі православні священники Московського патріархату.

Немає підстав і потреби заперечувати й той факт, як зазначає В.Котигоренко⁹, що наприкінці 1991 р. у питаннях адміністративного статусу Закарпаття та його самоврядування збіглися інтереси різних суспільних груп: значної частини місцевого правлячого класу, чільників політичного русинства, активу громадських організацій національних меншин, широкого загалу краян.

Інтереси перших полягали, насамперед, у тому, щоб скористатися ситуацією дезінтеграції раніше жорстко централізованої компартійно-радянської системи й здобути для себе максимум владних повноважень і власності в регіоні.

Інтереси других були, по суті, такими ж. Часто їх носіями виявлялися представники тієї ж владної номенклатури. Відмінність полягала лише в тому, що в радикально налаштованих лідерів русинського руху економічна й політична аргументація запитів щодо влади й власності доповнювалася тезою про “корінне русинське походження”. Останнє розглядалося як першоджерело природного, вродженого права русинів належати до правлячого класу регіону й розпоряджатися його ресурсами. Задля реалізації своїх автономістських намірів вони активніше працювали з населенням, виявляли більшу зацікавленість у збереженні й розвитку культурної самобутності краю.

Інтереси активу меншинних національних груп були схожі з інтересами перших і других. Вони полягали також у бажанні розширити повноваження місцевого самоврядування, щоб мати сприятливіші умови для відродження, збереження й розвитку націо-

нальної мови й культури, розширення можливостей своєї політичної участі, підтримання тісніших контактів з етнічно спорідненим населенням сусідніх країн.

Інтереси переважаючої більшості закарпатців усіх національностей і соціальних верств полягали, насамперед, у створенні кращих адміністративно-територіальних і державно-політичних умов їхньої життєдіяльності, повнішого задоволення економічних, соціальних, політичних і культурних потреб у соборній суверенній Україні. Саме тому вони прагнули гарантій, що в тогочасній ситуації тотальних змін край не буде включено до складу якогось іншого адміністративно-територіального утворення Української держави, що суверенізувалася.

Усі ці чотири групи інтересів переплелися й виявилися в ході літньо-осінньозимових 1991 р. політичних подій у країні й власне Закарпатській області. Вони сфокусувалися в результатах грудневих всеукраїнського й місцевих референдумів на території Закарпаття. 92,6 % закарпатців 1 грудня 1991 р. підтримали Акт проголошення незалежності України. Водночас 78,0 % з них висловилися за надання Закарпаттю статусу спеціальної самоврядної території в складі України.

Результати обласного референдуму не могли не позначитися на діяльності русинських об'єднань краю, кількість яких стрімко зростала. Більшість з майже 20 офіційно зареєстрованих в області організацій продовжують і надалі працювати в руслі збереження русинської самобутності, традицій автохтонів краю. Як повідомляла на початку 2008 р. Уповноважена з прав людини Верховної Ради України Н.Карпачова, “в області працюють 27 недільних шкіл, де вивчається русинська мова, література й культура, плідно працюють русинські письменники, художники, артисти, русинською мовою виходять газети “Подкарпатская Русь”, “Підкарпатський русин”, збірник “Руснацький світ”. За роки незалежності України відбулося 20 фестивалів русинської культури, проведено 30 виставок закарпатських русинських художників, численні “круглі столи”, науково-практичні конференції з питань розвитку русинської мови і літератури. За період з 1989 р. по цей час видано понад 80 найменувань поліграфічної продукції, у тому числі близько 50 книг русинською мовою”. Навіть цих фактів цілком досить для висновку, що русинська етнічна ідентичність на державному рівні в Україні ніколи й ніким не заперечувалася, відповідно й національність “русин” не знищувалася. Це підтвердив і Всеукраїнський перепис населення 2001 року, під час якого 10,2 тис. жителів Закарпаття ідентифікували себе русинами. Водночас цей факт зовсім не означає, що вони (русини) заперечують своє українське коріння. Серед них, певно, є як ті, хто вважає свою русинську національність окремою від української, так і ті, хто має подвійну ідентичність – русини-українці. З огляду на це, ухваливши 7 березня 2007 р. рішення “Про визнання національності “русин” на Закарпатті, обласна Рада підтримала остаточно не з’ясоване бажання 10,2 тис. громадян і невільно нав’язує його переважній більшості слов’янського населення області. Політично таке рішення некоректне та не може мати політико-правових наслідків. Нації народжуються або ж відроджуються не за постановами, хай це буде постанова обласної Ради чи навіть Верховної Ради України, а в результаті тривалого процесу самоусвідомлення громадян, що й передбачено ст. 11 Закону України “Про національні меншини в Україні”.

Ухвала обласною Радою згаданого рішення справедливо розцінюється експертами як певна поступка радикально налаштованим русинським об’єднанням та їхнім лідерам. Попри той факт, що на обласний референдум 1 грудня 1991 р. було винесено запитання “Чи бажаєте ви, щоб Закарпаття отримало із закріпленням у Конституції України статус самоврядної території як суб’єкта у складі незалежної України і не входило у будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?”, у якому, як бачимо, навіть не згадується термін “русин”, видається радикалами як вияв прагнення закар-

патців домагатися автономного статусу області. А теоретичною підставою бажаної ними автономізації є наукові “напрацювання” про окремішність русинів П.Магочія, до окремих зі своїх публікацій він навіть додає карту їхньої батьківщини – “Русинія”. Розроблена П.Магочієм “програма захисту русинів” шляхом: а) натиску міжнародної громадськості на урядові кола України; б) поглиблення розколу українських громад у сусідніх країнах і в) створення автономної республіки Підкарпатська Русь до останнього часу обговорювалася та доповнювалася на світових конгресах русинів.

Ще більш радикальними були вимоги окремих русинських об’єднань Закарпаття. Утворена в березні 1992 р. Підкарпатська республіканська партія своєю “народною програмою” поставила серед іншого за мету: “1) утворити незалежну, нейтральну Республіку Підкарпатську Русь за типом Швейцарії... 2) отримати повну політичну і економічну незалежність... 10) щоб наш русинський народ був визнаний повноправним народом серед інших народів”. Голова партії В.Заяць зазначав, що стратегія й тактика досягнення поставленої мети визначатимуться ситуативними розрахунками – геополітичними змінами, орієнтацією на панславизм і координацією дій з проросійськими силами в СНД, апеляцією до міжнародного правозахисного руху та до іноземних урядів¹⁰. У руслі такої стратегії виступав й утворений активістами ТПР і Підкарпатської республіканської партії “уряд” Республіки Підкарпатська Русь (РПР). Зокрема, у грудні 1994 р. “міністр закордонних справ” цього уряду Т.Ондик звернувся до Б.Єльцина із закликом скасувати договір 1945 р. між СРСР і Чехословаччиною про Закарпатську Україну. Ціною підтримки Б.Єльцина міг стати вступ РПР до СНД. Тоді ж “прем’єр-міністр” уряду І.Туряниця звертався до президентів США й Угорщини з меморандумом “Волю і демократію Закарпаттю”, у якому звинуватив український уряд у політиці асиміляції та нищення русинів і угорців¹¹. Про систематичні заяви, листи та звернення активістів політизованих русинських об’єднань до владних інстанцій України й говорити не доводиться. Звернемо лише увагу на надзвичайну активність у цих справах головного “юриста” радикального русинського руху згаданого вже Петра Готьмаша.

Зупинимося в цьому зв’язку лише на одному прикладі. Наприкінці грудня 2008 р. “приватний адвокат П.Готьмаш” (саме так він представляється офіційно. – *Авт.*) спрямував міністру юстиції України та директорам двох академічних інститутів країни підбірку законів, угод, постанов, якими, на його думку, світове співтовариство вже давно визнало окрему русинську націю, її державотворчу місію та державність, а сьогодні вони є підставою “законності вимог русинів”. Однією з таких вимог є надання сучасному Закарпаттю статусу Підкарпатської Русі, який вона мала в період входження до складу Чехословаччини. Зауважимо, що ми не маємо намірів вести дискусію з п. Готьмашем, радше спостерігали б за дискусією п. Готьмаша з “духовним няньом ушысткых русинів світа” професором П.Магочим. Улітку 2008 р. П.Магочий, як голова світового конгресу русинів, і С.Чепа, як голова Світової академії русинської культури, опублікували “Відкритий лист-заяву про відмежування від екстремізму в карпаторусинському русі”. Попри розлогість тексту, за що просимо вибачення в читача, зачитуємо авторів листа. Вони пишуть: “Іншим “наріжним каменем”, на якому вибудовується концепція екстремістів, є питання Підкарпатської Русі, яка у 1918–1938 роках являла собою східну провінцію Чехословаччини. У цей час карпаторусини, які її населяли, справді мали культурну, але не політичну автономію, проте нинішні карпаторусинські “діячі” підносять Підкарпатську Русь чехословацького періоду як повноцінну державу зі своїми прем’єр-міністрами та урядом, що є звичайним перекрученням історичної правди. На цій підставі, а також на підставі результатів референдуму 1991 року (де, до речі, слово “русин” чи “карпаторусин” і не згадувалося, йшлося про створення “спеціальної самоврядної території Закарпатської області”), деякі гарячі голови із Закарпаття вимагають створення окремої національної держави – Підкарпатської Русі”¹².

Ми погоджуємося з такими оцінками авторів листа-заяви. Однак нам, як, сподіваємось, і неупередженим читачам, було б цікаво простежити дискусію між “няньом русинів” та їхнім “адвокатом” і щодо наступних фактів. До згаданих матеріалів, які “адвокат” направив міністру юстиції України, є і “Конституційний Закон (Чехословащини. – Авт.) від 22 листопада 1938 р., № 328 Сб. Об Автономии Подкарпатской Руси”. Тож зачитуємо деякі параграфи з надісланого П.Годьмашем документа. “Часть вторая... Глава I... § 1. 1. Подкарпатская Русь является автономной частью Чехо-Словацкой Республики. 2. Окончательное название автономной территории Русинов на юг от Карпат установит Сойм Подкарпатской Руси (підкреслення наше. – Авт.). § 2. Официальный язык и язык образования на территории Подкарпатской Руси установит Закон Сойма Подкарпатской Руси” (підкреслення наше. – Авт.). І ще одна позиція закону. “Глава II... § 9. Во всех вопросах, не приведенных в § 4 данного Закона, законодательную силу на территории Подкарпатской Руси имеет Сойм Подкарпатской Руси, избранный на всеобщих, прямых, тайных выборах в соответствии с квотами представительства” (підкреслення наше. – Авт.).

З огляду на ці факти з Конституційного Закону, наукова, правова, політична логіка диктує потребу висловитися щодо процесу подальшого суспільно-політичного розвитку краю. А події розвивалися так. 12 лютого 1939 р. відбулися вибори до Сойму. 15 березня, зібравшись на перше засідання, Сойм, як і передбачалося Конституційним Законом від 22 листопада 1938 р., ухвалив Закон № 1:

- “ § 1. Карпатська Україна є незалежна держава.
- § 2. Назва держави є: Карпатська Україна.
- § 3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним соймом КУ, на чолі.
- § 4. Державна мова Карпатської України є українська мова.
- § 5. Барва державного прапора Карпатської України є синя і жовта, причому барва синя є горішня, а жовта є долішня.
- § 6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній красний герб: медвідь у лівім червонім полі й чотири сині та жовті смуги в правому півполі, і тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законодавцю.
- § 7. Державний гімн Карпатської України є: “Ще не вмерла Україна...”.
- § 8. Цей закон обов’язує зараз од його прийняття”¹³.

Правдивим підсумком дискусії довкола наведених фактів мав би стати висновок, що ухваленим законом Сойм Карпатської України легітимізував домінування в краї українофільських тенденцій, поширення української ідентичності. У цьому руслі говорив на засіданні Сойму його голова Августин Штефан: “Український народ не є гостем у Карпатській Україні! Більше як тисяча триста років заселює він цю землю... Дякуючи освідомлюючій праці найкращих синів Карпатської України, а головню сорокалітній праці батька нашого відродження Августина Волошина (Сойм обрав А.Волошина президентом Карпатської України. – Авт.), починається нове, краще життя на нашій землі.

Вірю, що перший український Сойм КУ розпочату працю поведе так, що наш многострадальний народ буде тішитися своєю свободою, своєю правдою. Прошу Всемогучого, щоб дозволив першому українському Соймові КУ служити інтересам українського народу”¹⁴.

Такими були реалії суспільно-політичного життя Закарпаття в період трансформації автономної Підкарпатської Русі від 22 листопада 1938 р. до проголошення незалежної Карпатської України (15 березня 1939 р.). Та сподіватися на об’єктивну оцінку процесу суверенізації Карпатської України, її слов’янського населення в той час

в уявній дискусії П.Магочій – П.Годьмаш, певно, марно. І “Відкритий лист-заява про відмежування від екстремізму в карпаторусинському русі” П.Магочія і С.Чепи, цитований нами вище, і “Історія України” П.Магочія, у якій “автор вражає читача докорінно відмінною інтерпретацією історії українців на їхніх найзахідніших землях”¹⁵, не повинні вводити в оману закарпатців. Справді, як відзначив Л.Белей, “зміна ідеологічних пріоритетів (чи підвищення власного фахового рівня?)”¹⁶ дала П.Магочому змогу в “Історії України” відмовитися від кількох тез його концепції неорусинства, зокрема, щодо територіальних меж заселення русинів, русинської мови, християнізації Закарпаття та ін. Та справа, певно, не у варіаціях історії П.Магочого, а в тому, що закордонна режисюра неорусизму засумнівалася в ефективності обраних механізмів і дійових осіб для дестабілізації становища в Україні. Тому П.Магочій і його союзники в Закарпатті разом зі Світовими конгресами русинів відходять на другий план, натомість на перший виходять радикали – “істинні русини”, цинічні й агресивні щодо Української держави. Ширмою їхньої протиукраїнської діяльності стають так звані Європейські конгреси русинів. Перший з них, що відбувся в Мукачевому 7 червня 2008 р., знаменував зміну орієнтації політичного русинізму, кадрової орієнтації та пропагандистського супроводу цих змін. Як уже відзначалося, закордонні режисери неорусинізму відмовилися від послуг П.Магочія, його ідеї про “країну Русинію” і Світових конгресів русинів. Більш ефективним шляхом дестабілізації становища в Україні їм видається “боротьба” за відновлення на Закарпатті автономної Підкарпатської Русі в статусі листопада 1938 р. Така місія покладалася на Європейські конгреси русинів, провідна роль у скликанні та характері й спрямованості рішень яких відведена Народній Раді русинів Закарпаття (Є.Жупан) і Сойму підкарпатських русинів (Д.Сидор). Така зміна стратегічної орієнтації неорусинства була зумовлена як спонсорськими джерелами руху, так і внутріполітичними чинниками. Зокрема, засоби масової інформації Російської Федерації з готовністю надають можливість голові Сойму підкарпатських русинів протоієрею православної церкви Московського патріархату Д.Сидору публікувати свої радикальні політичні антиукраїнські заяви, деякі недержавні організації Росії надають фінансову підтримку організаторам неорусизму. Опосередкованим підтвердженням такої спонсорської допомоги русинським радикалам з боку Російської Федерації, інформацію про яку неодноразово подавали інтернет-видання, є заява виконавчого директора правління фонду “Русский мир” В’ячеслава Ніконова. Одним з напрямів роботи фонду, казав він, є “надання грантів на проведення різних заходів або на дослідницькі проекти. Уже схвалили близько 250 грантів. У тому числі ми виділили гранти на підтримку програм в Україні”¹⁷. Проявом такої “підтримки” стала й проведена 19 грудня 2008 р. у Ростові-на-Дону Фондом стратегічної культури міжнародна науково-практична конференція “Геноцид і культурний етноцид русинів Карпатської Русі (кінець XIX – початок XXI ст.)”¹⁸. Як повідомляється на сайті Фонду, “Ростовська конференція з русинського питання ухвалила резолюцію, яка дала новий науковий і суспільний імпульс вивченню історії і сучасного стану русинів Карпатської Русі, поверненню міжнародної уваги до становища цього народу”. Про зміст резолюції красномовно свідчить сама назва конференції. Водночас ця конференція зайвий раз підтвердила думку М.Дронова, співробітника Інституту країнознавства РАН, а заодно й заступника голови Московського русинського земляцтва “Карпатская Русь”, голови клубу друзів Карпатської Русі. “Всупереч стереотипам, що склалися, – писав він, – представники Росії також починають брати активну участь у русинському русі”. М.Дронову “приємно було констатувати, що за останні роки збільшилася кількість статей у пресі, де русини “здаються як самостійна нація або ж невід’ємна вітка російського (тобто великого східнослов’янського, але не конкретно українського) народу”. М.Дронова радувало, що в Росії останнім часом виникли й виникають надалі всілякі товариства “друзів русинів”, у

роботі яких беруть участь науковці, політики та церковнослужителі, перевидаються книги відповідної спрямованості. Жаль він висловлював лише з того приводу, що “очень трудно даже приблизительно оценить реальную численность российских русинов” (підкреслення наше. – *Авт.*), тому що вони “зачастую идентифицируют себя как “украинцы”¹⁹. З огляду на підкреслене вище, створюється враження, що Д.Сидор і К^о, нав’язуючи закарпатцям так звані легітимації, тобто паспорти русинів, допомагають М.Дронову хоча б “приблизительно оценить реальную численность российских русинов” у Закарпатті.

Реанімована зацікавленими зовнішніми і внутрішніми силами проблема русинства використовується ними для дестабілізації становища в Україні. Вона виявилася суттєвою складовою широкомасштабної інформаційної війни проти України, до якої долучилися офіційні та неофіційні кола Росії. Всупереч раніше усталеній у радянській, та й не тільки, історіографії концепції щодо етногенезу русинів Закарпаття в загальному антиукраїнському наступі виявилися й науковці Російської Федерації. Під патронатом Московського, Санкт-Петербурзького, Ростовського (Южного федерального) університетів, інших вузів та академічних наукових інституцій проходять різні конференції й “круглі столи”, учасники яких постачають науковий та інформаційний простір відвертими, далекими від науки, антиукраїнськими “висновками”.

Зішлемося, наприклад, на одну з багатьох публікацій кандидата історичних наук С.Семанова (в інтернет-мережі представлений як “історик, письменник, публіцист і громадський діяч”. – *Авт.*). Ведучи мову про сучасні Україну й Білорусь, він безапеляційно заявляє: “Скажем сразу и твердо, не взирая ни на какие протестующие вопли с любых сторон, что в природе не существует ни таких стран, ни таких народов и языков, ни тем паче государств”²⁰. Що стосується країн, народів і держав, про які говорить С.Семанов, то необізнаність його в цих елементарних поняттях пояснимо тим, що він лише “історик, письменник, публіцист”, а не етнолог. Що ж до української та білоруської мов, яких за переконанням старшого наукового співробітника російського Інституту світової літератури (!? – *Авт.*) С.Семанова не існує, то порадимо йому уважно простудіювати статтю опального у великодержавних шовіністів білоруського журналіста В.Ростова “Нерусский русский язык”²¹. У вступі до статті В.Ростов поставив слушне запитання: “Чому в Росії із зневагою ставляться до начебто братньої української мови, чому її ніколи не викладали і не викладають сьогодні в російських школах, не хочуть її вивчати росіяни Східної України і активно протестують проти самого статусу української мови як державної на Україні”. Він дає чітку відповідь на запитання: “Есть три момента, которые усиленно прячут все российские лингвисты... – пишет він. – 1) До XVIII века язык Московии не считался никем в мире русским языком, а назывался конкретно языком московитов, московитским. 2) Русским языком до этого времени назывался именно и только украинский язык. 3) Язык Московии – московитский язык – не признавался до этого времени европейскими лингвистами (в том числе славянских стран) даже славянским языком, а относился к финским говорам”. В.Ростов доводить, що сучасна російська мова (“великий и могучий русский язык”) сформувалася на основі саме української та білоруської мов. Тому-то так і нелюбі вони С.Семанову та іже з ним.

“Збагатила” антиукраїнську істерію й науково-практична конференція “Прикарпатская Русь и Русская цивилизация”, що відбулася в Санкт-Петербурзькому університеті. Попри заяву редколегії збірника матеріалів цієї конференції, що окремі доповідачі не звернули “достатньої уваги на той факт, що в русинському русі на Україні сьогодні наявна доволі впливова “проросійська партія”, яку представляє, зокрема, протоієрей Дмитро Сидор”²², учасники конференції не обтяжували себе науковими аргументами у висновках як щодо сучасної України, так і “русинської проблеми”. Один з організаторів

конференції кандидат філологічних наук, доцент СПбДУ диякон В.Василик безапеляційно заявив, що, “на жаль, сучасна українська державність на відміну від сучасної російської державності достатньо авторитарна і унітарна. Вона прагне значною мірою придушувати інакомислення, іншу національну свідомість”²³. “Прикарпатська Русь завжди була одним із російських – (у тексті “русских”. – *Авт.*) центрів... – говорив на конференції кандидат історичних наук М.Смолін. – Сьогодні цей російський центр знаходиться на Україні і не хоче бути українським, що само по собі позитивне”²⁴. А тому, за словами диякона В.Василика, потрібно “назло своему надменному украинскому соседу “насыпать ему угольки в штаны” в виде мятежной автономии, которую потом признать независимой, отколоть по примеру Южной Осетии и Абхазии”²⁵. У цьому зв’язку відзначимо, що голова Союму підкарпатських русинів протоієрей Д.Сидор мислить, як і належить за ієрархією, значно ширше, ніж диякон В.Василик. “У світлі самопроголошення Косово, – казав він, – тема самовизначення русинського народу набуває особливу актуальність”. Тож не дивно, що в “енциклопедичній” за змістом доповіді на конференції “Прикарпатская Русь и Русская цивилизация” отець Сидор розпачливо й провокаційно запитував: “Кто же первый отзовется на зов поработенных подкарпатских русинов? ЕС или РФ? Лучше бы, если бы отозвались все и совместно помогли бы именно подкарпатским русинам восстановить их национальность и досоветский статус их государственности”²⁶.

Відповідь на своє запитання отець Сидор отримав у доповіді Г.Іванова на тій самій конференції. “Россия является единственной близкой по духу страной, способной в среднесрочной и стратегической перспективе создать систему международных и военно-политических гарантий выживания русинского народа, – стверджував доповідач. – Но судьбоносный вопрос заключается в том – как и когда (на каком этапе) подключиться к обеспечению этих гарантий – чтобы не было рано и не было слишком поздно”²⁷. З Г.Івановим солідаризується науковий співробітник Інституту російської історії РАН, кандидат історичних наук А.Марчук: “И в заключение надо сказать, что решение украинского и русинского вопросов – не на Украине, а здесь, в России”²⁸. В унісон з Г.Івановим, А.Марчуковим і Д.Сидором виступає й “експерт” по Криму, кандидат історичних наук, доцент Таврійського національного університету А.Никифоров. “Грамотное, аккуратное и в каждом случае вариативное воздействие именно на эти регионы видится крайне перспективным, – переконував він. – Дело за малым: разработать и освоить соответствующие технологии, а затем – последовательно и настойчиво их реализовать”²⁹.

На такому зовнішньополітичному, інформаційному фоні відбувалася зміна стратегічної орієнтації політичного неорусинства від ідеї утворення держави “Русинія” посередництвом Світових конгресів русинів під орудою П.Магочого до ідеї “автономної Підкарпатської Русі” посередництвом Європейських конгресів русинів під орудою Є.Жупана та Д.Сидора, до яких долучилися й інші внутріполітичні чинники. Це, передусім, окремі політизовані русинські організації. На відміну від більшості культурно-освітніх русинських товариств, що опікуються проблемами культури, побуту, традицій закарпатців вони провадять активну антиукраїнську діяльність, що межує із загрозою цілісності України. Це й дивна позиція депутатів Закарпатської обласної ради в спробі затвердити гімн і прапор області, це й згадана постанова обласної Ради щодо національності “русин”. У нас немає аргументів та й бажання спростовувати інформацію про причетність В.Балоги³⁰ до ухвали такого рішення обласної Ради, як і про спонсорвання першого Європейського конгресу русинів, разом з іншими інституціями, близькою до нього фірмою “Русинія”. Правда, організатори конгресу, з очевидних причин, дякували не всім спонсорам того “історичного” зібрання.

Називасмо перший Європейський конгрес русинів “історичним” зібранням, адже ним було ухвалено “рішення відновити право статусу суб’єкта міжнародного права суверенного підкарпаторусинського народу від 21 грудня 1918 р. і 10 вересня 1919 р., а також статус Республіки Підкарпатська Русь від 22 листопада 1938 р., що мають силу закону і сьогодні”³¹. Таке рішення доповнив і конкретизував другий Європейський конгрес русинів (25 жовтня 2008 р.), міжнародний статус якого “забезпечив” єдиний гість із Чехії. На конгресі було схвалено “Акт провозглашения возсоздания русинской государственности”, проголошено створення “государственной исполнительной власти (из 50 чел., согласно согласованных списков: 25 от НРРЗ (Народної Ради русинів Закарпаття. – *Авт.*) и 25 от Сойма ПР” (Сойма підкарпатських русинів. – *Авт.*). А ще конгрес висловив “благодарность временному правительству Подкарпатской Руси и членам правительства, претерпевшим гонения и репрессии от украинских властей и спецслужб” (?! – *Авт.*) і визнав “Жупана Е.Е., Левовича Л.В., Туряницю И.М., Чория Ю.С., Кеминя М.Ф., Сочку-Боржавина В., Алмашия М.И., о. Димитрия Сидора (православный), о. Стефана Сюч (греко-католик), Онисько А.Д. почетными гражданами Подкарпатской Руси с вручением им соответствующих Легитимаций”³² (прізвиська окремих “почесних громадян” підкреслено нами. – *Авт.*). “Исполнительную власть”, як стало відомо нещодавно, очолив Петро Гецько.

Матеріали конгресів підкарпатських русинів мають пропагандистський політико-провокаційний характер, що виражається в :

- безпідставних твердженнях про “українську окупацію Закарпаття”, звинуваченнях чинної влади України в “геноциді русинів в Україні”, нанесенні незалежною Україною “збитків” русинам у розмірі “понад 20 млрд. \$ США”;
- свідомій фальсифікації історії Закарпаття, зокрема:
 - а) у безпідставних твердженнях про автономний статус Підкарпатської Русі в складі Чехословаччини, хоча такий статус Підкарпатська Русь отримала лише в листопаді 1938 р., незадовго до розпаду Чехословаччини, а до того часу русини-українці мали лише культурну, а не політичну автономію;
 - б) у кон’юнктурному “забутті” та ігноруванні історичного факту виборів до Сейму краю (лютий 1939 р.) і проголошення ним незалежної, хоч і короткочасної, Карпатської України (березень 1939 р.), ухвалених Сеймом українофільських рішень (назва держави, герб, гімн, державна мова);
 - в) у намаганнях спекулятивної гри результатами обласного референдуму 1991 р. про статус краю в складі України, під час підготовки й проведення якого самі поняття “русин” (“карпаторусин”) навіть не згадувалися;
 - г) у довільному спекулятивному трактуванні змісту (суті) запитання обласного референдуму 1 грудня 1991 р. Цілком очевидно, що в запитанні йшлося про статус Закарпаття як суб’єкта адміністративно-територіального устрою України, щоб Закарпаття “не входило у будь-які інші адміністративно-територіальні утворення”, скажімо, до складу Львівського регіону. Автор ж “Меморандуму...” намагаються переконати громадськість, що закарпатці 1 грудня 1991 р. проголосували за статус Закарпаття як суб’єкта міжнародного права;
- намаганні групи екстремістів монополізувати право представляти, причому й за межами України, весь поліетнічний закарпатський соціум, проголошення цією групою утворення “государственной исполнительной власти ... согласно согласованных списков: 25 от НРРЗ и 25 от Сойма ПР”, видача ними закарпатцям своєрідних паспортів, так званих легітимаций;
- намагання тих самих екстремістів апелювати до Російської Федерації, від якої вони отримують “спонсорську” допомогу, Європейського Союзу та міжнародних організацій щодо захисту русинів на “території русинів на південь від Карпат”.

Ось з таким набором теоретичних викладок і пропозицією практичних дій апелюють до закарпатців лідери й активісти окремих русинських об’єднань. При їх аналізі переконалися, що такі викладки та пропозиції не мають нічого спільного з життєвими інтересами слов’ян – автохтонів краю, із збереженням їхньої самобутності, духовної й матеріальної культури, що возвеличує їх і водночас збагачує українську культуру. Провідники неорусинства, сучасні лжебудителі діють на догоду зацікавленим у дестабілізації ситуації в Україні силам, не забуваючи при цьому про реалізацію власних амбіцій та інтересів³³. Зайвий раз переконали в цьому й інтернет-видання: “Про повное нидовіріє П.Р.Магочію”³⁴. З такою заявою виступило Товариство істинних (підкреслення наше. – *Авт.*) русинів (І.Петровцій, П.Гецько, В.Іваняс, І.Ійбер, М.Белень, В.Заяць, М.Бескид, П.Матій, О.Юріна, О.Куцик, С.Борсук). Автори заяви пишуть, що першого разу П.Магочій появився на Закарпатті 1984 р. і вже тоді йому виявили, хоча ніхто не знає за що, великі почесті, а 1989 р. він вдруге з’явився в краї “і проголосив себе духовним няньом уштыткых русинив світа”. Та виявляється, як пишуть автори, “нас – русинів – тоді на Підкарпатті було більше, приблизно 900 тисяч, але після смерті Радянського Союзу ми почали себе почувати нібито сиротами та й погодилися на батьківство Магочія. Але тепер – через 14 років, бачимо, що залишилося нас тільки 10 тисяч, і стверджуємо, що краще ми б були якщо уже не сиротами, то нехай би хоч байстрюками, але тільки не дітьми такого батька, який за 14 років свого царювання в русинстві світа знищив тільки на Підкарпатті аж на 890 тисяч русинського народу”.

А далі ще більше: “Від самого 1989 року П.Р.Магочі безсовісно кожному, якнайменшу, так і найбільшу фінансову і матеріальну допомогу русинської діаспори світу використовував сам для себе, а для русинів Підкарпаття давав тільки те, що зубаті професори Ужгорода могли від нього, як вовки, відгризти. Але Магочі сам хороший вовк – за ці 14 років за допомогою професорів Івана Туряниці, Івана Кривського, Івана Попа та інших загриз у русинстві Підкарпаття більш ініціативних талантів і залишився сам з такими як він вовками: Сидором, Шаргом, Алмашійом (підкреслення наше. – *Авт.*), які ні на яку нормальну роботу серед русинів не налаштовані, та й не думають про неї. “Ба! Оце так! Адже місяцем раніше другий Європейський конгрес русинів визнав виділених нами “діячів” “почетными гражданами Подкарпатской Руси” (див. вище. – *Авт.*). Щодо професора Івана Туряниці, “прем’єр-міністра” першого “уряду” Підкарпатської Русі, особливих несподіванок немає. Його й раніше супроводжували скандали, пов’язані з “нецільовим” використанням “русинських” коштів³⁵. Відомі “заслуги” перед неорусизмом й І.Кривського, І.Попа, М.Алмаші та ін. Але ж отець Д.Сидор? Та він же самим Богом посланий неорусинам. Невже й він підозрюється в небогоугодних справах? П.Гецьку, як “прем’єр-міністру” нового уряду, певно, видніше, адже й він підписав згадану заяву. Значить, достеменно знає про діяння майже “президента” Підкарпатської Русі. А тому й завершується цитована вище заява “істинних” русинів: “Хто хоче допомагати нам, чесним русинам задушеного Україною (підкреслення наше. – *Авт.*) Підкарпаття, хай виходить на зв’язок просто з нами”. У такому разі простому краюнину, певно, не байдуже, хто ж прийде на зміну “істинним”, “чесним” русинам, якщо й вони виявляться “вовками”? На це запитання мають дати відповідь українці-русини Закарпаття.

1. Про методологічні проблеми дослідження міжетнічної взаємодії детальніше див.: Євтух В. Міжетнічна взаємодія у Карпатському регіоні: деякі методологічні проблеми дослідження / В. Євтух // Українські Карпати: етнос, культура. – Ужгород, 1993. – С. 210–217.
2. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. – Ужгород, 1980. – С. 150.
3. Реабілітовані історією : у 27 т. Закарпатська область. Кн. 1. – Ужгород, 2003. – С. 116.
4. Химинець Ю. Тернистий шлях до України / Ю. Химинець. – Ужгород, 1996. – С.150.

5. Шершун І. До питання про перехід влади на Закарпатті від народних комітетів до місцевих рад депутатів трудящих / І. Шершун, В. Делеган // Науковий вісник УжДУ. – 1998. – № 2. – С. 74.
6. Див.: Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К., 2008. – С. 506–522.
7. Там само.
8. Скрипник Г. Русинство – спекуляція з відверто політичним контекстом / Г. Скрипник // Українська газета. – 2007. – № 14 (109). – 12 квітня.
9. Див.: Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К., 2008. – С. 523–524.
10. Майборода О. “Політичне русинство”. Закарпатська версія периферійного націоналізму / О. Майборода. – К., 1999. – С. 10.
11. Літературна Україна. – 1997. – 6 лютого.
12. Див.: Критика. – 2008. – № 7–8 (129–130). – Липень-серпень.
13. Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. док. і матер. – К., 1994. – С. 242.
14. Там само. – С. 243.
15. Детальніше про це див.: Белей Л. Дволикій Янус української історії, або несподівані варіації канадського автора / Любомир Белей // Дзеркало тижня. – 2007. – 29.09. – 05.10. – № 34 (665).
16. Там само.
17. Газета “2000”. – 2009. – 13–19 лютого.
18. Современные политические процессы на Украине. – Ростов н/Дону, 2009. – С. 25–33.
19. Дронов М. Русинская тема в современной России / М. Дронов // Наш чесько-русинський календар – 2001. – Ужгород, 2000. – С. 90–92.
20. <http://www.apn.ru/publications/print22310.htm>.
21. Ростов В. Нерусский русский язык / Вадим Ростов // <http://www.secret-r.net/publish.php?p=55>.
22. <http://www.rusk.ru/analitika/2009/07/06>.
23. http://www.rusk.ru/news_rl/2009/06/19.
24. http://www.rusk.ru/news_rl/2009/06/19.
25. http://www.rusk.ru/news_rl/2009/06/19.
26. <http://www.rusk.ru/analitika/2009/07/03>.
27. <http://old.rusk.ru/st.php?idar=105803>.
28. <http://old.rusk.ru/st.php?idar=11435>.
29. <http://www.rusk.ru/analitika/2009/06/22>.
30. Див., для прикладу: Мартин В. Барліг для Балогі / В. Мартин // Дзеркало тижня. – 2008. – 1–7 листопада. – № 41 (720).
31. Меморандум (від 25 жовтня 2008 р.) 2-го Європейського конгресу підкарпатських русинів про прийняття Акта проголошення відновлення русинської державності. – С. 1.
32. Меморандум... – С. 4.
33. Детальніше про це див.: Русинське дежавю: 17 років по тому (коментар професора С. Федаки) // День. – 2008. – № 197. – 31 жовтня.
34. Див.: <http://gafya.narod.ru/229 knugastat 2532123.htm>.
35. Див.: Русинське дежавю: 17 років по тому (коментар професора С. Федаки) // День. – 2008. – № 197– 31 жовтня.

May Panchuk (Kyiv, Ukraine)

Political Rusynism – Anti-rusyn (Anti-ukrainian) Projekt

The article analyses the problems of Rusyn movement in Transcarpathia. It is based on the constitutional right of the citizens of Ukraine to choose, change and restore their nationality. The politicization of the Rusyn movement, its internal and external factors and generators of ideas of the modern political anti-Ukrainian Rusynism are emphasised.

Key words: *political Rusynism, anti-Ukrainian project, Transcarpathia.*

САКРАЛЬНЕ В ЖИТТІ ЕТНОСУ

УДК 398.4
ББК 63.3-7

Микола Кугутяк, Богдан Томенчук
(м. Івано-Франківськ, Україна)

ЧОРНОГІРСЬКЕ СВЯТИЛИЩЕ

У статті розкрито обставини локалізації сакральної пам'ятки в Чорногорі епохи міді-бронзи. Досліджено структуру святилища, зроблено її план і опис. Здійснено спробу інтерпретації наскельних образів і символів.

Ключові слова: Чорногора, святилище, петрогліфи, знаки, символи.

Чорногірський хребет знаходиться в північно-східній частині 700-кілометрового Карпатського лука, у географічному центрі Європи. Сорокакілометровий хребет Чорногори, що простягнувся з північного заходу на південний схід, є найвищою частиною Українських Карпат з вершинами Петрос (2 020 м), Говерла (2 061 м), Брескул (1 911 м), Пожижевська (1 822 м), Туркул (1 933 м), Ребра (2 001 м), Гутин-Томнатик (2 016 м), Бребенескул (2 036 м), Чорна Гора (Піп Іван) (2 028 м)¹.

Остання разом з горами Смотрич (1 894 м) і Вухатий камінь (1 820 м) у гуцульській традиції становлять первісну, "правдиву" Чорногору, назва якої поширилася на весь хребет.

За формою Смотрич і Вухатий камінь утворюють підкову, направлену на північний схід, усипану останцями твердих піщаників чорногірської свити (рис. 1). Рельєф дуги має вигляд гігантського трону, до підніжжя якого стікають зі Смотрича й Вухатого каменя три потоки.

До Чорної Гори була прикута увага дослідників з давніх-давен. Ще в 30–40-х роках Х століття "арабський Геродот", учений-енциклопедист Абуль-Хасан Алі ібн Хусейн, відомий під іменем аль-Масуді, у своїй праці "Золоті копальні і розсипи самоцвітів", або "Золоті луги" в розділі LXVI "Опис будівель, шанованих слов'янами" повідомляє про три найбільші язичницькі храми слов'янського світу, один з яких знаходився на Чорній Горі. Дослівний текст з коментарями передаємо в перекладі А.Гаркаві, опублікований у виданні "Сказания мусульманских писателей о словянах и русах (с половины VII века до конца X века по Р.Х.)" (С. Пб., 1870. – С. 139–140).

"У слов'янських краях були будівлі, шановані ними. Між іншими була в них одна будівля на горі, про яку писали філософи, що вона одна з найвищих гір у світі. Про цю будівлю існує розповідь про якість її побудови, про розташування різномірних її каменів і різноманітність їх кольорів, про отвори, зроблені у верхній її частині, про те, що побудовано в цих отворах для спостереження над сходом сонця (А: про те, як сонце сходить в цих отворах), про вставлені туди дорогоцінні камені і знаках, помічених в ній, які вказували на майбутні події і застерігали від подій перед їх здійсненням, про звуки, що лунають у верхній її частині й про те, що стається з ними при сприйнятті цих звуків (або: про дію (враження) цих звуків на слухачів. Усі ці догадки надзвичайно важко перекласти). Друга будівля була споруджена одним з їх царів на чорній горі; її оточують (або: її (гору) оточують чудесні води) чудесні води, різнокольорові й різні за смаком, відомі своєю користю (своїми цілющими властивостями). В ній вони мали великого ідола в образі людини (В: в образі Сатурна), зображеного у вигляді старця з палицею в руці, якою він рухає кості мерців з могил. Під правою його ногою знаходяться зображення різномірних мурашок, а під лівою – зображення пречорних воронів чорних крил (або: різного винограду). Загалом це речення туманне і суперечливе) й інших, також (зображень) дивних Хабащів і Занджців (Абіссінців і Занзібарців).

Ще іншу будівлю мали вони на горі, оточеній морським рукавом (або: на горі, оточеній морським рукавом), вона була побудована з червоного мармуру і зеленого смарагду. В її середині був великий купол, під яким знаходиться ідол, частини якого зроблені з дорогоцінних каменів чотирьох видів: зеленого хризоліту, червоного яхонту, жовтого сердоліку (або: жовтого агату) і білого хрусталу і голова його з червоного золота. Навпроти нього знаходиться другий ідол в образі дівчини, яка приносить йому жертви і ладан (В: Йому траплялось приносили жертви і ладан (по Шармуа: або просо). Цю будівлю (тобто спорудження цієї будівлі) приписують якомусь мудрецеві, що був у них в стародавні часи; у попередніх наших книгах ми вже навели розповідь про нього, і його справи у слов'янських землях, про чари, хитрощі і його механізми (В: про площадки, гори і штучні канали), якими він полонив їх серця, оволодів їх душами і звабив їх розум, не дивлячись на грубість звичаїв Слов'ян (В: на грубість Слов'ян) і різницю їх природних якостей. Бог володар милості (В тексті А не вистачає останньої фрази)".

Отже, у своєму описі аль-Масуді повідомляє про три найзнаменитіші в Південно-Східній Європі сакральні пам'ятки слов'ян Х ст. Перед науковцями постала проблема їхньої географічної локалізації. Стосовно Чорної Гори слід зауважити, що вона завжди виділялася з карпатського масиву картографами XVII–XX століть як окремий географічний об'єкт.

Першими висловили думку про тотожність Чорної Гори аль-Масуді з карпатською Чорногорою вчені XIX ст. Я.Головацький і А.Фомінцин². У 70-х роках XX ст. відомі російські сходознавці А.Ковалевський, а згодом В.Бейліс знову переклали цей напівзабутий твір і вказали на можливість реального існування описаних аль-Масуді храмів.

Детально проаналізувавши опис слов'янських язичницьких храмів аль-Масуді, а також найновіші історичні, археологічні, природознавчі та географічні матеріали ще в кінці 70-х років Б.Томенчук зробив спробу підтвердити припущення Я.Головацького, А.Фомінцина й А.Ковалевського. Вивчення сукупності джерел дозволило зробити висновок про те, що написане аль-Масуді про слов'янський храм на Чорній Горі має під собою реальну основу, зокрема, стосовно розташування пам'ятки на горі Піп Іван³.

Іншу версію розташування слов'янського храму запропонував відомий краєзнавець, археолог з Делятинщини М.Клапчук, який ототожнив Чорну Гору аль-Масуді зі Страгорою, що біля сіл Лоева й Стримба Надвірнянського району. Існує ще одна версія, запропонована Г.Марченком, згідно з якою Чорногірське святилище аль-Масуді пов'язане зі "скельною обсерваторією", що біля села Багна Вишницького району Чернівецької області.

Логіка авторської концепції полягає в наступному. Зокрема, з опису аль-Масуді випливає, що перший храм був розміщений у високих горах. Він являв собою складну кам'яну споруду. В описі подано навіть окремі деталі його конструкції – отвори з боку сонця. Стіни храму, очевидно, були розписані – "покрите знаками, які передбачали майбутнє". На храмі були встановлені інструменти, які лунали і своїм звучанням діяли на людей, що їх слухали, можливо, на зразок дзвонів. Загалом цей храм дуже своєрідний, порівняно з двома іншими. У ньому немає ідола, точніше, про нього не згадується. І становить він справжню культову будівлю зі складними конструктивними деталями й звуковим оформленням. Усім цим він дуже близький до ранньохристиянських храмів-базилік, що дає можливість відносити його до слов'янського населення Балкан, яке перебувало в найближчих стосунках з Візантією і Римом. До того ж слов'яни на Балканах, на відміну від своїх братів на прабатьківських землях, були під значним впливом давнього автохтонного населення, що позначилося як на їхній матеріальній, так і на

духовній культурі. Сама християнська релігія, яка на початку VI ст. отримала право вільного розвитку, мала на Балканах давнє поширення. Це підтверджують знахідки ранньохристиянських базилік у балканських містах V–VI ст., предмети побуту з християнською символікою і поховання, здійснені за християнським обрядом⁴. Усе це не могло не позначитися на язичницькій релігії слов'ян, які прийшли на Балкани в VI–VII ст. Вони ж прийняли християнську релігію вже в кінці VIII–IX ст. У зв'язку із цим, перший слов'янський храм в описі аль-Масуді повністю відображає ту складну ситуацію взаємин слов'янського населення й місцевого, автохтонного, контакту слов'янського язичницького світу й християнського.

Для нас особливий інтерес становить “другий храм”, який арабський мандрівник розмістив на Чорній Горі. Якщо ототожнити Чорну Гору аль-Масуді із Чорногорою Українських Карпат, то стає зрозумілим опис місця, де вона височить. В Українських Карпатах Чорногора – найбільш цікавий у геологічному, ландшафтному, флористичному й фауністичному аспектах гірський масив. Тут беруть початок найбільші водні артерії Карпат: на південних схилах Тиса, на північних – Прут. До того ж Чорногора оточена водами Чорного, Білого Черемошу й Чорної, Білої Тиси, що й пояснює різницю кольорів води в описі аль-Масуді. Саме використання кольорів у географічних назвах було дуже розповсюджене із загальноприйнятою давньоіранською системою географічних координат: північ – чорний колір, південь – червоний, захід – білий і схід – зелений або голубий. Цей же гірський район Українських Карпат є ще й одним із найбагатших регіонів Європи на мінеральні й соляні джерела. Усього в зоні Карпат сьогодні відомо біля 650 мінеральних джерел. Крім мінеральних, у регіоні Карпат знаходиться майже 800 соляних джерел, з яких здавна добували сіль способом виварювання росолу. Багаті поклади кам'яної солі у Верхньотисянській западині (Солотвино), які є найбільшими в Європі, були відомі всьому давньому світу. Другий район соляних джерел – Покутські Карпати, що з північного сходу прилягають до Чорногори. Це район літописної “коломицької солі”, яка вперше згадується в 1242 р. як особиста власність галицьких князів. Дохід від неї йшов на утримання найманої військової дружини. Соляні джерела тут відомі в 40 пунктах⁵. Із численними мінералізованими, соляними джерелами Українських Карпат пов'язано й багато приток басейнів рік Тиси, Пруту й Черемошу з такими специфічними назвами, як “солоний” (3 рази), “солонець” (8), “саратина” (3), “слатина” (2), “квасний” (7), “буркут” (9), “галаш” (2), “ропінний” (2), “банський” (6) та інші⁶. Усі ці факти, у цілому, пояснюють згадані у творі аль-Масуді різні “смакові” властивості води, що відомі і як “лікувальні”.

Таким чином, своєрідний опис місцезнаходження Чорної Гори аль-Масуді цілком підтверджується унікальними місцевими природно-географічними умовами карпатської Чорногори.

Важливо відзначити й те, що другий храм, на відміну від першого й третього, був зведений на споконвічних слов'янських землях Прикарпаття, пов'язаних з автохтонною багатотисячолітньою культурною традицією ще з епохи міді-бронзи. З Карпатами дослідники пов'язують проблему прабатьківщини трипільської цивілізації, індоєвропейців, слов'ян, українців, про що свідчать тяглість традицій, способу життя в цій екосистемі, спадкові ознаки матеріальної й духовної культур.

В описі аль-Масуді не говориться про “храм на Чорній Горі” як про якусь кам'яну чи дерев'яну споруду. Важливим є повідомлення про великого ідола, під правою і лівою ногами якого є зооморфні й антропоморфні зображення. Вони вказують на присутність або скульптурних, або графічних зображень, петрогліфів, окремих тотемів, або ж племінних чи родових богів.

Загалом, описаний аль-Масуді язичницький храм на Чорній Горі не суперечить вигляду давніх слов'янських святилищ, відомих як за іншими писемними даними, так і за археологічними джерелами. Це було спеціально відведене місце, часто в неприступних, високих місцях, обмежене дерев'яно-земляною чи кам'яною стіною. Посередині майданчика стояв великий дерев'яний або кам'яний ідол, навколо якого могли розміщуватися менші племінні (родові) боги-тотеми. Поруч знаходився жертвник, поблизу був жрецький житлово-господарський комплекс.

У період життя аль-Масуді слов'янський язичницький храм, що знаходився в центрі Карпат, переживав завершальну стадію своєї історії й на тому етапі він міг належати літописним хорватам, які були давніми мешканцями обох сторін Карпатських гір.

З давніх-давен Покутські Карпати, зокрема й Чорногора, були місцем перетину міграційних й обмінно-торгових шляхів з півночі на південь і зі сходу на захід. Ще з епохи мезоліту важливі шляхи проходили вздовж рік Дністра й Пруту – цього стародавнього комунікаційного коридору, яким з півночі на південь, зі сходу на захід проїшли сотні племен.

У межиріччі верхів'я Пруту й Середнього Придністров'я перехрещувалися галицький, дністровський, покутський, молдавський і волоський шляхи. У XII–XIII століттях долиною ріки Прут проходив шлях, що з'єднував Галич з містами Північного Причорномор'я і Нижнього Подунав'я⁷. З долини Пруту можна було перейти через Карпати на Семигородський шлях, що вів до Трансільванії. У 60-х роках XI ст. через Яблунецький перевал проходили половці для нападу на Угорщину. На думку галицького історика XIX ст. І.Шараневича, Прислопський, Яблунецький (Татарський) і Путильський перевали активно використовувалися для обміну між населенням Прикарпаття й Трансільванії, Семигороддя⁸. За останні роки вздовж цих шляхів Карпатською етнологічно-археологічною експедицією виявлено десятки городищ, давні культові й оборонні пам'ятки.

Третій слов'янський язичницький храм, як описує його аль-Масуді, стояв на горі, оточеній “затокою моря”. Найбільш вірогідно, що це був острів у Балтійському морі – “Венедській затоці”, як його часто називали античні історики. Цікаво те, що якраз для цього району був характерний звичай розміщувати свої культові місця на островах. Згадаймо хоч би всім відоме святилище Святовида поморських слов'ян на о. Руян (Рюген).

Про третій храм мовиться в описі аль-Масуді як про споруду з мармуру, “коралу”. У середині під великим куполом стояли один навпроти другого два ідоли. Один з них був в “образі дівчини”. Це ще раз підтверджує наші міркування про його прибалтійське походження. Адже саме тут набув значного поширення культ жіночої богині.

Отже, третій слов'янський храм був, найвірогідніше, у районі побережжя Балтійського моря, зокрема в межиріччі Нижньої Ельби й Нижнього Одеру. Найдавніші слов'янські пам'ятки тут належать до кінця VI – початку VII ст. Ця територія незадовго до появи на ній слов'ян була покинута давньогерманськими племенами, а невелика частина їх, що залишилася, вступила в контакт зі слов'янами. Ці взаємини археологи дуже добре простежують у матеріальній культурі суківського (VII ст.) і фельдбергського (VIII–X ст.) типів. У польському Помор'ї – це слов'янські пам'ятки дзедзицької (VI ст.) і голаниської (VII–VIII ст.) культур⁹.

Така своєрідна історична ситуація на побережжі Балтійського моря, очевидно, вплинула не тільки на матеріальну культуру, але й на пов'язане з нею духовне життя населення. Можливо, що цей контакт прийшлого слов'янського й місцевого давньо-

германського населення і став причиною особливостей третього храму – двох ідолів із золота й коштовного каміння.

У творі аль-Масуді доречно відзначити дуже строгу й логічну історико-географічну послідовність у розміщенні язичницьких храмів слов'ян – південних, східних, західних. Так, спочатку він описав два храми в районі гір, а потім – третій храм, оточений затокою моря. Арабський мандрівник веде нас від ближнього для нього півдня гористих Балкан, потім піднімається до Карпат і завершує описом крайнього, північного, балтійського храму.

Аналіз історичних та археологічних джерел переконує в тому, що другий храм, описаний аль-Масуді, знаходився на Чорній Горі в Карпатах. На відміну від першого й третього, це було святилище під відкритим небом з кам'яними скульптурами ідолів, що підтверджується виявленими за останні роки скельними святилищами на Сокільському й Каменистому хребтах, на Лисині Космацькій, у Терношорах, Завоєлах тощо.

Для розуміння особливостей і характеру пам'ятки важливими є також фольклорні, топонімічні джерела, пов'язані із Чорногорою. Народна творчість гуцулів перетворює Чорногору в містичний центр, звідки розійшлися по всьому світу “ясноволосі воїни-велетні” (за С.Вінцензом). Легендарний Божий Фін убив трьох зміїв і звільнив воду (за В.Шухевичем). Велетень – Дід Первовічний у підземеллях гори Шпиці стереже страшного Гаргона (змія), прикутого до скелі ланцюгами (за М.Городенком). Правнук велетнів – опришок Головач забив біса на Гутині-Томнатику. За легендами, зібраними С.Пушиком, у полонині Гаджина О.Довбуш убив Арідника (нечисту силу)¹⁰.

Саме на Чорногорі народ у піснях і легендах здійснював захоронення своїх улюблених героїв. Зафіксований дослідником Д.Пожоджуком вислів з гуцульського фольклору про “матінку Чорногору” засвідчує факт її сприйняття як родової гори¹¹. Подібні уявлення були поширені в давні часи, коли гора сприймалась як джерело походження роду і вмістище душ померлих, центр релігійного життя.

Для теми дослідження особливе значення мають легенди, пов'язані з так званою малою Чорногорою, зокрема горою Смотрич. С.Вінценз у книзі “На високій полонині” подає легенду про чарівні зміїні замки-фортеці, побудовані на Смотричі. Інша легенда про битву святого Юрія з гігантським змієм-смоком, що жив у печері на Смотричі й поїдав худобу і людей, передає в християнізованій формі ведичний міф про перемогу Індри, Перуна, Геракла над змієм Врітрою, Велесом. За легендою святий Юрій на білому коні в блискучій одежі із золотим мечем перемагає страшного змія. Він відмикає весняну гражду, грає на Смотричі в золоту трембіту, від чого зеленіють гори й доли. У давніх колядках гуцули його величають навіть Сином Божим, наголошуючи, що “перше свято – Святе Юр'є”.

Образ весняного сонячного божества-громовержця Індри, Ярила, Геракла наділений рисами Юрія Переможця, воїна-змієборця, одночасно пастуха-вівчара. Народна уява поміщає також на Смотричі Білу церкву з трьома вікнами, повну скарбів. З нього теж стікають потоки живої й мертвої води, які стереже крилата змія-готиця, сестра змія-смока¹².

За давньою народною традицією із Дземброні до Смотрича й Вухатого каменя (інша народна назва – Панське) через полонину Стая веде Чорна дорога. За ними пологий верх хребта у вигляді гігантського плато аж до Чорної Гори й полонини Бальцатул називають Поганим місцем (поганським, язичницьким), де в каменях є закліті духи, що викликають часті бурі. У кінці XIX ст. В.Шухевич записав легенду про попадю Одокію, яка в березні, одягнувши 12 кожухів, вирушила на полонину Лостун пасити вівці. Снігова буря змусила її скинути перший намоклий кожух на полонині

Скуповій. На тому місці поставили хрест. Другий кожух вона скинула на полонині Керничній біля села Зелене. На цьому місці теж було встановлено хрест. Згодом попадаю добралася до Чорної Гори, де скинула третій кожух, а також “встановила там високу триниогу (стілець, трон. – М.К., Б.Т.), з якої видно весь світ”¹³. Невдовзі попадаю Одокія замерзла й перетворилася на камінь, з-під якого витікає цілюще джерело.

В образі попаді Одокії, що одягнула 12 кожухів і в березні пішла на Чорну Гору, вгадується вже видозмінений архаїчний образ Великої Богині, що уособлювала природу, своєрідну Кору-Персефону. Оскільки в давніх слов'ян у березні починався новий рік, до того ж на цей час припадає весняне рівнодення, то в легенді мова йде про завершення річного дванадцятимісячного циклу й одночасно початок нового циклу, пов'язаного з відродженням світу.

Наведені окремі легенди й мікротопоніми вказують на культовий характер Чорногори загалом, а Смотрича, Вухатого каменя і Чорної Гори зокрема. Однак попри наявність історичних джерел і багатой народної легендарної традиції залишалися невирішеними головні питання: “Де конкретно знаходиться храм, описаний аль-Масуді?”, “Які є артефактні докази його існування?”. Без цього всі названі аргументи залишалися непідтвердженими припущеннями.

Вирішенню цих проблем передувало створення в Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника кафедри етнології і археології, Карпатської етнологічно-археологічної експедиції, а також науково-дослідного Інституту історії, етнології і археології Карпат. Останній створений на засадах співпраці Прикарпатського університету, Івано-Франківської обласної державної адміністрації й обласної ради. Головним їх завданням є виявлення й вивчення всіх видів історичних, етнографічних і археологічних пам'яток на основі суцільного обстеження краю. Така своєрідна “інвентаризація” етнокультурної спадщини Прикарпаття має на меті введення в науковий обіг нового масиву джерел, на основі якого можна було б здійснити концептуальне переосмислення історії краю. Ідея виявилася продуктивною. За 2006–2010 роки Карпатською експедицією на чолі з професором М.Кугутяком тільки на території галицької Гуцульщини було виявлено більше 100 досі не відомих давніх пам'яток, зокрема, городищ, святилищ, середньовічних монастирів і фортець, згрупованих уздовж стародавніх шляхів.

За таких обставин у кінці липня 2007 року було організовано експедицію на Чорногору в складі професора М.Кугутяка, доцентів Б.Хруслова, М.Вітенка, старших викладачів Р.Кобильника й Т.Маланюка. Її метою було виявлення, опис і картографування скельних петрогліфічних комплексів на полонині Гаджина, горах Кедруватий, Шпиці, Ребра, Бребенескул, Чорна Гора, Смотрич, Вухатий камінь.

Візуальне обстеження перших п'яти гірських масивів, крім Кедруватого, не дало результатів. Особливі сподівання були на Чорну Гору, оскільки за суперечливими переказами округлий пагорб за обсерваторією міг бути місцем язичницького святилища. Я.Головацький, мандруючи на Закарпаття через Чорногору, відзначав у своєму щоденнику дивної форми камені на Смотричі, а також джерело питної води на вершині Чорної Гори. Учасники будівництва обсерваторії на горі Піп Іван теж згадували про “незвичну форму і знаки на каменях, що лежали на цій вершині і були використані як будівельний матеріал”¹⁴. Однак обстеження вершини гори не дало очікуваних результатів, лише в східній частині вершини Чорної Гори виявлено скельно-плитові утворення пісковиків з глибокими печероподібними пустотами. Якщо скельні петрогліфи й були на горі Піп Іван, то вони знищені під час будівництва обсерваторії¹⁵. Малопродуктивним виявилось обстеження і вершини гори Смотрич.

Але обстеження в останній день експедиції 27 липня 2007 року гори Вухатий камінь і виявлення на ній скельних петрогліфічних комплексів, об'ємно-просторових скульптур не залишило сумніву в тому, що описаний аль-Масуді храм на Чорній Горі знайдено. Проте головною перепоною для вивчення пам'ятки стала та обставина, що ми застали її в стані майже повного знищення, оскільки святилище знаходиться під відкритим небом у складних умовах високогір'я, у зоні підвищеної сейсмічності й атмосферних контрастів, до того ж тут проходили бої в роки Першої світової війни. Обстеження пам'ятки протягом трьох останніх років дало змогу тільки в основному схопити її конструктивні особливості, міфологічний контекст скельних знаків і образів.

Самий вигляд Смотрича й Вухатого каменя свідчить про те, що ці гори стали священними не випадково. У Карпатах більше немає такого місця, де б по всій підковоподібній дузі двох гір були розкидані скельні останці дивовижних форм, до того ж кінці гірської "підкови" мають приблизно однакову форму, довжину й висоту. Крім того, Смотрич і Вухатий камінь з боку Дземброні мають триступінчасту (нижню, середню й верхню) терасоподібну форму. Самі вершини гір вінчають гігантські скелі, направлені на північний схід. Природні особливості цих гір ідеально підходять під визначення поняття так званої бугади, введенного академіком А.Окладніковим на основі вивчення релігійно-космогонічних уявлень тюркських та інших народів. "Під бугадами, – пише В.Даниленко, – розуміють гори, скали й навіть лежачі на місцевості великі камені, як правило, з рогатими виступами (Вухатий камінь, Смотрич. – *М.К., Б.Т.*), що й було основою сприймати їх як зооморфне, звичайно бикоподібне божество чи тотем. Ідея бугади, ймовірно, мала глобальне поширення... наприклад, цілком вірогідно, що Кам'яна Могила й тим більше кавказький Ельбрус (також Альбардж) та їх численні аналогії, що втілювали собою предвічні породження землі, були бугадами, бо вони не могли не вразити уяву стародавньої людини й не стати причиною обоження незрозумілих їй явищ природи"¹⁶. Гігантський скельний комплекс Смотрича й Вухатого каменя, що нагадує підкову, трон, голову рогатого бика, вражає людей ХХІ століття масштабом, величчю священного місця.

У цьому контексті важливо зупинитися на етимології назви села Дземброня. Відомий український етнолінгвіст К.Тищенко вказує на доіндоєвропейське балканокавказьке походження назви села Дземброня від зубра, тура, бика. Зубр, за словником української мови, – це великий дикий ссавець родини бичачих. Зубр старослов'янською ЗЖБРЬ, польською *zubr*, російською, білоруською *зубр*, болгарською *зубър*, сербо-хорватською *зубар*, крім того, з давньослов'янської запозичена румунська назва *zimbri*. За кавказьке походження балтослов'янської назви зубра висловлюється В.Іванов. Зубр грузинською *domba*, сванською *dombaj*, карачаєво-балкарською *dommaj*, осетинською *dombaj* – зубр, лев, сильна велика тварина, тур, буйволиця¹⁷. Таким чином, сама назва села вказує на приналежність до зубра, бика, тура, які є головними образами Чорногірського святилища й виступають праобразом поняття бугади.

Основна частина святилища знаходиться на лівій частині гірської підкови, на продовговатому північно-східному відрізі (довжина 1,3 км) Вухатого каменя. Уздовж її терасоподібної вершини включно з Вухатим каменем є 21 скельний комплекс. Від північно-східного краю гори, на камені № 3, що у вигляді зооморфа, виявлена велика округла заглибина діаметром 1 м, глибиною 35 см. На його східній частині вирізьблено косораменний хрест висотою 40 см. До скельного комплексу № 4 входять два камені висотою 4 і 3 метри по лінії північ–південь з п'ятиметровою прогалиною між ними. Камінь № 6 у вигляді зооморфа висотою 3 м і шириною 4 м завершує нижню терасу Вухатого каменя. Він знаходиться на великому майданчику, зарослому жерепом.

Зі скельного комплексу № 7, який називають "Голова", починається центральна частина святилища, розміщена на середній терасі Вухатого каменя. Довжина святилища 320 м, ширина – 20–25 м. Висота скельного комплексу № 7 сягає семи метрів, ширина – більше 10 (рис. 2). Він справді нагадує велетенську голову, направлену на північний схід – напрям сходу сонця в день літнього сонцестояння. Із цього ж боку вирізано в скелі два невеликі майданчики, нижній (2х0,6 м) і верхній (1,3х0,7 м) із задніми вертикальними стінками. На верхньому майданчику видовбано чашоподібну лунку діаметром 50 см, глибиною 45 см. Нижній майданчик має форму параболи (півмісяця), направленої на північний схід. Нижче на скелі викучено схематичне антропоморфне зображення, імовірно, жінки з косораменним хрестом на грудях. Праворуч від нього метрове еліпсоподібне (яйцеподібне) зображення.

М.Гімбутас дійшла висновку, що косораменний хрест (знак у вигляді двох перехрещених діагоналей) був емблемою Великої Богині. А.Міллер наводить приклади жіночих статуеток з косораменним хрестом на грудях. А.Голан зазначає, що в епоху неоліту такий хрест був емблемою Великої Богині та вважався жіночим знаком, а в період бронзи він трактувався як символ сонця й був чоловічим символом¹⁸.

На східному боці каменя "Голова" є пірамідальної форми скеля висотою 5 м, на похилій поверхні якої викучено велику чашну заглибину діаметром 90 см, глибиною 60 см (рис. 3).

Зважаючи на просторові орієнтації елементів петрогліфічних композицій каменя-голови, зрозуміло, що вони пов'язані з літнім сонцестоянням і весняним рівноденням, мають космогонічний характер. Видається, що пірамідоподібна скеля з великою чашною заглибиною представляє комплекси землі й неба. Зображення землі у вигляді космічної гори (трикутника, піраміди) – поширене явище в пам'ятках лінійно-стрічкової кераміки, буго-дністровської, трипілля, тиської та інших археологічних культур. Ідея землі-гори дійшла до нашого часу й відома нам за етнографічними матеріалами Прикарпаття¹⁹. Наскельне зображення землі у вигляді космічної священної гори, первісного пагорба із сонцем, що сходить із-за неї, а також стопа виявлені на татарівському брамоподібному святилищі, що на Сокільському хребті. Усе це разом із зображенням космічного яйця й жінки моделює міфологічну картину організованого космосу, пов'язаного зі створенням світу й людини, весняними та літніми космічними циклами, небом і землею – двома світотворчими чинниками.

На 2,5-метровому камені № 8, що знаходиться за кілька метрів від каменя-голови, виявлено два чашні заглиблення. Більше з них – діаметром 30 см, глибиною 8 см, менше – діаметром 20 см, глибиною 4 см. На східній частині вирізьблено рівнораменний хрест (35х35 см). За формою камінь № 8 являє собою класичну бугаду.

Одним з найбільш інформативних є скельний комплекс № 9, що має назву "Жаба". Камінь-жаби поширене явище на скельних святилищах Карпат (с. Розтоки, с. Мариничі). В.Даниленко на основі широкого кола археологічних джерел Південно-Східної Європи зробив висновок про існування в стародавні часи особливого, наділеного ознаками жаби символу землі. Цей, виключно архаїчний, переважно південноєвропейський образ Великої Матері, Землі, помираючої й воскресаючої природи зберігся до наших днів у народному мистецтві у вигляді площинних "жаб'ячих" мотивів гуцульської вишивки²⁰.

Скельний комплекс № 9 має узагальнюючий вигляд жаби. Його висота біля 6 м, ширина – 15 м. На одному з виступів витесано в скелі й прошліфовано об'ємно-просторове лівопрофільне зображення голови бика висотою 2 м, направленої на північний схід, у напрямку сходу сонця в день літнього сонцестояння (рис. 4). Діаметр його круг-

лого ока з повікою у вигляді місяця сягає більше 50 см, глибина – 15 см. На його лобі зроблено округлу плоскодонну заглибину, виділено морду й роги, а біля ока проведено лінійно-кутову стрічку.

Ліворуч від голови бика на похило-горизонтальній поверхні скелі викуто в грубоузагальненій манері більш ніж двометрове зображення жінки (можливо, андрогіна), що лежить. Однак воно дійшло до нас практично знищеним і простежується лише при боковому, північно-східному освітленні. Порівняно краще збереглося зображення зігнутої в лікті правої руки, що тримає серповидний місяць у вигляді добре прошліфованої дуги, біля чітко окресленої вульви (рис. 5). Ще одне об'ємне зображення серповидного місяця, а також чашоподібне заглиблення на вертикальній поверхні викуто праворуч від жінки.

Скельна композиція у вигляді голови бика й антропоморфного зображення Великої Матері з місячним серпом свідчить про їх релігійно-космогонічний зміст (рис. 6). Поділ первісного космосу на верхній і нижній передбачав їх уособлення у вигляді жінки й чоловіка або брата й сестри. У грецькій міфології перший акт творення світу, а саме – народження праматір'ю землю Геєю свого чоловіка – Урана, шлюб з яким надалі привів до народження всього суцього – тварин, рослин, небесних тіл і стихій. Подібною за змістом є шумеро-аккадська й ведична міфології.

Образ Великої Богині, первісної Артеміди, сформувався вже в епоху неоліту й був пов'язаний з мисливцями, скотарями й ранніми хліборобами. Значне поширення антропоморфних жіночих образів, яких супроводжують місяцеподібні рогаті фігури, зокрема бики, у тому числі у вигляді рогатих тронів, на яких ставили жіночі фігурки, спостерігається в Трипіллі А і Прекукутені (VI–V тис. до н. е.). Прикарпаття входило в ареал цієї археологічної культури.

Переданий в антропоморфному, зооморфному (жаба, птаха, змія) чи ороморфному (гора) вигляді образ Великої Богині в матеріалах трипільської культури дуже часто супроводжується знаком місячного серпа, що вказує на її архаїчне походження.

Уявлення про шлюбний зв'язок неба й землі, як найважливіших складових світотворення, виникло в епоху неоліту. На думку В.Даниленка, це було пов'язано з усвідомленням залежності земних процесів від небесних, коли першопричина всіх явищ природи поміщалася на небесах.

Отже, антропоморфний жіночий образ скельної композиції ми схильні розглядати як образ Великої Богині, оплодотвореної в день літнього сонцестояння божеством у вигляді бика. Таким чином, перед нами – символічно-космогонічна сцена поєднання неба й землі, головних світотворчих чинників.

Хотілось би звернути увагу на ще одну важливу обставину в порядку постановки проблеми. Нині відомо біля 3 тис. зразків антропоморфної пластики Трипілля, є кілька тисяч зразків зооморфної скульптури²¹. Переважна більшість з них невеликого розміру, до 10 см, дуже рідко висота скульптури сягає 20–30 см. Зрозуміло, що мова йде про сакральну мікропластику, яка використовувалася в магічних цілях у домашніх умовах. Цілком природно припустити, що крім культової керамічної мікропластики існувала сакральна макропластика у вигляді великих кам'яних об'ємно-просторових скульптур, петрогліфічних комплексів, які могли виступати первісними архетипами, прафеноменами, культовими стандартами, що зберігались у трипільській цивілізації протягом тисячоліть. Відомий дослідник індоєвропейської міфології голландський учений Ф.Кюйпер обґрунтував концепцію архетипної основи образотворчих виявів культури. Швейцарський психоаналітик К.Юнг розвинув вчення про колективне несвідоме, виражене в архетипах, міфологічних символах. У цьому контексті закономір-

ною є постановка питання про технологію формування архетипу трипільської сакральної мікропластики. Не виключено, що типологія формувалася з допомогою сакральної макропластики у вигляді гігантських скульптур на племінних чи міжплемінних ритуальних центрах, які, опираючись на світову практику, знаходилися на священних вершинах. Особлива цінність гірських скельних петрогліфічних комплексів у тому, що вони, будучи зафіксовані в камені, зберігають первісну типологію й структуру культу, виступають у ролі зображувальної міфології. Виявлені в Карпатах антропо-зооморфні образи, трони, підковоподібні, брамоподібні святилища, знаки й символи є близькими за змістом до неолітично-енеолітичних культур цього регіону. Як відомо, перші зразки культової скульптури Чатал-Гуюка (неоліт) були виготовлені ще з каменю, у той час як серія статуеток з Хаджилару в епоху енеоліту майже цілком виготовлена з глини. Зрозуміло, що на зразки сакральної макропластики не могли не впливати як масштаб, матеріал, так і техніка обробки каменю.

На вертикальній з невеликим нахилом поверхні східної сторони каменя “Жаба” знаходиться композиція чашоподібних заглиблень різної величини. Ближче до північного сходу викуто й відшлифовано три чашні заглиблення, два з них розміщені по горизонталі (їх діаметр 35 і 50 см, глибина, відповідно, 8 і 18 см), зверху над ними – третє (діаметр 42 см, глибина 26 см). Далі по колу на східній частині каменя три великі круглі заглибини. Перша з них діаметром 85 см, глибиною 45 см, друга – діаметром 70 см, глибиною 35 см. Відстань між ними два метри. Третя заглибина є трохи нижче, діаметр 50 см, глибина біля 30 см. Зверху між першою і другою заглибинами – випукле еліпсоподібне підвищення. Розміщені на одній горизонтальній з нахилом лінії три чашоподібні заглиблення, очевидно, уособлюють космічні об'єкти, імовірно, сонце, землю, місяць. Їх розташування може символізувати затемнення сонця або місяця в час весняного чи осіннього рівнодення (рис. 7).

На найвищій поверхні каменя, біля умовної голови жаби, видовбано й прошліфовано гігантську праву стопу довжиною 2,2 м (внутрішній простір), шириною 60–80 см, глибиною 50–60 см. Вона спрямована на схід у напрямку сходу сонця в день весняного й осіннього рівнодень (рис. 8). Якщо від стопи в цьому напрямку умовно провести лінію далі, то вона пройде між двома найбільшими чашними заглибленнями, а також між двома скелями, що знаходяться нижче. Ліворуч від стопи є невеликий випуклий круг, біля нього серповидне зображення місяця.

Весь петрогліфічний комплекс каменя “Жаба” вказує на його сакральну-космогонічний характер. У зв'язку із цим, особливої уваги заслуговують просторові орієнтації зображувальних образів і символів, які розміщені в послідовно коловоротному вигляді, що нагадує стародавній зодіак. Напрямок стопи й великих чаш на схід свідчить про те, що для будівничих святилища точкою весни, початком року було місце сонця в день весняного рівнодення. За таким принципом визначався новий рік у більшості індоєвропейських народів, у тому числі й у слов'ян. В останніх новий рік відзначався в день появи нового місяця, найближчого до весняного рівнодення.

Після весняного рівнодення схід сонця піднімався до північного сходу, де є зображення голови бика й жінки, направлених на схід сонця в день літнього сонцестояння. У більшості стародавніх календарів зодіак очолював Телець, а тому значна частина зображень зодіаку втілена в символах Тельця, зокрема голови бика (Гіад). Напрямок стопи й голови бика є межовими знаками сходу сонця в день весняного й осіннього рівнодень і літнього сонцестояння. Поєднання голови бика й стопи в зодіаку не є одиничним випадком. На стелі з Христофорівки, що належить до ямної культури (рання бронза), зображена голова бика на тлі стопи²². Між стопою й биком-Тельцем є

тісний символічний зв'язок. У вигляді бика зображалося божество – Індра, Зевс чи Перун. Не вдаючись у деталі, слід зазначити, що, як би ми не оцінювали знаки й образи на камені “Жаба”, об'єктивно вони знаходяться в астрономічно-просторових орієнтаціях весняно-літнього циклу, що засвідчує їх зодіакально-календарний характер.

Ключове значення стопи на Чорногірському святилищі спонукає детальніше зупинитися на цій проблемі, відомій у науковій літературі під назвою “ступні ніг”, “камені-слідовики”, а в народі як “Божі стопи”.

Перше письмове повідомлення про стопу подане ще Геродотом у V ст. до н. е. Розповідаючи про ріку Тірас (Дністер) і грецьку колонію в її пониззі, землю скіфів, неврів і агафірсів, яких розділяла ця ріка, “батько історії” повідомляє про стопу Геракла довжиною у два лікті, що знаходиться на одній з дністровських скель. Розповідь Геродота про стопу Геракла має важливе значення в тому розумінні, що вказує на доісторичну традицію зображення ступнів ніг у Прикарпатському ареалі. Оскільки стопа була витиснена на камені Гераклом, прабадьком агафірсів, гелонів, скіфів, які поклонялися йому, то зрозуміло, що вона існувала до них і виникла в час, коли Геракл (солярне божество) і напівдіва-напівзмія (хтонічне божество) вступили у священний шлюб неба й землі й стали родоначальниками стародавніх народів. Польські дослідники кінця XIX ст. вважали, що стопа Геракла знаходиться десь на Покутті, до якого включали й Чорногору як його південно-східну країну²³.

Проблему зображення стоп в Європі почали вивчати в XIX столітті. Зокрема, німецький дослідник К.Ріттер у 1820 р. перший звернув увагу на сліди стоп на каменях і описав стопу Будди на Адамовій горі на Цейлоні, Геракла над Дністром, Ісуса Христа на Оливній горі. Англійський історик культури Леслей висловив думку про доісторичне походження стоп, вважаючи їх першою скульптурою людей епохи палеоліту. Особливу цікавість викликали стопи великих розмірів, які приписували велетням.

В Україні першим підняв проблему походження людських стоп на каменях А.Новосельський у праці “Люди український” (Вільно, 1857). Професор В.Лушкевич в 1893 р. відкинув ідею про стопи як межові знаки та вказав на їх релігійне дохристиянське походження. Польський дослідник М.Барух у праці “Boże stopki” (Warszawa, 1907) подає інформацію про зображення стоп на каменях у Галичині й на Волині, у тому числі стопу Матері Божої в Почасві, у с. Підкамінь Бродівського повіту й стопу Геракла в Подністров'ї. На початку XX століття серед європейських науковців утвердилася думка про стопи на каменях як культові знаки епохи бронзи.

У радянські часи до інтерпретації проблеми стоп зверталися О.Формозов, В.Даниленко, О.Титова, М.Ричков, З.Абрамова та інші. Зокрема, В.Даниленко, аналізуючи зображення ступнів ніг у Кам'яній Могилі, на пам'ятках Приазов'я, Північного Причорномор'я, надавав їм релігійно-космогонічного значення і відносив їх до епохи енеоліту (IV–III тис. до н. е.). Такої ж думки дотримується й О.Титова, відносячи появу стопи, як культового знаку, до IV–III тис. до н. е. Дослідник М.Ричков датує появу знаків стопи епохою міді й трактує їх як канонізований атрибут антропоморфного божества, його втілення (аватара)²⁴.

У кінці XX – на початку XXI століть проблема каменів-слідовиків знайшла своє відображення в працях Ю.Шилова, Б.Михайлова, М.Чмихова. Археолог Ю.Шилов знаки стопи з Кам'яної Могили пов'язує з ведичною міфологією про Бога Вішну, що трьома кроками щорічно створює-поновлює світобудову, при цьому автор відзначає слов'яно-індійські відповідності й датує їх V–III тис. до н. е. Дослідник петрогліфів Кам'яної Могили Б.Михайлов, інтерпретуючи зображення людської стопи на голові

дракона-вішала, співвідносить її з шумерським божеством Нінгірсу, який опускає на ворога “свою могутню стопу”, відзначаючи при цьому релігійний обряд убивства антропоморфним божеством дракона, що привело до народження сонця, неба й ранкової зорі. Одиначну людську стопу Б.Михайлов пов'язує зі стопою ведичних божеств Індри-Вішну, Геракла й датує її кінцем III – початком II тис. до н. е.²⁵. Отже, сучасна наукова точка зору на походження знаку стопи на камені пов'язує її з ведичним божеством Вішну й датує епохою міді-бронзи. При цьому слід пам'ятати, що в епоху бронзи знак стопи міг належати божеству Вішну, однак в період неоліту-енеоліту стопа могла бути втіленням Великої Богині.

Про зв'язок знаку стопи з епохою міді, зокрема трипільською культурою, свідчать результати археологічних досліджень в урочищі Скала, що біля села Сокіл Галицького району, де виявлено трипільське поселення на правому березі річки Лімниці. На його території в скелі викуто ліву стопу довжиною 1,1 м, шириною 53–65 см, глибиною 50 см, направлену на північний схід (рис. 9)²⁶.

Звернення до образу Вішну та його трьох кроків спонукає детальніше зупинитися на цьому ключовому персонажі ведичної міфології.

У Рігведі, священній книзі аріїв, яка була створена в середині II тис. до н. е., центральне місце займає сюжет, пов'язаний з перемогою божества Індри над драконом Врітрою. Останній уособлював стан хаосу, де не було ні неба, ні землі, ні світла, ні ночі, не було дуалізму космосу. Врітра (Vrtra) означає опір, перепону, в українській міфології він Ворот, Воротар, ворота, що означає перешкоду. Безплечий і безногий дракон виступає уособленням царства мороку й непорушності.

За Рігведою завданням Індри, солярного божества, громовика, було знищити Врітру, створити з нероздільного стисненого драконом хаосу дуальний світ, небо й землю. У цьому йому допомагав Бог Вішну. У Ведах він виступає як центральна фігура, важливіша за Індру, який є всього лише сезонним божеством. Без Вішну Індра не зміг би перемогти Врітру. Вішну приготував для Індри священний напій – сому, від якого той став великим і сильним. Своїми славетними трьома кроками Вішну створив небо й землю, які були здавлені Врітрою, розмістив між ними простір для удару грому. Головною метою активності Вішну є створення умов для життя людини. За таких обставин Індра (бик) своєю ваджрою, перуном убив Врітру, розколов гору, вивільнив воду. Підтримуючи Індру, Вішну трьома кроками дав змогу появитися світлу, зійти сонцю, прогнати морок, звільнити воду й випустити із загороди корів. Кроки (стопи) Вішну започатковують рух Сонця, Космосу, людської історії. Польська дослідниця І.Юрєвич пов'язує три кроки Вішну із землею, небом і сонцем. Своїм третім кроком Вішну вийшов у космічний простір, відкрив ворота між проявленим світом і непроявленим творцем. Дослідниця трактує крок Вішну як заглиблений слід, повний меду й соми²⁷. Стопа на голові дракона демонструє поставу переможця, одночасно вона є символом креативної сили, відродження світу, запліднення природи²⁸. Голландський учений Ф.Кьойпер бачить у третьому кроці таємничу сферу трансцендентного, вищу суть якого пізнати людині не дано²⁹.

Вішну постає як небесне божество, космічний стовп, що підтримує небо й землю (надір), він стежить за дотриманням космічного циклічного закону – рити. Він володіє вищим розумом, “знаходить перший день нового року”, захищає людей від демонів. Жінкою Вішну є богиня Лакшмі, пов'язана з хтонічним світом, землею, водою.

Рігведа відзначає особливий зв'язок Вішну з горами, оскільки він жив у горах, стоїть на вершині космічної гори Мандари. Пізніша ведична традиція пов'язує Вішну з птахом Гарудою, що приносить йому сому, його символом виступає також бик.

Автори Рігведи в гімні “До Вішну” його описують так:

“Ось прославляється Вішну за героїчну силу,
Страшний, як звір, що бродить (невідомо) де і живе в горах,
В трьох кроках якого живуть всі істоти.
Хай до Вішну іде (цей) гімн-молитва,
До того, хто поселився в горах, далеко йдучому бику,
Який це обширне, протягнуте загальне житло
Зміряв один трьома кроками
(Він той) три сліди якого, повні меду,
Невичерпні, п’янки за звичаєм,
Хто триєдино землю і небо один підтримав – всі істоти.
Споглядаючи тільки два кроки того,
Хто виглядає, як сонце, метушиться смертний.
На його третій ніхто не відважиться (глянути)
Навіть крилаті птахи у польоті” (1, 154; 1, 155)³⁰.

Головною ідеєю Рігведи є світотворення, світобудова, вічне відродження природи за незмінними циклічними законами всесвіту, створення умов для життя людей.

Наведені характеристики Вішну і його кроків ідеально відповідають семантиці й формі великої заглибленої стопи на вершині каменя “Жаба”, сама назва якого виступає символом хтонічної істоти, змія-смока, Врітри. Чорногора в міфологічному аспекті була його царством. Убивство змія-смока на горі Смотрич перетворило Чорногору на священну космічну вершину, центр світотворення, місце поклоніння богам. Тут розгорнуто велетенський сакральний комплекс. Кожного року під час березневого рівнодення кроком-стопою Вішну повторюється містерія битви й перемоги над мороком, пільмою, холодом, злими демонами, земною ентропією. Ця перемога була забезпечена вогняною зброєю громовержця – перуном. Зліва від голови бика Індри-Вішну знаходиться метровий продовгувато-загострений камінь, що нагадує перуна. Польські дослідники на основі усної народної традиції описують його як видовжений загострений на кінці камінь. Відомі дослідники індоєвропейської міфології Т.Гамкрелідзе та В.Іванов відзначають, що “в індоєвропейській мові саме слово “камінь” означає також і небо”. Вогненний камінь-перун, що падає з неба на землю, виступає як знаряддя богів, Бога проти злих сил. Знайти перуна вважається в народі за велике щастя³¹.

Стійка легендарна традиція на Гуцульщині стосовно знищення святими, героями злих сил на Чорногорі має в основі давній ведичний релігійно-міфологічний архетип. Убивство святим Юрієм злого змія-смока на горі Смотрич, Божим Фіном трьох зміїв, знищення Довбушем нечистої сили на полонині Гаджина, а Головатим на Гутині-Томнатику, як і перемога на горі Петрос над злим велетенським звіром, що пожирав людей, є повторенням першоподвигу Індри-Вішну над Врітрою. Крім Чорногори, на Прикарпатті більше немає місць, де б у фольклорі святі чи герої знищували змія-смока або ж нечисту силу. Героїчно-легендарна традиція тут не загубилась у мороці тисячоліть, вона перенесена народом на християнських святих і народних героїв.

Продовжуючи опис святилища на горі Вухатий камінь, слід відзначити, що за метр від стопи знаходиться обтесана й виділена з трьох сторін похила на захід жертвна плита розміром 5x5 метрів (рис. 10). На її прошліфованій поверхні викуто дві чашоподібні заглибини, одна з них – діаметром 34 см, глибиною 15 см, друга – діаметром 42 см, глибиною 10 см. Вони розміщені в тому ж напрямку, що й стопа. Дві інші круглі плоскі заглибини направлені на південний схід і знаходяться біля зображення

оберненого місячного серпа довжиною 1,7 м, шириною 25 см. Ще одне кругле плоскодонне заглиблення виявлено на окремії плиті біля каменя “Жаба”.

Із заходу жертвна плита відділена рівчаком від ще однієї похилої плити з великою конусоподібною заглибиною, окресленою колом, її діаметр 80 см, глибина 20 см (рис. 11).

Отже, на основній плиті та її продовженні, відділеному рівчаком, спостерігається той самий феномен, який виявлено на ряді інших святилищ, тобто розміщення жертвних чашоподібних заглиблень за принципом 2+1. Два з них на основній жертвній плиті, а третє – на додатковій, відділеній від основної. Імовірно, мова йде про поклоніння божествам неба, землі, сонця чи місяця. У гімні Рігведи до “Неба і Землі” сказано:

“Між двома чашами світотворення,
Що мають щасливе народження,
Божеством, рухається, як повинно,
Чистий Бог Сур’я” (1, 160)³².

На самому краї похилої плити є фігурне двометрове заглиблене зображення, біля якого виявлено видовб у формі печінки. Магічні ритуали, пов’язані з гаданням на печінці, були поширені в месопотамській, грецькій, етрусській, римській та інших релігійних традиціях (наприклад, один із месопотамських текстів про Саргона Аккадського)³³.

За 50 м на південь від скелі “Жаба” знаходиться камінь № 10, який називають “Качка”. Його висота біля 6 метрів. На східній стороні каменя виявлено 7 круглих заглиблень діаметром 10–34 см, глибиною 11–20 см. Багато знаків пошкоджено.

Південна сторона має правопротильний вигляд птаха, імовірно, качки, з округлою головою, повернутою на схід, і привідкритим дзьобом (рис. 12). Моделювання зобу, яке спостерігається в мікропластиці трипільської культури, підтверджує скульптурне зображення саме качки. Діаметр її ока сягає 65 см, глибина 22 см. На верхній прошліфованій похилій поверхні каменя-качки викуто три чашоподібних заглибини зі зливом. Дві з них з обідком. Їх діаметр 52–54 см, глибина 15–20 см. Третя заглибина відділена рівчаком, має діаметр 24 см, глибину 8 см (рис.13). У нижній частині є ще чотири округлі заглибини діаметром 36–60 см, глибиною 3–12 см.

Качка виступає одним з найархаїчніших образів релігійно-міфологічного світогляду епохи неоліту-енеоліту стародавнього населення Азії і Європи. У міфологічних системах багатьох народів світу качка та її яйця причетні до створення світу. В українському фольклорі є казки й легенди про космічне яйце, знесене качкою, у якому поміщалися золоте, срібне, мідне й залізне царства, символи світів-епох. В одному з варіантів казки йде мова про яйце-райце, з якого вийшли всі живі істоти на землі. У стародавньому фінському міфі Калевала світ походить із 7 розбитих яєць, знесених качкою. Б.Рибаків вважав, що качка в міфології виступає творцем світу й символом зв’язку з потойбіччям. Поширеним є образ качки в керамічній зооморфній мікропластиці раннього Трипілья, що, на думку М.Гімбутас, є сакральним символом Богині-птаха³⁴. Нагадаємо також, що водоплавна птиця Гаруда була атрибутом Бога Вішну.

Неподалік від каменя-качки знаходиться скельний комплекс № 11, що в народі має назву “Дід і Баба” (рис. 14). Перед двома скелями, які уособлюють діда й бабу, є скеля висотою біля 7 метрів у вигляді зооморфа. На її східній і північній сторонах на висоті 2–4 метри викуто 12 заглиблень рідше випуклих кругів діаметром 15–40 см. На західній частині скелі є 7 заглиблень або ж оконтурених, сильно пошкоджених, кругів діаметром 35–80 см.

Скеля, яка уособлює діда, сягає біля 8 метрів, а скеля-баба – 5 метрів. Обидві вони зорієнтовані на північний схід, у напрямку каменя-жаби. Скеля-баба зі східної сторони розділена навпіл гігантським знаком, що нагадує букву Т, висота якого біля 4 метрів. У науковій літературі подібний знак трактують як схематичне зображення голови бика (рис. 15, 16). На цій самій стороні видовбано більше 30 заглиблень і випуклих кругів, зображено стопи різних розмірів. На її північно-східному боці є чотири округлі заглибини, а на південно-західній стороні діаметр круглої заглибини сягає більше ніж 80 см (рис. 17). Багато з них знищені часом. Заглиблені й випуклі круги спостерігаються й на святилищі біля села Багна Вишницького району Чернівецької області.

На відміну від скелі-баби, де не збереглися антропо- чи зооморфні ознаки, скеля-дід і в північно-східному й у південно-західному напрямках має грубо-схематичні ознаки антропоморфа у вигляді вертикального чотирикутного стовпа, що завершується округлою (з північно-східного боку) і продовгуватою (з південно-західної сторони) головою (рис. 18). У нижній частині північно-східного боку скелі-діда є 5 невеликих круглих заглибин, а нижче – схематичне зображення правої стопи. Три заглибини виявлено також на західній стороні скелі. Біля скель знаходиться вирівняний круглий майданчик, діаметром біля 10 м з концентричними кругами всередині.

Стопа та інші ознаки скелі-діда можуть виступати маркерами образу Індри, Вішну, Перуна чи Геракла, стовпа, що, за словами Рігведи, підтримує небо. Виявлені на Прикарпатті в XIX–XX століттях кам'яні ідоли мають вигляд чотирикутного монументального стовпа з невиразними ознаками антропоморфа. Скелі діда й баби можуть символізувати космогонічну пару (як і на камені-жабі). Весь скельний комплекс № 11 відзначається численними солярними й лунарними символами. Знищеність пам'ятки унеможливує більш детальну інтерпретацію.

Усі скельні комплекси, починаючи від № 8 і до № 13, знаходяться на відстані приблизно 30–40 метрів один від одного. Однак камені № 13–15 розташовані поруч. Вони завершують основну частину святилища. Імовірно, колись вони становили своєрідну стіну.

Скеля № 15 не містить яких-небудь петрогліфів. На камені № 14 видно ознаки вруба. Натомість скельний комплекс № 13, висотою більше 4 метрів, має вигляд зооморфа, змія-ящера, зорієнтованого на південь, на домінуючу вершину Вухатого каменя. На його східній стороні викруто найбільше кругле заглиблення діаметром 1,1 м, глибиною 70 см (рис. 19). Зображення зміїв, ящерів, драконів пов'язане з ідеєю циклічності, культом предків, плодючістю. Їх символом виступав місяць. У трипільській розписній кераміці знаки змія і повного або серповидного місяця часто об'єднуються. За китайською традицією змія супроводжують знаки сонця або місяця у вигляді дисків. На Чорногірському святилищі замість дисків найчастіше виступають чашоподібні заглибини на вертикальних поверхнях скель³⁵.

З комплексу № 16 починається третя тераса, яка круто веде до вершини Вухатого каменя. Увагу привертає камінь № 17 з рівногоризонтальною прошліфованою поверхнею, двома круглими заглибинами, оконтуреними рівчаками й серповидною боковою виїмкою. Він знаходиться під вершиною гори й домінує над святилищем.

Камінь № 18 на східній вертикальній стороні містить випуклі з обідком круги й чашоподібні заглиблення, поєднані з горизонтальними рівчаками.

Вухатий камінь, висотою більше 10 м, що знаходиться на одноіменній вершині, має з трьох сторін схематично-узагальнюючий вигляд зооморфа (рис. 20). Він нагадує велетенську бикоподібну рогату голову, зорієнтовану на північний схід. Назва “Вухатий камінь” і реальні його обриси підкреслюють цю особливість, підтверджуючи бу-

гадоподібний вигляд скелі. На ритуальний характер Вухатого каменя вказує також та обставина, що на горизонтальній його вершині викруто глибоку круглу заглибину діаметром 30 см.

За 300 м від Вухатого каменя знаходиться своєрідна друга вершина гори з нагромодженням скель (рис. 21). На одній з площадок виділяється п'ятиметровий вертикальний стовп у вигляді міксаморфного зображення, направлено на північний схід. Його можна було б сприйняти як гру природи, однак у нижній частині скелі прорізано великий Х-подібний хрест, поруч викруто продовгуватий хрест. Неповдалі, на круглій горизонтальній плиті, видовбано чашну заглибину діаметром 20 см. Міксаморфного вигляду скеля знаходиться в тому місці, де, за словами аль-Масуді, і міг стояти ідол Сатурна (Кроноса) – божества швидкоплинного часу, землеробства й посівів, який зображався у вигляді старого діда або ж дракона.

Між Вухатим каменем і Смотричем є більш ніж кілометрова сідловина, у центрі якої знаходиться великий чотирикутний камінь із круглою заглибиною посередині. Сама ж вершина Смотрича являє собою нагромодження скель, типову бугаду. Під скелями виявлено дві печери. В одній з них вертикальні стіни викладені каменями, що підпирають перекриття. На другій і третій терасах Смотрича височать більше 10 скельних останців. На деяких із них викруто випуклі круги й чашні заглибини.

Посередині між двома терасами Смотрича й Вухатого каменя простягнулася кілометрова гряда. З обох її боків течуть три потоки, що стікають зі Смотрича й Вухатого каменя. У центрі цієї гряди, між двома потоками Мунчела, знаходиться вирівняна округла дворівнева площадка зі скельним комплексом. На одній з горизонтальних плит верхньої площадки видовбано велику круглу чашу зі зливом діаметром 55 см, глибиною 30 см. Праворуч від неї – прямокутна площадка, з двох боків обкладена каменями. На нижній площадці – ще одна чашоподібна заглибина діаметром 30 см, глибиною 25 см. Поруч виявлена печера. Отже, перед нами ще один сакральний комплекс, який, очевидно, використовувався для жертвоприношень (рис. 22, 23).

Завершуючи опис Чорногірського святилища, слід зазначити, що від Вухатого каменя на південний захід відходить довга гряда зі скельними останцями, посередині якої знаходиться семиметрова скеля з ознаками антропоморфа.

У результаті вивчення Чорногірського святилища стало очевидним, що описаний аль-Масуді храм на Чорній Горі за всіма ознаками локалізується в районі карпатських вершин Смотрич, Вухатий камінь і Піп Іван. Історична значущість виявленого святилища посилюється тією обставиною, що в Україні більше немає пам'яток, відомих у Південно-Східній Європі, що дійшли до нас і про які би повідомляли іноземні джерела першої половини X століття. У зв'язку із цим, Чорногірське святилище постає унікальним джерелом для вивчення сакральної культури стародавнього населення краю. Пам'ятка є найбільшим високогірним святилищем Карпат з усіх досі відомих. Найбільший храм даків у Карпатах, зокрема Сермісегетуза, знаходився на висоті 1200 м. Розміщення центральних святилищ на гірських висотах підтверджується світовою практикою.

Чорногірський храм знаходився в ареалі стародавніх археологічних культур епохи неоліту, енеоліту, бронзи, заліза, на перетині сухопутних і річкових шляхів, біля цілої системи гірських перевалів, а також знаменитих родовищ кременю, солі, металів, на стику гір і степу. Стародавні шляхи зв'язували Пруто-Дністровське межиріччя, Покуття з Трансільванією, Семигороддям, Подунав'ям, Західним Причорномор'ям, територіями, де виникла трипільська цивілізація. Ці землі також пов'язують з прабатьківщиною індоевропейців і слов'ян.

Виявлене святилище перебуває в генетичному зв'язку з десятками інших скельних пам'яток, що знаходяться в Покутсько-Буковинських Карпатах, які разом із Чорногорою становлять цілісну гірську систему.

Науково-методологічне значення Чорногірського святилища посилюється тією обставиною, що саме цій пам'ятці притаманний своєрідний культовий архетип, прафеномен, сакральний код, характерний для десятків інших святилищ.

Попри певні варіації, вони моделюють типологічну подібність з рядом обов'язкових ознак, що склалися впродовж тривалого часу. Зокрема, структура Чорногірського святилища, як своєрідного культового архетипу, включає в себе набір таких складових, як жертвну плиту з трьома чашоподібними заглибинами за принципом 2+1, ступу, зооморфну й антропоморфну макропластику, зв'язану з комплексами неба й землі, сакральні трони, численні солярно-лунарні образи, знаки й символи. Елементами пам'ятки виступають також вирівняні площадки, дерев'яні прибудови, вежі, кам'яні стіни та інше. Коловоротне розміщення петрогліфів указує на календарно-зодіакальну систему, зорієнтовану на весняно-літній цикл і пов'язану з весняним рівноденням і літнім сонцестоянням.

Усі ці та інші характерні особливості пам'ятки дають змогу схопити в усій сукупності цілісний зміст і структуру стародавнього культу у вигляді зображувальної міфології.

Зрозуміло, що формування й розвиток подібного релігійно-міфологічного архетипу як єдиної цілісної типологічної системи, у силу консервативності цієї сфери, мусили зайняти сотні, а може, і тисячі років. У зв'язку із цим, творцями таких сакральних пам'яток могли виступати великі цивілізації епохи міді-бронзи, подібної до трипільської, що існувала в даному регіоні протягом 2,5 тисячі років, під час якої змінилося більше ста поколінь стародавніх скотарів і землеробів. Саме носії трипільської культури мали найбільшу потенційну можливість створити чорногірський, імовірно, міжплемінний ритуальний центр, що консолідував населення величезних територій. Створений творцями Чорногірського святилища культовий стандарт відображав суть міфологічного світогляду і як такий поширювався і втілювався на інших святилищах, домашній сакральній мікропластиці. Найважливіші структурні елементи Чорногірського храму, як й інших пам'яток, співзвучні з базовими зразками трипільської культури.

Слід зазначити й те, що основні образи, знаки й символи Чорногірського та інших карпатських святилищ разом з тим тісно пов'язані з провідними ідеями ведичної міфології, з культом небесних богів Індри, Вішну. Таким чином, карпатське язичництво виступає спадкоємцем ведичної релігійно-міфологічної традиції.

При вивченні пам'яток застосовувався міждисциплінарний підхід, оскільки використання археологічних методів тут обмежується наявністю скельних масивів, відсутністю культурного шару. Тому основним об'єктом дослідження виступали петрогліфічні комплекси, до вивчення яких застосовувався семіотично-знаковий підхід. Потребують подальшого системного наукового аналізу фольклорний, етнографічний, топонімічний та інші аспекти теми. Зрозуміло, що в ході вивчення Чорногірського святилища ті чи інші твердження можуть бути уточнені або ж доповнені новими фактами. Однак, безперечно, дана пам'ятка є знаковою, має особливе значення і є цінним джерелом до вивчення сакральної культури стародавнього населення Карпат.

1. Украинские Карпаты. Природа. – К., 1988. – С. 20.
2. Головацкий Я. Великая Хорватия или Галицко-Карпатская Русь / Я. Головацкий. – Москвитянин, 1841. – Ч. 6. – Кн. 2. – С. 213–232; Кн. 12. – С. 457–467; Фоминцын А. Божества древних славян / А. Фоминцын. – С. Пб., 1884. – С. 28.

3. Томенчук Б. К вопросу о славянских языческих храмах Аль Масуди / Б. Томенчук // Виступ на науковій археологічній конференції молодих учених України. – К., 1980; Томенчук Б. Черногора в історії давніх слов'ян / Б. Томенчук // Жовтень. – 1985. – № 11. – С. 99–102.
4. Kurnatowska Z. Słowiańszczyzna południowa / Z. Kurnatowska. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1977. – S. 42–44.
5. Томенчук Б. Разведки на юго-западном пограничьи Руси / Б. Томенчук, М. Клапчук, П. Арсенич // Археологические открытия 1978 г. – М., 1979. – С. 413–414; Томенчук Б. Разведки в северном Прикарпатье / Б. Томенчук // Археологические открытия 1981 г. – М., 1983. – С. 326–327.
6. Див.: Словник гідронімів України. – К., 1979. – 777 с.
7. Тимошук Б. Давньоруська Буковина / Б. Тимошук. – К., 1982. – С. 70–71.
8. Шараневичь Исидорь. Старинные пути русско-угорский через Карпаты и русско-польский через Сянь и Вислу / Исидорь Шараневичь // Литературный сборник издаваемый обществом Галицко-Русской Матицы. – Во Львовь, 1869. – Вып. I–IV. – С. 46–139.
9. Баран В. Давні слов'яни / В. Баран // Україна крізь віки. – К., 1998. – Т. 3. – С. 73–78; Русанова И. Славянские древности VI–VII вв. / И. Русанова. – М., 1976. – С. 137–161; Седов В. Происхождение и ранняя история славян / В. Седов. – М., 1979. – С. 140.
10. Пушик С. Чугайстер: міфічний персонаж української народної поезії Карпат / С. Пушик // Народна творчість та етнографія. – 1994. – № 2–3. – С. 55.
11. Лаврук М. Гуцули Українських Карпат (етногеографічне дослідження) / М. Лаврук. – Львів, 2005. – С. 111.
12. Городенко М. Чарівний край Черемоша й Прута / М. Городенко. – Косів, 1999. – С. 117–121.
13. Borucki T. Spostrzenia i materialy z wyprawy do źreidel Czeremoszu / T. Borucki // Plaj. – 2005. – № 31. – S. 45.
14. Лаврук М. Гуцули Українських Карпат: етногеографічне дослідження / М. Лаврук. – Львів, 2005. – С. 111.
15. Соколовський З. Унікальна високогірна обсерваторія на горі Піп Іван. Довгий шлях до відбудови / З. Соколовський // Пам'ятки України: історія та культура. – 2004. – № 1. – С. 3.
16. Даниленко В. Космогонія первобытного общества / В. Даниленко // Начала цивилизации. – Екатеринбург, 1999. – С. 5–7.
17. Тищенко К. Мовні контакти: свідки формування українців / К. Тищенко. – К., 2006. – С. 90–92.
18. Голан А. Миф и символ / А. Голан. – Иерусалим; М., 1994. – С. 119.
19. Даниленко В. Космогонія первобытного общества / В. Даниленко // Начала цивилизации. – Екатеринбург, 1999. – С. 58.
20. Там само. – С. 59–60; Свйонтек І. Вишивки Гуцульщини. Мистецтво геометричного орнаменту та кольору / І. Свйонтек. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 12, 115–118.
21. Бурдо Н. Сакральний світ трипільської цивілізації / Н. Бурдо. – К., 2008. – С. 166.
22. Чмихов М. Від яйця-райця до ідеї спасителя / М. Чмихов. – К., 2001. – С. 303.
23. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1883. – Т. IV. – S. 551; Baruch M. Boże stopki / M. Baruch. – Warszawa, 1907. – S. 41.
24. Формозов А. Камень “Шеглец” близ Новгорода и камни “следовики” / А. Формозов // Советская Энциклопедия. – 1965. – Т. 5. – С. 130–138; Даниленко В. Космогонія первобытного общества / В. Даниленко // Начала цивилизации. – Екатеринбург, 1999; Титова О. Об интерпретации и хронологии композиций со ступнями из Каменной Могилы / О. Титова // Материалы по археологии археологических памятников Украины. – К., 1982. – С. 5–12; Ричков М. Про зображення “ступнів ніг” на антропоморфних стелах доби раннього металу / М. Ричков // Археологія. – 1982. – № 38. – С. 64–69; Абрамова З. Древнейшие формы изобразительного творчества / З. Абрамова // Ранние формы искусства. – Л., 1972.

25. Шилов Ю. Джерела до витоків української етнокультури XIX тис. до н. е. – II тис. н. е. / Ю. Шилов. – К., 2002; Михайлов Б. Петрогліфи Кам'яної Могили. Семантика, хронологія, інтерпретація / Б. Михайлов. – К., 2005; Чмихов М. Від яйця-райця до ідеї спасителя / М. Чмихов. – К., 2001.
26. Вісник № 35. Офіційне видання Івано-Франківської обласної ради та Івано-Франківської державної адміністрації. Державний реєстр пам'яток археології Івано-Франківської області. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 40.
27. Jurewicz J. Trzy kroki Wisnu / J. Jurewicz // Studia indologiczne. – Warszawa, 1996. – Т. 3. – С. 49–73.
28. Kowalik A. Kosmologia dawnych Słowian / A. Kowalik. – Kraków, 2004. – С. 198.
29. Кьойпер Ф. Труды по ведической мифологии / Ф. Кьойпер. – М., 1986. – С. 1–8.
30. Ригведа. Мандалы I–IV. – М., 1989. – С. 189–190.
31. Mazurkiewicz M. Kamień piorunowy w polszczyźnie i kulturze ludowej / M. Mazurkiewicz // Język a kultura. – Wrocław, 1984. – Т. 1. – С. 251–259.
32. Ригведа. Мандалы I–IV. – М., 1989. – С. 194.
33. Иванов В. Античное переосмысление архаических мифов / В. Иванов // Жизнь мифа в античности: материалы науч. конф. “Випперовские чтения”. – 1985. – Вып. XVIII. – Ч. 1. – С. 9–26.
34. Бурдо Н. Трипільська культура. Спогади про золотий вік / Н. Бурдо, М. Відейко. – К., 2008. – С. 283–284.
35. Бурдо Н. Сакральний світ трипільської цивілізації / Н. Бурдо. – К., 2008. – С. 110–111.

Mykola Kugutyak, Bohdan Tomenchuk (Ivano-Frankivsk, Ukraine)
Chornogirya Sanctuary

The article reveals the circumstances of the localization of the sacred sites in Chornogora in the Copper – Bronze Ages. The structure of the sanctuary was explored, its plan and description was made. There was an attempt of the interpretation of rock images and symbols.

Key words: Chornogora, sanctuary, petroglifu, signs, symbols.

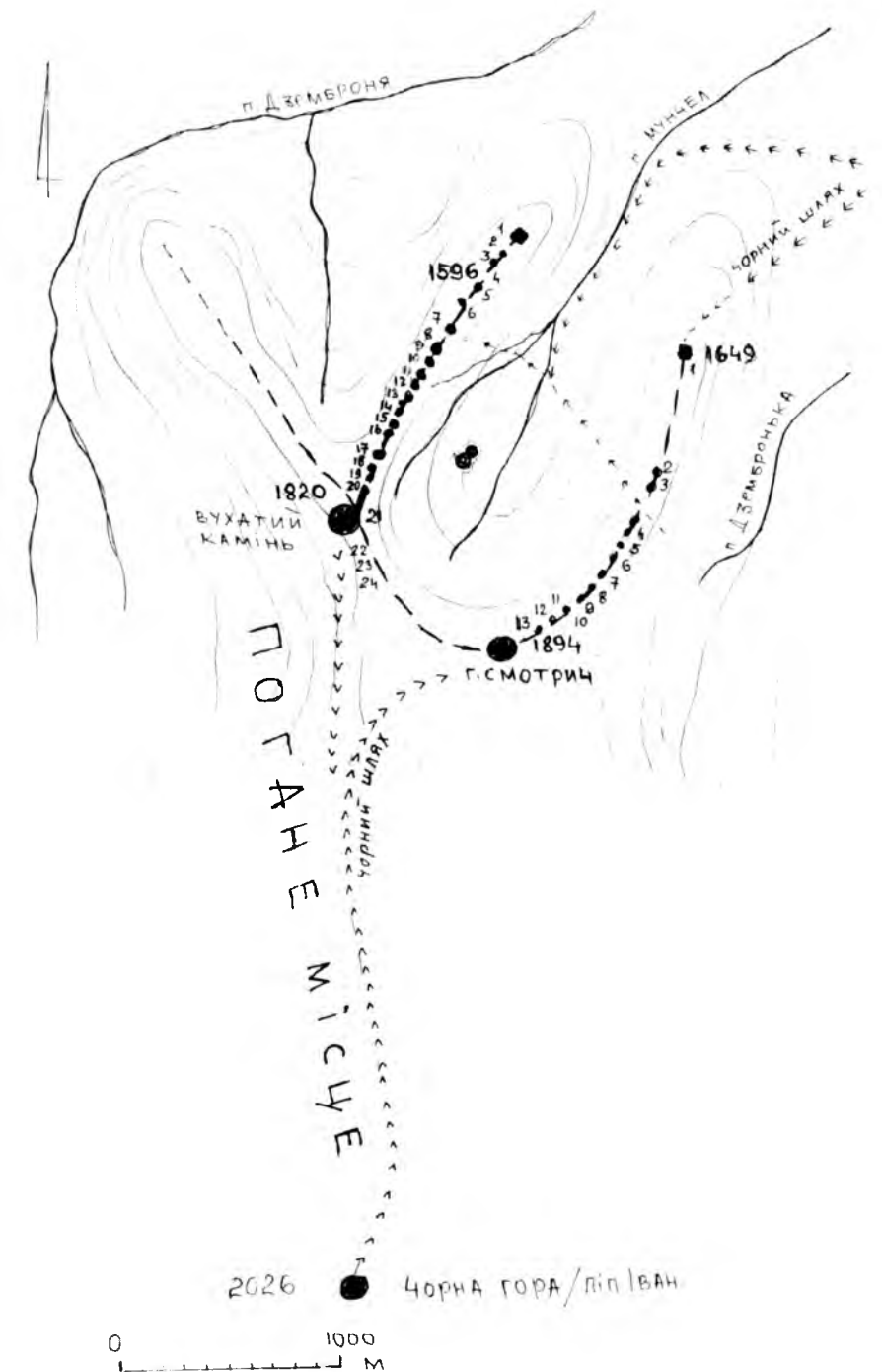

Рис. 1. План-схема Чорногірського святилища на горах Смотрич і Вухатий Камінь

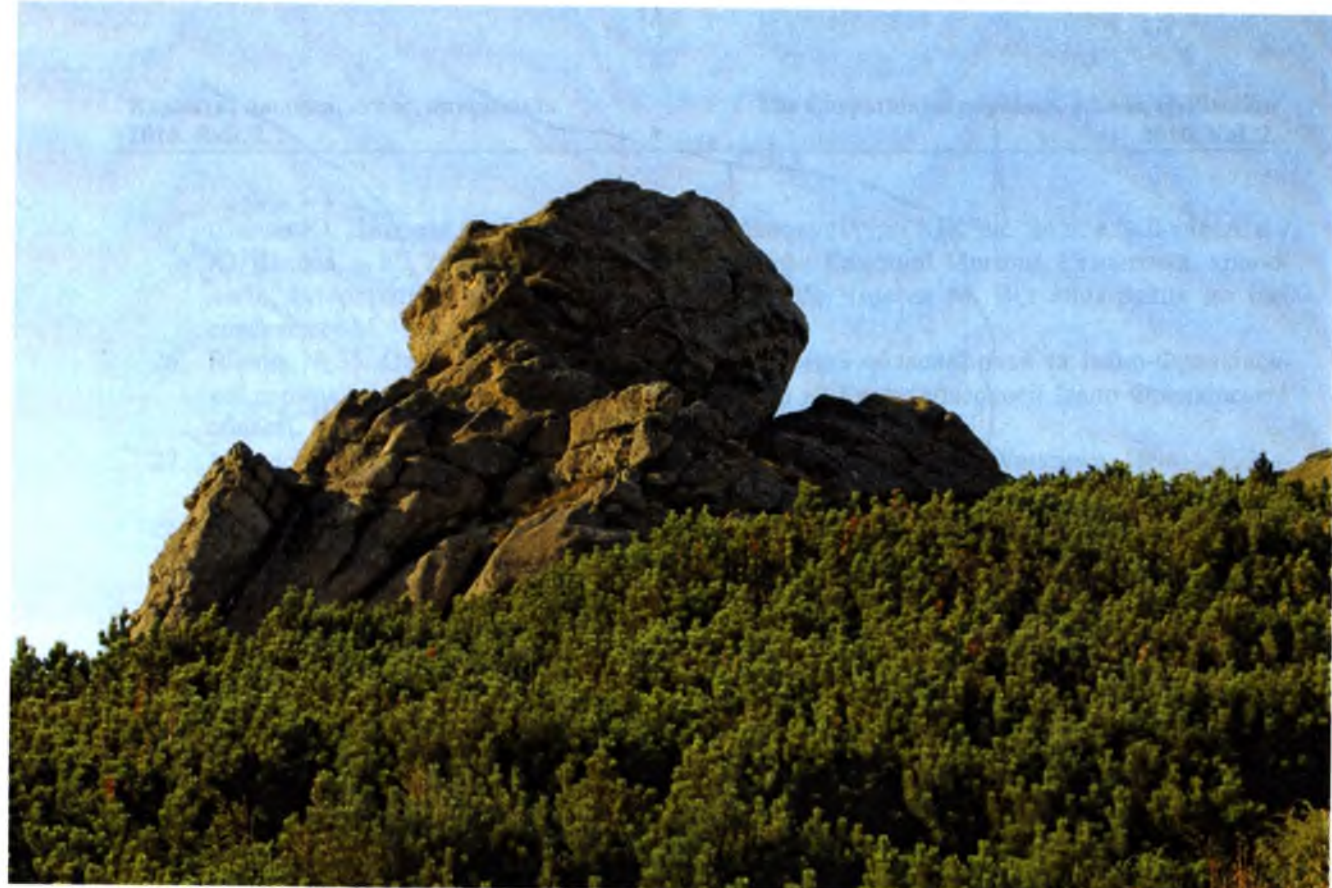

Рис. 2. Скельний комплекс № 7. Камінь "Голова". Вид з південного заходу

Рис. 4. Лівопрофільне зображення голови зооморфа. Вид із заходу

Рис. 3. Велике чашоподібне заглиблення на скелі № 7. Вид зі сходу

Рис. 5. Фрагмент антропоморфного зображення. Вид із заходу

Рис. 6. Схід сонця в день літнього сонцестояння 22 червня 2009 року на Чорногірському святилищі

Рис. 8. Зображення правої стопи на камені "Жаба". Вид зверху

Рис. 7. Чашоподібні заглиблення на скельному комплексі № 9. Вид зі сходу

Рис. 9. Зображення лівої стопи на скелі в с. Сокіл. Вид зверху

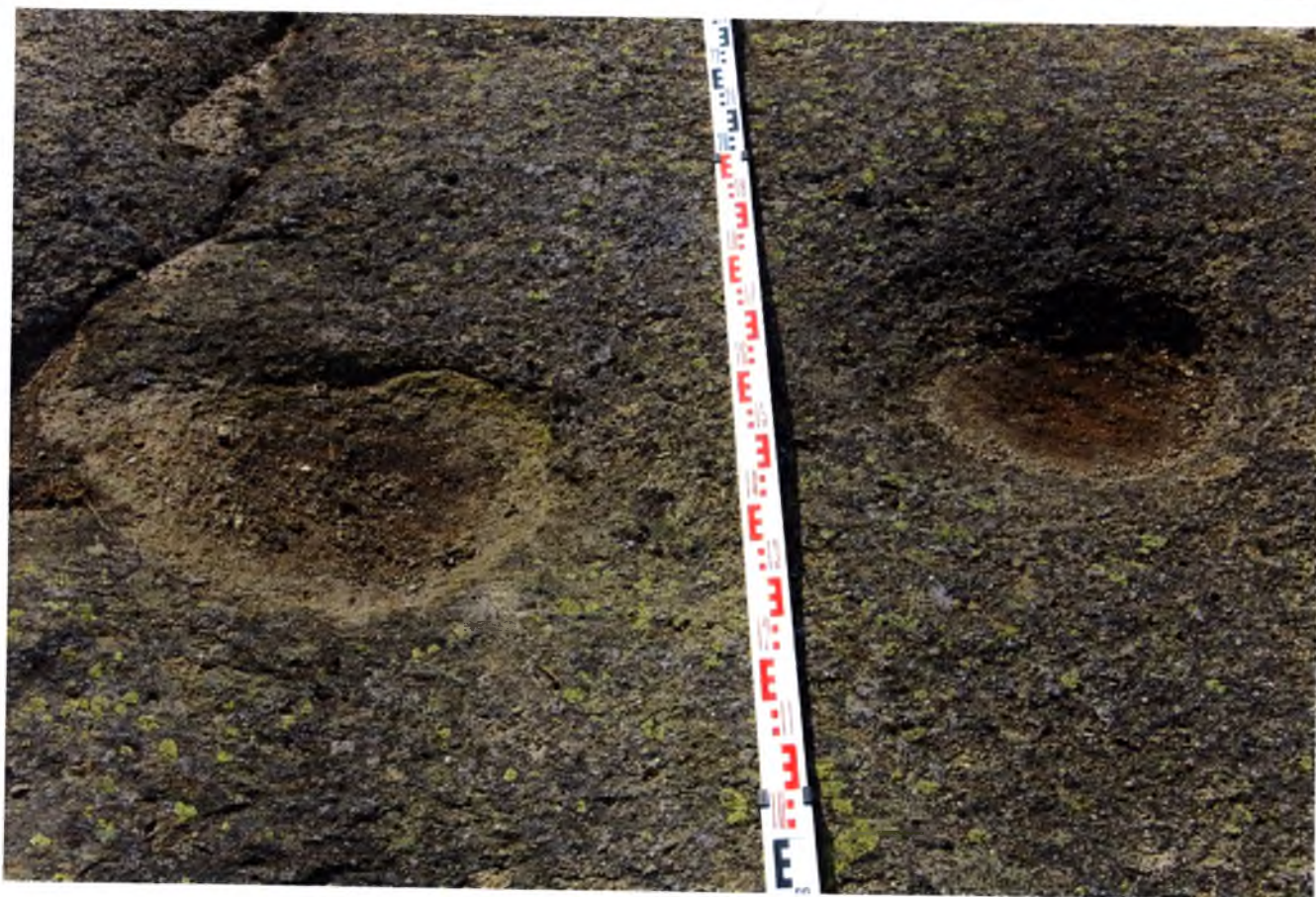

Рис. 10. Жертовна плита. Вид з південного заходу

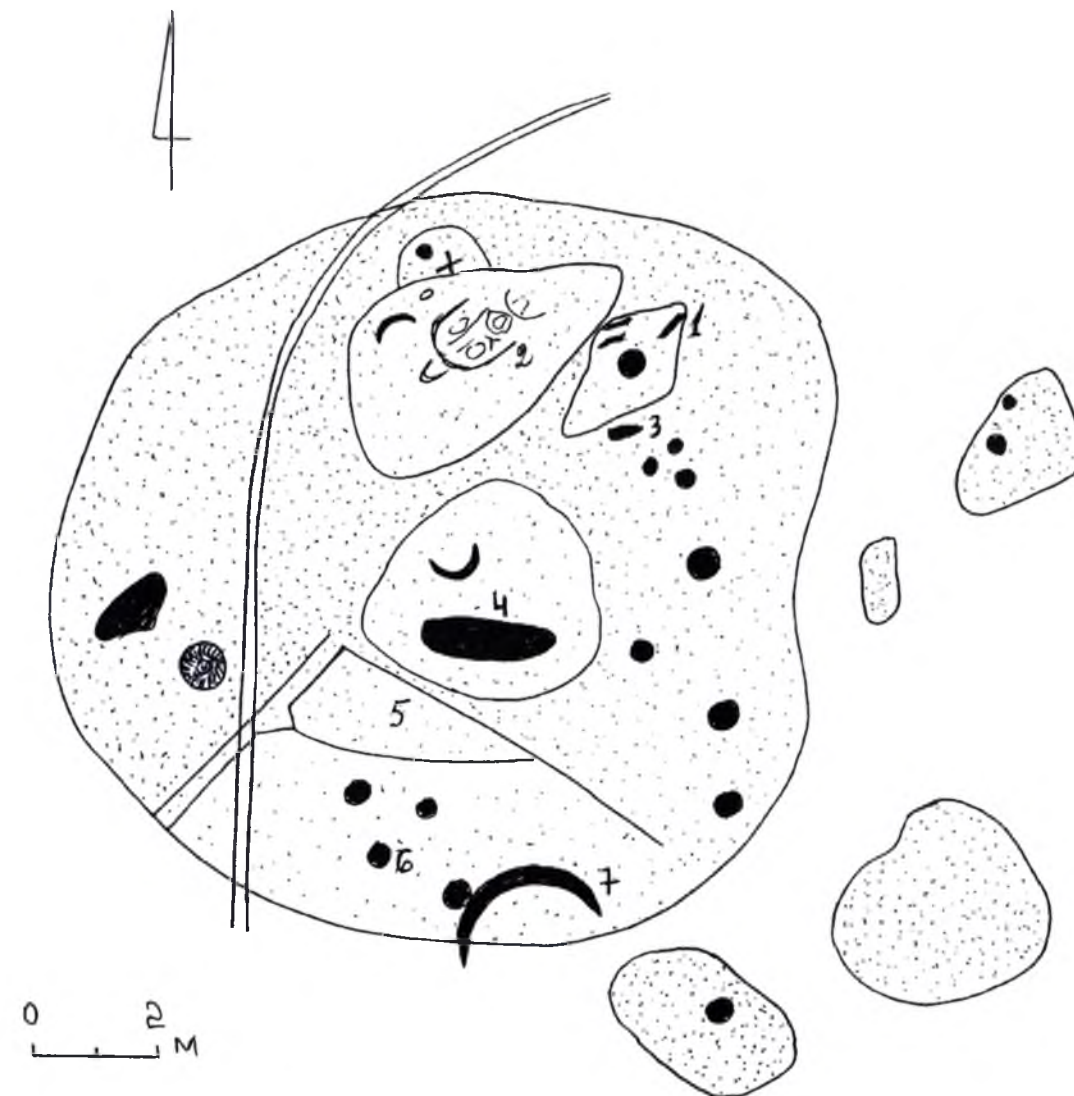

Рис. 11. Гора Вухатий Камінь.
План-схема петрогліфічного комплексу каменя "Жаба"

1. Голова зооморфа.
2. Антропоморфне зображення.
3. Камінь перун.
4. Стопа.
- 5-6. Жертовна плита і чашоподібні заглибини.
7. Лунарні знаки.

Рис. 12. Скельний комплекс № 10. Камінь "Качка". Вид зі сходу

Рис. 14. Скельний комплекс № 11 "Дід і Баба". Вид із заходу

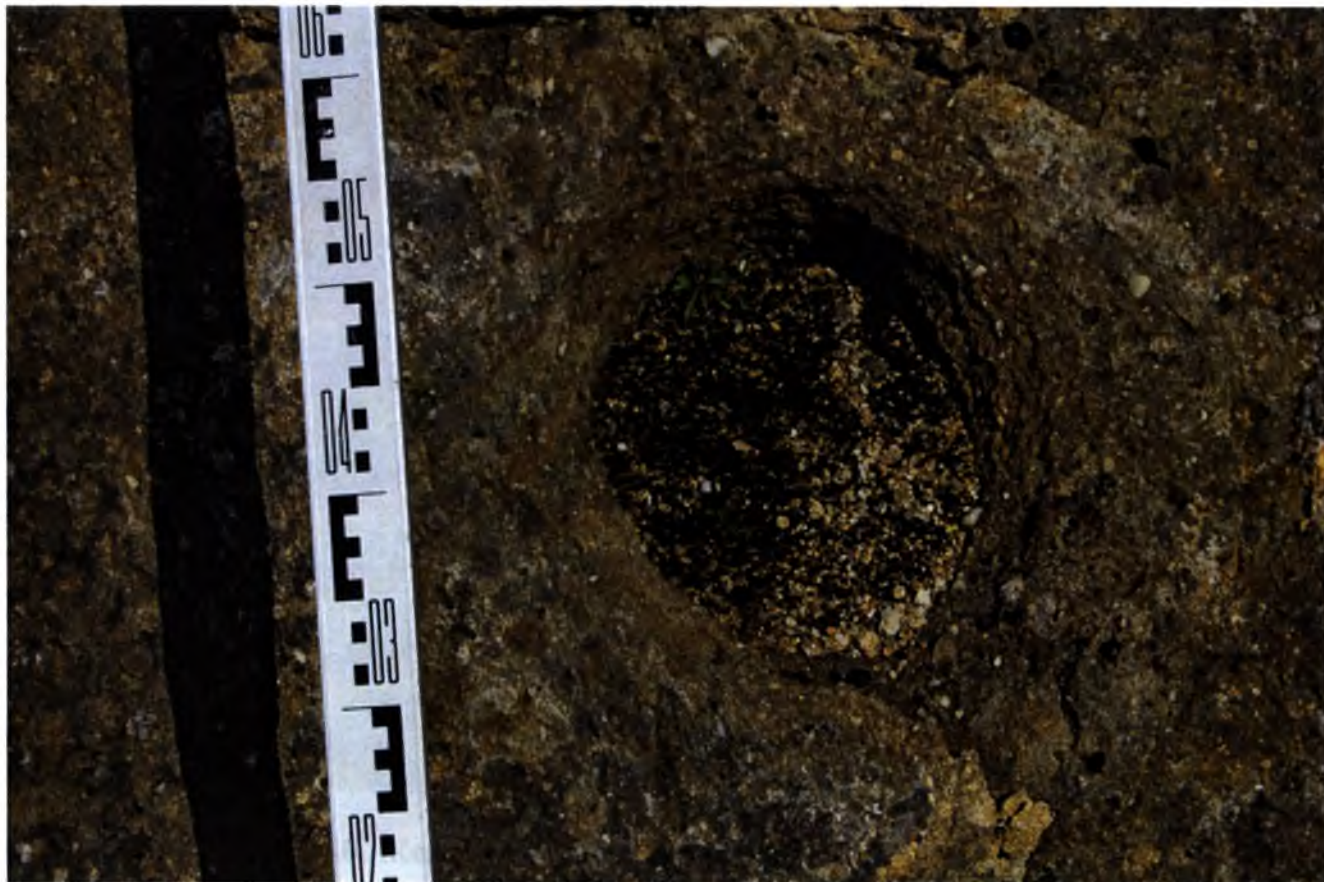

Рис. 13. Чашоподібне заглиблення зі зливом на камені "Качка". Вид зверху

Рис. 15. Скельний комплекс № 11. Вид зі сходу

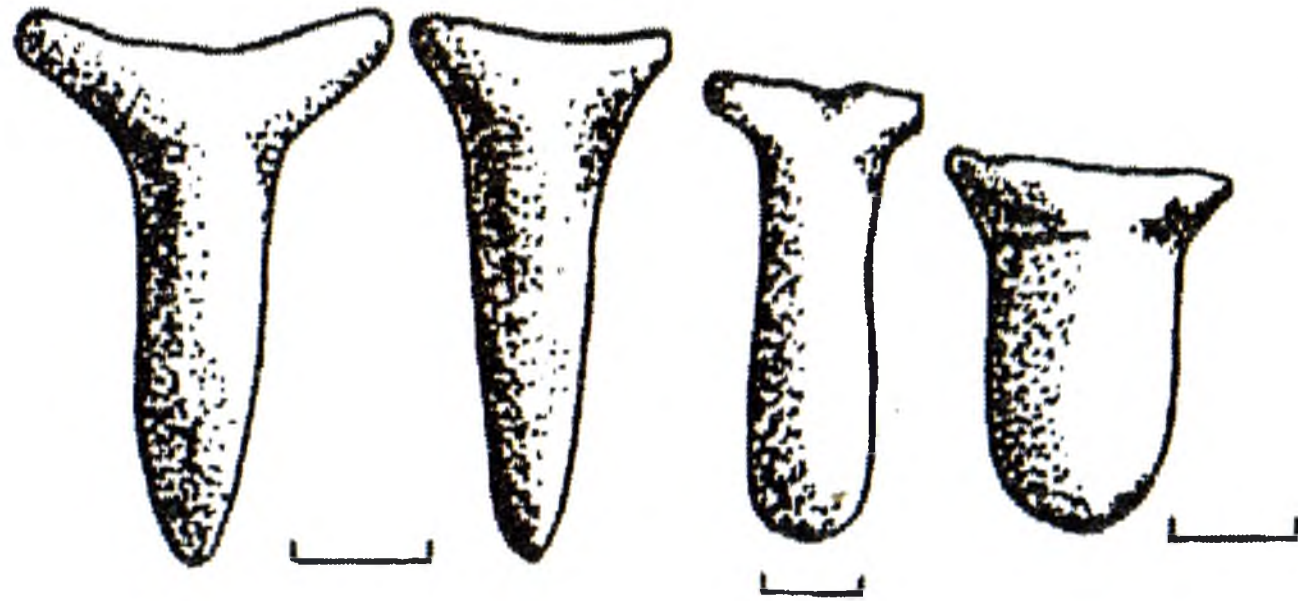

Рис. 16. Втілення символіки Тельця у формі амулетів неолітичної старчевської культури на території Югославії

**Рис. 17. Кругла чашоподібна заглибина на скельному комплексі № 11.
Вид з півдня**

Рис. 18. Скельний комплекс № 11. Вид із заходу

Рис. 19. Скульний комплекс № 15. Вид зі сходу

**Рис. 21. Скульний комплекс між горами Смотрич і Вухатий камінь.
Вид із заходу**

Рис. 20. Скульний комплекс № 21 "Вухатий камінь". Вид зі сходу

**Рис. 22. Майданчик на скельному комплексі між горами Смотрич і
Вухатий камінь**

УДК 398.3:393
ББК 63.3-7

Михайло Юрій (м. Чернівці, Україна)
Олександр Удод (м. Київ, Україна)

ПЕРША РЕЛІГІЙНА РЕФОРМА ВОЛОДИМИРА

У статті на основі історичних першоджерел і літератури висвітлено особливості проведення князем Володимиром першої (язичницької) релігійної реформи. Розкрито місце Перуна та інших язичницьких богів у слов'янському пантеоні, показано їх сакральне знищення з прийняттям християнства на Русі.

Ключові слова: боги, язичництво, ідоли, християнство, сакральність.

Рубіж 80–90-х років X ст. став найважливішою віхою в історії Русі – при великому князі Володимирі Святославовичі як державну релігію Давньоруської держави було прийнято християнство. Введення християнства в науковій літературі інколи називають “другою релігійною реформою” Володимира, на відміну від першої, язичницької, релігійної реформи.

“Повість минулих літ” (далі – ПМЛ) у статті під 980 р. містить про неї таку інформацію: “И нача княжити Володимерь вь Киевь един, и постави кумиры на холму внь двора теремного: Перуна древяна, а главу его сребрену, а усь злать, и Хьрса, Дажьбога, и Стрибога, и Симарьгла, и Мокошь. И пряху бьсамь, и оскверняху землю требами своими. И осквернися кровьми земля Руска и холмоть”¹. Факт публічного поклоніння киян богам Володимирового пантеону, що відобразився в літописі, сумнівів не викликає, як не викликає сумнівів принесення людських жертв ідолам київського капища, передусім Перуну. Але до цього часу в історіографії, наскільки можна судити, майже не зверталася увага на проблему текстуального оформлення, прийому текстологічної передачі в ПМЛ інформації про жертвоприношення. Разом з тим зазначена деталь є не “прямим” свідченням, не буквальним записом, так би мовити, “оповіддю очевидця”, а неявним, досить близьким до першоджерела переоповіданням сто п'ятого псалма Псалтиря, але переробленого з прив'язкою до конкретики часу проведення “першої релігійної реформи” в Києві. Як зазначала російська дослідниця С.В.Завадська, “поза сумнівом, біблейські сюжети й термінологія були формальним зразком для опису літописцями багатьох руських реалій”². Згідно із сто п'ятим псалмом, прийшовши в Ханаан після єгипетського полону, євреї “не знищили народів, про які сказав їм Господь, але змішалися з язичниками і навчилися справ їхніх; служили ідолам їхнім і приносили синів своїх і дочок своїх в жертву дияволам; проливали кров невинну, кров синів своїх і дочок своїх, яких приносили в жертву ідолам ханаанським, – і осквернилася земля кров'ю; оскверняли себе справами своїми, перелюбували вчинками своїми”³. У виданні Синоїдальної друкарні: “И работаша истуканним ихї, и бысть имъ вь соблазнъ. И сыны своя и дщери своя бьсовомъ, и пролияша кровь неповинную, кровь сыновъ своихъ и дщерей, яко истуканнимъ ханаанскимъ: и убиена бысть земля ихъ кровьми и осквернися вь дльхъ ихъ: и соблудиша вь начинаниихъ своихъ”⁴. Порівняємо також у “Мові філософа” (стаття ПМЛ за 986 р.): “Посемъ же дьяволь в большее прельщенье ввержи человеки, и начаша кумиры творити, ови древяны, ови медяны, а друзии прамаряны, а иные златы и сребрены, и кляняхуся имъ, и привожаху сыны своя и дщери, и бе вся земля осквернена”⁵. Зазначимо, що обидва фрагменти ПМЛ, що цікавлять нас, належать до сто п'ятого псалма, як видається, незалежно, тому що не виводяться один з одного.

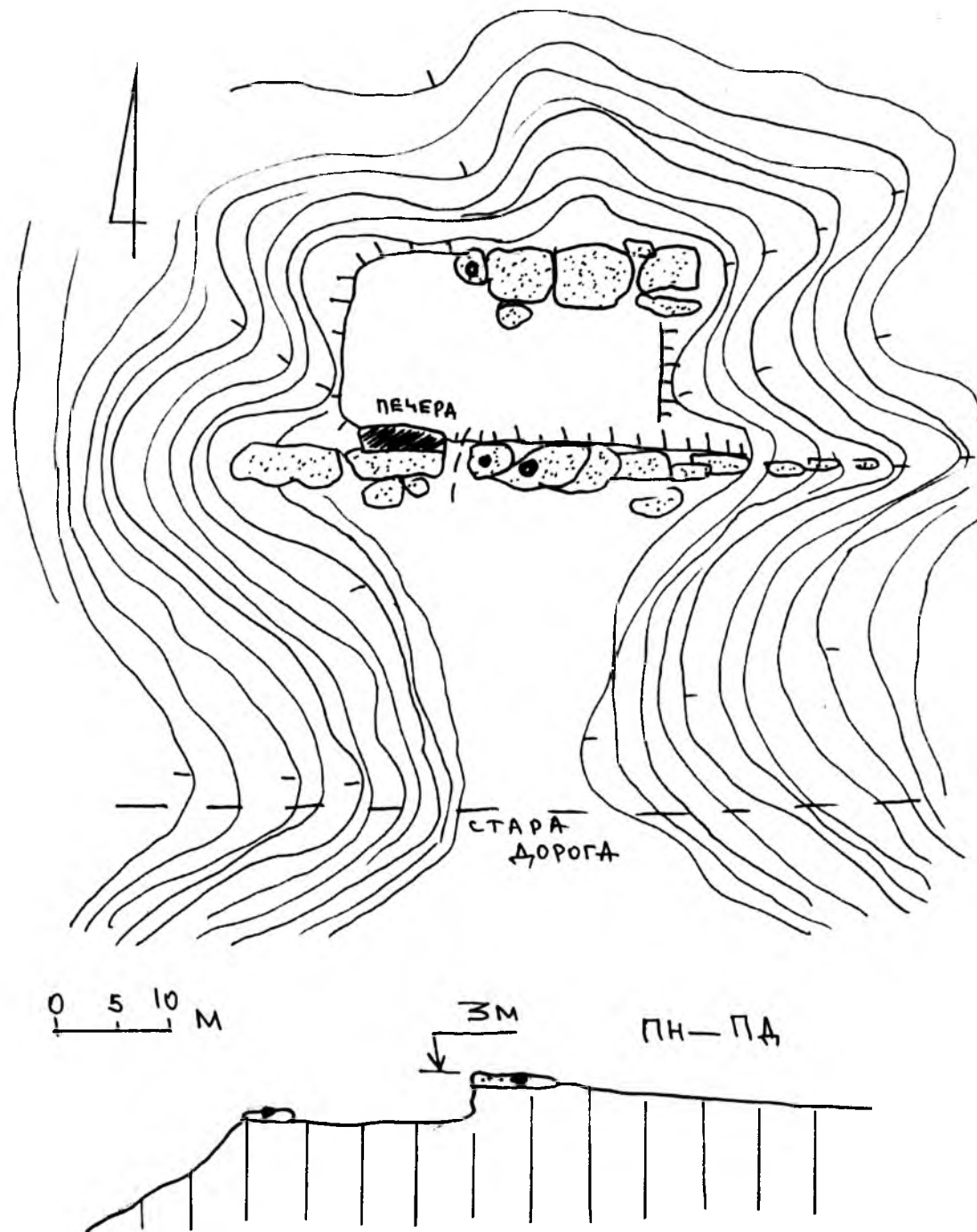

Рис. 23. Гора Вухатий камінь. План скельного комплексу з вирівняним майданчиком і печерою, що знаходяться між горами Смотрич і Вухатий камінь

“Володимир же, – продовжував літописець, – посади Добрыну, дя свого, в Новгородъ. И пришедь Добрына Ноугороду, постави кумира надъ рекою Волховомъ, и жряху ему людье ноугородстии аки богу”⁶. В Іпатіївському та інших літописах уточнюється, що це був кумир Перуна (“постави Перуна кумира”)⁷.

У 983 р., згідно з ПМЛ, “иде Володимиръ на ятваги, и победи ятваги, и вся земля их. И иде Киеву и творяше требу кумиромъ с людьми своїми”. При цьому “творіння треби кумирам” повинно було супроводжуватися людськими жертвоприношеннями відповідно до жеребкування, яке випало на долю варязького юнака християнина⁸.

Така фактична сторона подій, що сповіщаються в ПМЛ, пов’язаних з початком і першими роками проведення при Володимирі язичницької реформи. Потрібно зазначити, що ця проблема недостатньо досліджена в українській історіографії, що пояснюється, на наш погляд, комплексом причин.

До першої з них можна було б віднести стан джерел. Їх, як відомо, завжди не вистачає, особливо це стосується історії порівняно стародавньої. Однак у цьому разі зазначена причина найменш істотна, оскільки історію язичницької реформи князя Володимира можна простежити за писемними джерелами досить повно: від зародження (980 р.), через відображений у ПМЛ, умовно кажучи, “апогей” (публічне жертвоприношення кумирам київського пантеону князем Володимиром і його “людьми”, тобто, за контекстом, князівською дружиною; спроба принести в жертву цим ідолам християнина, юного варяга в 983 р.) до ліквідації реформи й прийняття Руссю християнства (988 р.). Подібна повнота джерел досить рідкісна для давньоруського періоду, а це змушує думати, що коріння неухаг до теми лежить глибше.

Друга причина – загальний стан вивчення східнослов’янського (давньоруського) язичництва (у цьому разі мається на увазі рівень “вищих богів”). Ситуація тут далека від задовільної, не зважаючи на появу відомої комплексної роботи російського історика Б.О.Рибаківа⁹. Гостро відчувається відсутність узагальнюючої монографії, присвяченої “вищим божествам” східних слов’ян, яка б відображала сучасний рівень вивчення теми.

Прийняття християнства, безумовно, було подією величезного значення, що справило чималий вплив на історію й культуру східних слов’ян, на всі сторони життя давньоруського суспільства. Але фундаментальне значення цього акту затьмарило в історичній ретроспективі релігійну реформу 980 р. – порівняно з ним вона здавалася малозначимим епізодом напередодні невідворотної заміни язичництва християнством і тому не зацікавила вчених. Така **третя причина**.

Четверта причина тісно пов’язана з попередньою. Церква розглядає прийняття християнства як різку межу, що відокремлює епоху “темного” язичництва від епохи “світла істинної віри” (що, між іншим, з її точки зору досить виправдано). Тим самим розривається зв’язок дохристиянської й наступних епох історії Русі. “Історія руської культури, – писав, наприклад, Г.Флоровський, – починається з Хрещення Русі. Язичницький час залишається за порогом історії”¹⁰. Остання сентенція з наведеної цитати увійшла як одна з основоположних тез у головну доповідь тоді митрополита Київського, а потім патріарха Української православної церкви Філарета (Денисенко) на Міжнародній церковній науковій конференції 1987 р., присвяченій тисячоліттю хрещення Русі¹¹. Митрополит Філарет у доповіді “Тисячоліття Хрещення Русі” на Помісному соборі Руської православної церкви 1988 р. говорив також: “Хрещення князя Володимира і Хрещення Русі стали духовною точкою відліку всієї руської історії”¹². “Хрещення Русі – це початок історії Святої Русі”¹³, а прийняття християнства, як таке, “наповнило позитивним змістом нашу вітчизняну історію”¹⁴. Із цих позицій “перша релігійна реформа”, зрозуміло, провіденційно виглядає тільки певним глухим

кутовим і тому малоцікавим відгалуженням на магістральному шляху “з язичництва у християнство”, лише вибухом “язичницької реакції”, останнім, але невідворотно невдалим “боєм” приреченого язичництва напередодні своєї загибелі.

Громадянські історики, як українські, так і російські, приділяючи велику увагу східнослов’янському язичництву, дохристиянським проявам після офіційного прийняття християнства, усе ж у найсуттєвішому слідували накресленій вище концепції, зосереджуючись на 988 р. передусім як на моменті крутого ідеологічного перелому, що відокремлював язичницьку епоху від християнської. На цьому фоні реформа князя Володимира 980 р. видається як “другорядна”, що лежить поза головною лінією розвитку, а тому, відповідно, і не обов’язковою до серйозного наукового дослідження подією. Досить репрезентативна в цьому відношенні яскраво сформульована точка зору російського історика О.В.Карташова: “Уряд Володимира в розрахунку на співчуття народних мас вирішив організувати традиційні культи богам, частково варязьким, а більшою мірою слов’янським і фінським”. “Здавалося, малокультурна новгородська окраїна Русі релігійно перемогла столичний Київ, що багато в чому став гріхоподібним”¹⁵. “Але ця штучна перемога відсталих провінціалів виявилася безсилою змінити хід історії. А історія всієї Європи, і Західної, і Східної, передбачала: підкоритися благородному спадку середземноморських культур і вищій боговідвертій релігії, що закріпилася в них”¹⁶.

Усе сказане, на наш погляд, не дозволяє належним чином оцінити значущість “першої релігійної реформи” і побачити глибокий взаємозв’язок між двома релігійними (точніше, релігійно-політичними) реформами: язичницькою 980 р. і християнською 988 р.

Головне, у чому необхідно розібратися, що ж відбулося в 980 р., що означало створення в Києві пантеону з п’яти богів на чолі з Перуном і спорудження “правою рукою” Володимира на початку його князювання Добриною капища Перуна в Новгороді, яку мету при цьому переслідував новий правитель, який захопив київський престол? Серйозну спробу відповісти на це запитання здійснив Є.Анічков у праці “Язичництво і Древня Русь”. Вважаючи реформу 980 р. релігійно-політичною (“...Реформа Володимира була... поєднанням політики й релігії”¹⁷), він виділяв у ній дві складові, “дві реформи”, кожна з яких мала, як вважав учений, загальнодержавний характер.

“Перша реформа” полягала в тому, що Перун, який раніше був богом-покровителем київського князя та його дружини, був проголошений “загальним богом”, “богом богів”, верховним божеством Давньоруської держави. Володимир “оголосив свій військово-дружинний культ загальним культом”, “бог правителя стає богом богів”, богом “всієї Русі”. У результаті “обидва головних пункти великого шляху з варяг у греки (Київ і Новгород), що давно вже перебували в руках Ігоревичів, віднині ніби кінцево зведені воедино загальним культом Перуна”¹⁸.

“Друга реформа” полягала в “об’єднанні навколо Перуна цілого ряду богів”. “Якщо ... цей культ Перуна ще досить слабкий, – писав Є.Анічков, – щоб він міг стати єдиним богом, його потрібно обставити іншими богами”, указаними в літописі¹⁹. Але обставлення іншими богами переслідувало й іншу, важливішу мету. Виходячи з того, що Дажьбог і Стрибог були божествами слов’ян²⁰, Хорс – богом кочового торського населення південно-руських степів²¹, а Мокош – богинею “фінського походження”, чия ім’я вчений наближував до мордовської Мокші, марійської Мокш, Мокс²², Є.Анічков вважав, що в київському пантеоні “Перун владарює над Дажьбогом, ... над Стрибогом, ... над фінською Мокошшю і торським Хорсом, над загадковим Семарглом, і всі

їхні різноплеменні жертводаючі ідолопоклонники цим самим входять в одне державне ціле, символічно і сакральне представлене в капищі, менші, племенні переможені боги оточують головного й великого ідола, устанавленого великим князем і його дружиною²³. Запропонована Є.Анічковим інтерпретація змісту та завдань язичницької реформи великого князя Володимира, у тому числі й положення про різноетнічне походження включених у нього божеств, була, у цілому, прийнята науковим співтовариством і набула значного поширення. Зазначалося, до речі, що Володимир зібрав у київському пантеоні богів різних народів і племен, що населяли територію Давньоруської держави чи сусідніх з нею: слов'ян, фінів (Мокош), іранців чи тюрків (Хорс і Семаргл), балтів, варягів, на основі чого робився висновок про загальнодержавний характер пантеону й про спробу Володимира об'єднати навколо Києва та великокнязівського престолу етнічно різнобарвне населення Древньої Русі²⁴.

Висловлювалися, разом з тим, судження й іншого характеру. Досить великої популярності зажила думка про виключно східнослов'янський характер Володимирового пантеону. Як вважає наш співвітчизник, відомий учений Г.В.Вернадський, у давньоруському пантеоні існували два різних культу: Сварога й Хорса – з ними був пов'язаний обряд трупопокладання, що практикувався антами. Культ цих богів сповідувалися в Тмутаракані, у регіоні Азова взагалі. Культ Перуна належав склавінам (скловенам) і скандинавам²⁵. “Урешті-решт, Володимир устанавив ідолів обох груп богів у Києві, але ця спроба язичницького синкретизму не була довговічною, змінившись новою вірою – християнством”²⁶.

Подібну інтерпретацію давали й такі вчені, як О.М.Гленов²⁷, І.Я.Фроянов²⁸, М.Ю.Брайчевський²⁹ та інші. Так, наприклад, І.Я.Фроянов указував: “Якщо раніше київські політики піднімали тільки культ Перуна, то тепер він очолював співтовариство периферійних богів, яким поклонялися підкорені полянам племена. Віднині ці боги, подібно до Перуна, повинні були стати загальнослов'янськими під його зверхністю”³⁰. У зв'язку із судженнями цієї групи вчених, доцільно нагадати, що Давньоруська держава ніколи не створювалась і ніколи не існувала як моноетнічна, з народження вона була спільнотою поліетнічною, “різноплеменною” (нагадаємо хоча б те, що, згідно з ПМЛ, Рюрика та його братів запрошують князувати не тільки словени новгородські й кривичі, а й фінномовна *чудь*, а можливо, що й фінноязична *весь*³¹.

Щодо причин, які посприяли великому князю до проведення “першої релігійної реформи”, то стосовно них висловлювалась і така морально-етична точка зору. “Страшне братовбивство (Ярополка), перемоги, куплені кров'ю своїх і чужих, грубе перелюбство, – писав митрополит Філарет, – не обтяжували совісті язичників. Володимир думав полегшити душу тим, що ставив нові кумири на берегах Дніпра й Волхова, прикрашав їх сріблом і золотом, приносив жертви перед ними; мало того – проливши навіть кров двох християн на жертovníку ідольському”³². Вірогідно, у своїй інтерпретації Філарет відштовхнувся від такої сентенції М.Карамзіна: говорячи про принесення людських жертв на київському жертovníку, історик писав: “Можливо, хотів він (Володимир) цією кров'ю замиритися з богами, роздратованими його братовбивством, тому що й сама віра язичницька не терпіла таких злодіянь...”³³. Наведене судження Філарета як позаісторичне гостро критикував Є.Голубинський³⁴.

На думку Б.О.Рибаківа, “в умовах суперництва руського язичництва з візантійським варязьким християнством, що особливо загострилося після переходу влади в Київській державі від християнки-княгині до язичника-князя Святослава, жрецький стан Русі... повинен був замислитися над проблемою релігійного протистояння християнству”³⁵.

Підсумком роздумів стало вироблення протиставлених християнству рівнозначних релігійних категорій, язичницької релігійної системи, реалізованої у Володимировому пантеоні, у якій християнській Трійці протистояли: Богу-Отцю – Стрибог; Богу-Сину – Даждьбог з “прибогом” Хорсом; Матері Божій – Мокош. Першість у цій релігійній структурі бога грози, війни, перемог князівсько-дружинного Перуна також була наслідком різкого, досить усвідомленого протиставлення Християнству³⁶.

Адекватність виділення та інтерпретації Є.Анічковим першого елемента релігійної реформи 980 р. сьогодні навряд чи може викликати серйозне заперечення.

Щодо самого Перуна, то із цього приводу В.Іванов і В.Топоров указували, що “...він (Перун), чий сакральні коріння простягаються до часу індоєвропейської спільноти, уже в цей час як бог грози й грому був пов'язаний з військовою сферою і вважався покровителем воїнів та їхнього предводителя”³⁷. З “початком героїчної епохи розселення індоєвропейців, видно, з кінця III тисячоліття до н. е.” у соціальній структурі індоєвропейських племен зростає роль військової функції, що висунуло бога грози на перший план в їхньому пантеоні³⁸. Досить закономірно, що в період становлення Давньоруської держави й великої військової активності перших київських князів Перун перетворюється в бога-покровителя їхньої князівської дружини³⁹.

Реформа ж, тобто нововведення, Володимира полягала в тому, на нашу думку, що родового князівського бога-покровителя він проголосив “богом богів” Русі, верховним божеством держави. Тільки так можна переконливо пояснити встановлення Володимиром і Добринею нових (у Києві, що особливо фіксує ПМЛ, багато прикрашеного) кумирів Перуна у двох центрах формування давньоруської державності й двох важливих містах Древньої Русі – Києві та Новгороді, про що в подробицях повідомляють літописи; публічні поклоніння Перуну Володимира, його дружини, киян і новгородців, що також особливо зазначено джерелами; і підкреслена увага до повалення київського та новгородського ідолів, і саме Перуна, у ході прийняття християнства, про що буде сказано далі. Просто нові кумири та їх доля не могли б викликати настільки великої цікавості, але історія підвищення й падіння язичницького “бога богів” такої уваги, з точки зору християнських письменників, безперечно, заслуговувала, тому що яскраво знаменувала кінець “темної” язичницької епохи й початок ери християнської. Тим більше, що вона була невідривна від історії перших руських християн-мучеників (події 983 р.).

Інтерпретація ж Є.Анічковим і багатьма наступними дослідниками головної мети другого елемента релігійної реформи 980 р. (“об'єднання навколо Перуна цілого ряду інших богів”) базується саме на тих малодостовірних гіпотезах і побудовах, про які говорилося вище, і сьогодні неприйнятна. В основі її, як уже зазначалося, лежить погляд на деяких богів Володимирового пантеону як на неслов'янських (Мокош, Хорс, Семаргл).

Поширена раніше думка про фінські коріння Мокоші була обґрунтована, передусім, лише на випадковій співзвучності теоніму Мокош з назвою однієї з груп мордві Мокша, що, у свою чергу, брала свою назву від однойменної річки.

Щодо Хорса й Семаргла, то коротко зупинимося на їх характеристикі. Солярне божество Хорс і Семаргл, справді, є богами не слов'янського, а іранського, сармато-аланського походження. Однак сармато-алани, починаючи з перших століть нашої ери, у Середньому Подніпров'ї активно взаємодіяли з проникаючим сюди слов'яномовним населенням і, урешті-решт, були ним асимільовані. Узявши активну участь у формуванні населення південноруських слов'ян, яке значною мірою становили слов'янізовані нащадки дослов'янського сармато-аланського населення, що зберегли до X ст. культу

“сонця-царя” “великого Хорса”, важливішого бога сармато-аланського пантеону й благодійного божества Семаргла.

Тому немає ніякого підґрунтя вважати божества київського пантеону “різноплемінними”. Належність Перуна, Даждьбога, Стрибога й Мокоші слов’янському язичництву незаперечна; до неслов’янських за походженням слід відносити лише Хорса й Семаргла, але їхні культу належать до вірувань південної частини східних слов’ян, що сформувалася на іранському субстраті, і тому не виходять за межі власне східнослов’янського язичництва.

Виходячи із сказаного, склад київського пантеону не дозволяє говорити про спробу Володимира поєднати в ньому богів різних етносів, народів і племен, які населяли Давньоруську державу. Тому безпідставна гіпотеза Є.Анічкова й авторів, що слідували їй, про нібито загальнодержавний характер “різноетнічного” київського пантеону.

Який же в такому разі був сенс створення пантеону язичницьких божеств у Києві. Відповідь, на наш погляд, полягає у визначенні пантеону 980 р. не як загальнодержавного й тим більше не як загальнослов’янського (ураховуючи початкову поліетнічність Стародавньої Русі), а як південноруського. Справді, з п’яти названих у літописі за 980 р. божеств (виключаючи Перуна, який займав у пантеоні особливе місце) два (Хорс і Семаргл) були іранськими за походженням. При цьому поставлений у Києві серед інших кумирів ідол бога Сонця мав подвійне ім’я – давньоруське Даждьбог (праслов’янське) і давньоруське Хорс (сармато-аланське Хors). У київському пантеоні, таким чином, мало місце переплетіння елементів слов’янських та іранських вірувань, що, внаслідок охарактеризованих етноісторичних причин, могло бути характерним тільки для язичництва населення південноруських земель.

Не суперечать цьому висновку, але дотично його підкріплюють позалітописні свідчення про інші божества Володимирового пантеону. Даждьбог і Стрибог у “Слові о полку Ігоревім”, пам’ятці, поза сумнівом, південноруського походження, фігурують разом з настільки ж незаперечними південноруськими Хорсом і Трояном, а також Велесом, чий ідол наприкінці 980-х років стояв у Києві, і це переконливо вписує їх у контекст язичництва півдня Русі, хоча сліди поклоніння Мокоші чітко збереглися на Руській Півночі, у тому числі в Новгородській і Вологодській областях, мало не до наших днів, а в Україні пам’ять про неї живе й сьогодні.

Володимир Святославович, силою захопивши в 980 р. великокнязівський престол, убивши законного князя, старшого брата Ярополка, як ми припускаємо, повинен був вирішувати два взаємопов’язаних завдання: по-перше, зміцнення своєї влади в масштабах усієї держави; по-друге, завоювання симпатій південноруського населення (передусім, жителів Києва), яке погано знало нового великого князя, що з дитинства правив у далекому північному Новгороді, – адже без підтримки цього населення важко було розраховувати на те, щоб міцно закріпитися в “мати градам Руським”.

Для вирішення першого із цих завдань було оголошено князівського дружинного бога-покровителя Перуна верховним богом усієї Русі.

Кроком у напрямку вирішення другого завдання було введення публічного поклоніння поряд з Перуном найповажнішим місцевим південноруським божествам. Ставлячи поряд з кумиром Перуна їхні ідоли, Володимир ніби підпорядковував йому цих богів, установлював відносини “владарювання – підданства”, сакральню моделюючи внутрішньополітичні завдання, яких намагався досягти на землі. Але одночасно це був й акт визнання місцевих богів. Великий князь ставив їх хоча й нижче, але поряд зі своїм покровителем і загальнодержавним “богом богів”, поклонявся і їм. Публічне

шанування Володимиром поряд з Перуном місцевих божеств мало тим більше значення, що на Русі, як неодноразово зазначалося в літературі, князь володів сакральними, жрецькими функціями⁴⁰. Усе це повинно було служити завоюванню симпатій місцевого населення, а отже, сприяти зміцненню влади нового великого князя на півдні держави.

При такій інтерпретації стає зрозумілим, чому літопис нічого не сповіщає про встановлення Добринею над річкою Волхов для публічного поклоніння кумирів інших богів київського пантеону, крім Перуна, що було б більш як закономірно, якщо б пантеон мав загальноноруський характер. Публічне поклоніння Перуну в другому за значенням центрі Русі повинно було зміцнити тут владу великого князя та зафіксувати загальнодержавний характер культу “бога богів”. Обставляти ж культ Перуна ідолами тих самих божеств, що й у Києві, не мало сенсу, тому що тут, як можна вважати, найбільшу популярність мали культу інших, ніж на півдні Русі, богів. І якщо Мокош, Даждьбог, Стрибог могли шануватися південноруським населенням, то культу специфічно південноруських Хорса та Семаргла були йому чужі. Та й авторитет Володимира (і його дядька Добрині), який кілька років князував у Новгороді й за підтримки новгородців переможно захопив Київ, на півночі країни був, вірогідно, достатньо високий, щоб не виникла необхідність робити особливі “політичні реверанси” у бік населення Новгородської землі, як це мало місце на півдні Русі.

Не можна не звернути увагу на чітку продуманість, міфологічно логічну структурованість пантеону, що послідовно відобразилося в порядку перерахування в ПМЛ цих божеств. Бог Сонця Хорс, Даждьбог і функціонально пов’язаний з атмосферою Стрибог, які співвідносяться з “верхнім” світом; богиня Мокош, “Мати–Сира–Земля”, – із “серединним”, земним. Але картина неповна – у пантеоні відсутній Велес, найтіснішим чином пов’язаний зі світом мертвих, “тим” світом, хтонічним початком. Відсутність у Володимировому пантеоні Велеса неодноразово притягувала увагу дослідників, викликаючи в них нерозуміння, і отримувала досить різнобічні інтерпретації.

Так, Є.Анічков писав, що Велес не названий серед Володимирових богів, тому що був божеством, “поза сумнівом, більш широкого поширення, ніж боги Володимира”⁴¹. Б.Греков вважав, що Велеса в пантеоні немає, “звичайно, тому, що він і не повинен тут бути. Він стояв в іншому місці, на ринку, на Подолі, біля самої ріки Почайни як бог купців, купецьке божество”⁴². О.Карпов пояснював відсутність Велеса тим, що він був божеством “нижнього світу”, богом багатства та землеробства. “Тому йому не було місця поряд з “вищими”, небесними божествами на “Перуновому пагорбі”. Він і виявився “внизу”, на Подолі”⁴³. На нашу думку, пояснення відсутності Велеса в київському пантеоні князя Володимира лежить, насамперед, не в соціально-політичній, а в релігійно-міфологічній площині.

Згідно з реконструйованим В.Івановим і В.Топоровим “головним”, або грозовим, міфом слов’янської (індоєвропейської) міфології, Перун і Велес тісно між собою пов’язані в ньому, виступаючи як головні учасники: бог грози Перун, який живе на небі, на вершині гори, переслідує свого змієподібного ворога, Велеса, що живе внизу, на землі; причина їхньої ворожнечі – викрадення Велесом худоби, людей, а в деяких варіантах – дружини громовержця (одним з імен якої було Мокош); після перемоги бога грози над змієм – Велесом з’являється вода, іде дощ, що приносить врожай, а змії ховається в земних водах⁴⁴.

Таким чином, Перун і Велес у слов’янській міфології (та їхні прообрази – першооснови) були, з одного боку, постійними й непримиренними супротивниками. Але, з іншого боку, вони як головні учасники “головного” міфу були богами нерозривно по-

в'язаними, рівновеликими, що володіли верховною природою. Через ці обставини одне божество просто не могло бути підпорядковане іншому, тому що "підривало" б самі основи слов'янської міфологічної системи, руйнувало б одну з її ключових архетипічних складових. І оскільки структура Володимирового пантеону не мала випадкового характеру, цілком закономірно те, що Велес не міг у нього увійти, опиняючись тим самим у "підданстві" Перуна.

Правильність цієї думки підтверджується таким фактом. Згідно з одним із древніх списків Життя Володимира, що дійшов до нас (список 1494 р.), повернувшись з Корсуня, великий князь "в Киев вшед, повель испроврещи и изби кумиры, овы исе-сеши, а инья ижжещи, а Велеса идола, его же именоваху скотья бога, вель в Почаину реку верещи"⁴⁵.

Як свідчить Житіє Володимира, ідол Велеса, що стояв у Києві, не був просто знищений, подібно до інших ідолів. Він був "вигнаний – похоронений", як і Перун, через переведення з простору життя на "той" світ, у воду (і не виключено, що "перевідні" маніпуляції з ним мали достатньо складний характер). Зрозуміти цю ситуацію, як і ситуацію невключення Велеса до київського пантеону, можна, думаємо, тільки через обґрунтовану тезу про рівновеличність і рівноцінність язичницьких богів Перуна й Велеса в структурі східнослов'янської міфології.

У цілому ж київський пантеон, можна вважати, був, нехай і незавершеною, міфологічною картиною макрокосмосу, саме цей принцип покладено в основу формування його структури, що слід відрізнити від принципів відбору богів, які його складають. І над усім цим макрокосмосом, зони якого маркували відповідні божества, над ним і над цими богами підносився як верховний господар князівсько-дружинний, а тепер і офіційний загальнодержавний "бог богів" Перун. Тим самим політично-релігійне верховенство Перуна підкріплювалося його першістю сакральної-міфологічної.

Щодо питань про те, чи відобразила структура Володимирового пантеону вже складену в північноруського населення релігійно-міфологічну систему, чи була вона "результатом творчості" великого князя та його найближчого оточення, чи створив її "цілий стан жреців", як вважав Б.Рибаків, то будь-які відповіді будуть завчасно спекулятивними через стан джерел.

Яке було місце Семаргла в пантеоні? Виходячи з того, що в літописі він називається після Стрибога й перед Мокошню, можна зробити висновок, що Семаргл виступав у ньому як посередник між "верхньою" і "середньою" міфологічними зонами. У принциповому плані присутність у пантеоні Семаргла достатня й не обов'язкова, тому що його наявність нічого не додавала (а відсутність нічого не зменшувала б) до уособленої в пантеоні сакральної моделі світобудови. Тому, вважаємо, включення Семаргла у Володимирів пантеон пояснювалося позаміфологічними факторами, про що вже говорилося.

Аналіз подій, пов'язаних з язичницьким реформуванням у 980 р., таким чином, приводить до таких основних висновків: головним у "першій релігійній реформі", її стрижнем було проголошення князівського бого-покровителя Перуна верховним загальнодержавним божеством, "богом богів" Русі, у цьому й полягає основний зміст реформи; київський пантеон не мав загальнодержавного характеру, створення його було, передусім, наслідком конкретної й перехідної внутрішньополітичної ситуації на півдні країни на початку великого князювання Володимира Святославовича.

Зроблені висновки дозволяють зупинитися на двох лініях, що пов'язують "першу релігійну реформу" з прийняттям християнства як державної релігії Русі.

Перша лінія – політична. Не вимагає особливих доказів та обставина, що, оголошуючи династичного богопокровителя Перуна верховним загальнодержавним божеством, Володимир переслідував мету ідеологічного підкріплення своїх позицій єдиного держця країни. Тут він керувався класичним принципом: "один великий бог на небі – один великий государ на землі або, стосовно тих конкретних умов, – "один верховний бог богів всієї Русі Перун на небі – один заступник їхній на землі великий князь всієї Русі Володимир". Інакше кажучи, проводячи язичницьку реформу 980 р., Володимир намагався досягти конкретно земної й конкретно особистої мети – зміцнення власної влади в державі, центральної влади взагалі.

Той самий мотив, безумовно, був одним з визначальних при прийнятті християнства кілька років по тому, причому саме з Візантії. Разом з християнством на Русь переносилася частково візантійська модель влади, ядром якої була доктрина необмеженого волевиявлення государя. При цьому достатньо нагадати, що при хрещенні Володимир узяв ім'я сучасного йому імператора Василя II, який на монетах часів правління Володимира зображений в імператорському вінку й імператорському одязі. Можна вказати на ряд причин, чому християнство виявилось переважаючим перед реформованим язичництвом. Тут зазначимо тільки два моменти, які відносяться до "владного" аспекту, що розглядається.

Якщо сприйняття Перуна як загальнодержавного верховного бога вимагало довгої перебудови традиційної свідомості язичницького населення, орієнтованого на шанування й верховенство своїх, місцевих богів, що було ідеологічною основою відомої автономії від центральної влади окремих земель, то православне християнство одразу вводило колишніх язичників у принципово іншу систему політико-ідеологічних координат, при прийнятті якої питання про владні функції великого князя вирішувалося автоматично й за візантійським зразком. У зв'язку із цим примітно, що в ПМЛ зразу ж за розповіддю про хрещення Русі говориться про те, що Володимир розсадив дванадцять своїх синів по найважливіших давньоруських містах і землях⁴⁶. Це повідомлення деякими дослідниками трактується як вказівка на ліквідацію існуючого до 980-х років своєрідного федеративного устрою Давньоруської держави, коли під владою великого київського князя перебували місцеві князі, пов'язані з Києвом залежністю, подібною до васальної. Прийняття ж християнства з його вченням про єдиного Бога, що освячувало владу одного государя, допомогло Володимирові ліквідувати "туземних" князів, які збереглися лише на глухих окраїнах Русі, провівши вказану вище акцію, достатньою ідеологічною зброєю для якої реформоване язичництво, очевидно, не було.

Друга лінія – релігійна. У науковій літературі стверджувалася (хоч і чітко не сформульована) така схема розвитку від східнослов'янського язичництва (на рівні "вищих богів") до християнства: "непорядкований" племінний політеїзм > "упорядкований" загальнодержавний політеїзм (київський пантеон на чолі з Перуном) > християнство. Але викладені вище роздуми змушують її серйозно скорегувати, а саме: "непорядкований" політеїзм > верховне загальнодержавне язичницьке божество (Перун) > християнство. І якщо з позицій запропонованої схеми подивитися на факт прийняття християнства, то виявиться, що він безпосередньо пов'язаний з "першою релігійною реформою", однією зі своїх граней виростає з неї. Тому що прийняття християнства було (певною мірою, зрозуміло) заміною язичницького верховного, офіційного, загальнодержавного божества Перуна Богом християнським, настільки ж верховним, офіційним і загальнодержавним.

У зв'язку з реформою Володимира 980 р., часто підкреслюється, що вона була своєрідною "язичницькою реакцією" на посилення позицій християнства на Русі, до

речі, на прохристиянську політику великого князя Ярополка. Однак за цим суб'єктивним боком подій потрібно бачити бік об'єктивний, незалежний від тимчасових устремлінь ініціаторів реформи. А цей бік, як часто буває, мав наслідки, протилежні початковому задуму, тому що своїм вираженим монотеїстичним спрямуванням загальнодержавна язичницька реформа Володимира в певний момент ідеологічно підготувала ґрунт для наступного прийняття християнства як державної релігії Древньої Русі, бо від ідеї верховного язичницького загальнодержавного “бога богів” був усього лише крок, хоча й, безперечно, крок кардинальний, до ідеї верховного загальнодержавного християнського Бога (у свою чергу, “монотеїзація” давньоруського язичництва, досить вірогідно, була багато в чому наслідком впливу християнства).

Таким чином, “перша релігійна реформа” великого князя Володимира не була “другорядним” і “безплідним” епізодом, “відгалуженням у глухий кут” на “магістральному шляху” від язичництва до християнства. Її глибинний зміст полягав в інтенсивних пошуках у 980-ті роки, які почалися ще раніше, правлячою верхівкою молоді Давньоруської держави релігійних структур, що найбільше відповідали її інтересам. У цьому плані “перша релігійна реформа” виявляється в одному колі з розповіддю ПМЛ про вибір (випробування) вір князем Володимиром і його оточенням⁴⁷; повідомленнями арабського вченого, лікаря за фахом Шараф аз-Замана Тахіра ал-Марвазі (XI ст.) і перського письменника з Індії Мухаммеда ал-Ауфі (XIII ст.) про відправлення “церем рісів”, який носив титул “Буламір” (тобто Володимиром), послів до правителя Хорезму хорезм-шаха з метою з'ясування переваг ісламу⁴⁸.

Хотілося б обговорити й таку проблему. При аналізі питання про прийняття Давньоруською державою християнства як офіційної релігії практично історіографічним топосом став розгляд наявних чотирьох релігійних альтернатив, що виводяться з указаних давньоруського літописного та східних джерел: великий князь і правлячі верхи повинні були зробити вибір між іудаїзмом, ісламом, західною та східною гілками християнства. При цьому, як правило, дослідники висловлювали думку про те, що історично обумовлено Русь повинна була прийняти хрещення тільки з Візантії, язичництво ж, навіть реформоване, вичерпало свої внутрішні ресурси й більше не задовольняло запитів суспільного й державного розвитку. І все ж виникає запитання: чи не існувала п'ята, язичницька, релігійна альтернатива, тобто, чи не було історично можливим більш довге, ніж приблизно десятиліття, функціонування на Русі культу Перуна як офіційного, загальнодержавного? В історіографії це запитання практично не ставилося. Лише в Л.М.Гумільова є натяк на п'яту релігійну альтернативу: у зв'язку з аналізом ситуації “вибору вір” при Володимирі, історик зазначив, що “...можна було примкнути до нового культу Перуна, що тільки-но виник”, але тут же заперечив цей варіант, тому що він не задовольняв “сердце народу”⁴⁹.

Історія – наука безваріантна, тому що трактує те, що вже було, – варіантні лише її інтерпретації. Але все ж ми поставимо запитання: а якщо б для Русі наприкінці 980-х рр. не склалася напрочуд вигідна зовнішньополітична ситуація у відносинах з Візантією, якою максимально скористався Володимир, ситуація, коли правляча верхівка імперії виявилася на межі катастрофи в результаті повстання Варди Скліра та Варди Фоки в її азійських провінціях, що, як вважається, послужило поштовхом до низки подій, які завершилися прийняттям Руссю християнства як державної релігії? Або якщо б великому київському князю не вдалося взяти Херсонес (Корсунь), що послужив віном за візантійську принцесу Анну, одруження на якій поставило останню крапку у “виборі вір” у загальнодержавному масштабі (якщо, звичайно, облога Херсонеса не була здійснена Володимиром заради “приведення під імперську руку” жителів міста, що

підтримали малоазійських повстанців)? Адже зовнішньополітичний і релігійний боки хрещення Русі нероздільні, “йшли рука в руку”.

Тому, на наш погляд, немає переконливих перешкод для припущення історичної можливості реалізації на Русі п'ятої релігійної альтернативи. І особисте хрещення Володимира за кілька років до офіційного прийняття християнства як офіційної державної релігії не мало великого значення – його бабуся, християнка княгиня Ольга, не один рік досить успішно керувала язичницькою країною, та й Володимир знищив офіційний культ Перуна далеко не одразу після того, як сам прийняв віру Христову.

Історичні паралелі п'ятої релігійної альтернативи лежать на поверхні. Наприкінці XIV ст. переважна більшість населення Великого князівства Литовського, Шемайтського та Руського склали православні східні слов'яни, а половина жителів Вільни (Вільнюса) сповідувала православ'я⁵⁰. У 1246 р. великий литовський князь Міндовг (середина 1230-х – 1263 рр.) прийняв православ'я, у 1252 р. “хрестився у віру латинську”, а пізніше повернувся до язичництва. До 1268 р. великим князівством правив його син, князь-інок Войшенк. Великий князь Гедимін (1316–1341 рр.) усе життя залишався язичником⁵¹. Згідно зі звітом послів до Гедиміна від папських легатів, які прибули в Ригу в 1324 р., великий литовський князь говорив їм: “Якщо коли-небудь я мав намір хреститися, то нехай мене сам Диявол хрестить... Говорив я ще, що дозволю християнам молитися за звичаєм їхньої віри, руським – за їхніми звичаями й полякам по-своєму, а самі ми будемо молитися за нашими звичаями”⁵². Ольгерд (1345–1377 рр.) спочатку був хрещений у православ'я, але, вступивши на великокнязівський престол, звернувся до язичництва й навіть інколи переслідував християн-литовців, хоч це не заважало тому, що його діти були виховані в православ'ї, під кінець життя Ольгерд знову став православним⁵³.

І лише при Ягайлові (близько 1350–1434 рр.), згідно з умовами Кревської унії 1385 р. між Польщею та Великим князівством Литовським, християнство католицького обряду було оголошено офіційною державною релігією Литовсько-Руської держави, і великий князь, що прийняв за умовами унії католицизм, отримав хресне ім'я Владислав, приступив до масового хрещення литовців-язичників.

Таким чином, почавшись з реформування в межах язичництва, зазначені вище релігійні пошуки правлячих верхів Давньоруської держави через кілька років привели Володимира до введення християнства на Русі як офіційної державної релігії. Але ще раніше, починаючи з 980 р., проявилася їхня монотеїстична спрямованість (мова повинна йти саме й тільки про спрямованість, тому що, відверто кажучи, “перша релігійна реформа” відобразила ситуацію супротеїзму, тобто таку, у якій один з богів політеїстичного пантеону, займаючи першорядне значення, підпорядковує собі всі інші божества (у випадку з київським пантеоном – майже всіх, крім Велеса)); наступним кроком релігійного розвитку після супротеїзму є монотеїзм. Тому можна сказати, що “перша релігійна реформа” великого князя Володимира Святославовича стала свого роду язичницьким прологом, який певною мірою розчистив ідеологічний і психологічний ґрунт для введення християнства на Русі.

Велику дослідницьку цікавість викликає стаття ПМЛ під 988 р., у якій йдеться, до речі, про фінал “першої релігійної реформи” в столиці Давньоруської держави. Текст літопису повідомляє про те, що після взяття Корсуня й особистого хрещення великий князь “...приде Києву. Яко приде, повель кумиры испроврещи, овы мсеци, а другия огневи предати. Перуна же повель привязати коневы къ хвосту и влещи с горы по Боричеву на Ручай, двенадцать мужа пристави теги жезльемъ. Се же не яко древу чююще, но на поруганье бесу, иже прелщаше симъ образом человеки, да възмездье

примість от человекъ... Вчера чтимъ от человекъ, а днесъ поругаемъ. Влекуму же ему по Ручаю къ Днепру, плакахуся, его неверним людве, еще бо не бяху прияли святого крещенья. И пристави Володимиръ, рекъ: “Аще где пристанеть, вы отревайте (відштвхуйте) его от берега; донтеже пороги пройдетъ, то тогда охабитесь (залиште) его”. Они же повельная створиша. Яко пустиша и проиде сквозь пороги, изверже и втръ нас рнь (мілина), и оттоль прослу Перуна Рнь, якоже и до сего дне словотъ”⁵⁴. Тільки після повалення кумира (колишнього “бога богів”) відбулося хрещення киян⁵⁵. Потім Володимир “повелі рубити церкви и поставляти по местам, иде же стояху кумирі. И постави церковь святого Василья на холмъ, иде же стояше кумиръ Перун и прочии, иде же творяху потреби князь и людне”⁵⁶.

Про знищення київського капища містять інформацію й інші джерела. В основному вони мало відрізняються від літописної розповіді відповідні пасажі особливого “Слова о том, како крестися Владимир, возмь Корсунь”⁵⁷ і “Жития св. Владимира”⁵⁸. Згідно з Проложним Житієм, Володимир “...пришедъ в Киевъ изби вся идолы, Перуна, Хорса, Дажьбога и Мокошь, и прочая кумиры”⁵⁹. У “Памяти и похвале князю Владимиру” Іакова Мніха вказується, що онук Ольги “крести же и всю землю Рускую от конца и до конца, и почанскыя богы, паче же и бьсы, Перуна и Хьроса и ины многы попра, и скруши идолы, и отверже всю безбожную леств”⁶⁰.

Після хрещення киян наступним політично закономірним кроком повинно було стати хрещення жителів другого великого центру, “другої столиці” Древньої Русі – Новгород, яке також, природно, супроводжувалося знищенням язичницьких капищ і поваленням кумирів. У ПМЛ свідчення про хрещення новгородців відсутні, однак їх зберіг Новгородський перший літопис за 989 р., у якому повідомляється: “Крестися Володимирі и вся земля Руская; и поставиша в Киеві митрополита, а Новуграду архиепископі Аким Корсунянині, и требища разруши, и Перуна посъче, и повель влещи въ Волхово; и поверзьше ужи, влечаху его по калу (болото, нечистоти), биюще жезльемъ; и заповьда никому же нигде же не прияти. И иде пидьблянинъ (житель підгороднього села Підьби) рано на рьку, хотя горьнци (глиняні глечики; село Питьба, за археологічними даними, у давньоруські часи було великим центром виробництва кераміки⁶¹) вести в город; сиче Перунъ примлы къ берви (плоту з колод) и отрину и шистомъ: “ты, рече, Перушице досьти еси пиль и яль, а нынъ поплови прочь”⁶². За даними “Історії Російської” В.Татішева, християнізацію Новгороду проводили все той же дядько великого князя Добриня та тислецький Володимира Путятя, причому хрещення новгородців супроводжувалося насильством⁶³.

Досі в історіографії, здається, не висловлювалося серйозних сумнівів у достовірності літописних та інших розповідей про зруйнування київського та новгородського язичницьких капищ. Складені вони були, достовірно, через кілька десятиліть після прийняття християнства, коли ще були живі деякі очевидці цієї події, досить вірогідно, на основі усних народних переказів, що закарбували зафіксовані в народній пам’яті яскраві подробиці повалення кумира ще недавно верховного загальнодержавного “бога богів”. Високий ступінь їхньої аутентичності реальним подіям у Києві та Новгороді засвідчується тим, що літописці, у деталях передавши маніпуляції з київським і новгородським ідолами Перуна, не зрозуміли реального змісту записаного ними, традиційно звівши все до християнського топосу “збещення дияволів”. Саме ці подробиці роблять дедалі можливішим інакше інтерпретувати події в Києві та Новгороді порівняно з тим, як вони бачаться деякими сучасними дослідниками. Російський історик О.Рапов, наприклад, вважав, що все зроблене з київським ідолом Перуна було розраховано на те, щоб скомпрометувати, принизити цього бога в очах воїнів-язичників

Володимира перед киянами та всіма жителями Русі, показавши безсилля Перуна й інших повалених “поганських” божеств⁶⁴. Дослідник, по суті, іде за літописцями-християнами, які побачили в київських і новгородських подіях 988 і 989 рр. виключно приниження язичницьких “богів-дияволів” і особливо головного з них – Перуна. Такий підхід абсолютно не бере до уваги світосприйняття народного язичницького середовища тієї епохи, на яке повинен був зважати, чого не міг не враховувати великий князь Володимир, “розчищаючи ґрунт” для введення християнства. А воно, звичайно, істотно відрізнялося від способу мислення віруючого християнина-літописця і ще більше – від раціонально-прагматичного мислення європейця кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Особливу точку зору висловив І.Я.Фроянов. “Над Перуном був влаштований своєрідний язичницький суд, – писав він, – що супроводжувався покаранням – тягненням і биттям “жезлами”. Цей суд здійснюють “дванадцять мужів”, приставлених до Перуна, щоб бити його. “Дванадцять мужів” – обов’язковий атрибут язичницького суду східних слов’ян⁶⁵. Інший російський історик Ю.В.Кривошеєв також розцінив події в Києві 988 р. як суд над Перуном, але на інших засадах: оскільки кинутий у воду кумир громовика не затонув, то це в очах язичників свідчило про його вину. Тому він втрачає будь-яке довір’я й авторитет⁶⁶. “Таким чином, можна сказати, що прелюдія прийняття християнства на Русі відбувалася за язичницьким сценарієм, язичницькою дією, традиційною для давньоруського суспільства”⁶⁷. У принциповому плані з останнім положенням не можна не погодитись, але, у цілому, до точок зору і І.Я.Фроянова, і Ю.В.Кривошеєва повною мірою відноситься таке зауваження Ю.М.Лесмана: “Для реконструкції необхідно знати культову мову древньої культури. Неконтрольований політ фантазії швидше дискредитує роботу в цьому напрямку ніж приносить нове в науку”⁶⁸. У цитованому сегменті статті ПМЛ за 988 р. про події в Києві впадає у вічі та підкреслена увага, яка була приділена Володимиром Святославовичем саме Перуну. Якщо інші ідоли були просто повалені, посічені або спалені, то “падіння” загальнодержавного верховного бога супроводжувалося складними і, як буде показано далі, повними для сучасників змісту досить адекватно “зчитуваними” сакральними-магічними діями. Для зручності подальшого аналізу необхідно розкласти їх на суттєві змістовні одиниці.

1. *Кумир Перуна стягують із Старокиївської гори й кидають у воду, у притоку Дніпра Почайну (Ручай).*

2. *При стягуванні ідола прив’язують до конячого хвоста.*

3. *На шляху до Ручаю кумира б’ють масивними палицями (жезльемъ) спеціально призначені “мужі”.*

4. *Цих “мужів” дванадцять.*

5. *Коли Перуна волокли Ручаєм до Дніпра, народ, що зібрався, плакав (“плахуся его невѣрним люди”).*

6. *За наказом великого князя ідол Перуна супроводжують за дніпровські пороги, ніде не дозволяючи йому прибитися до берега.*

Трохи менше в деталях послідовність подій у Новгороді (або, що найвірогідніше, із самого початку маніпуляції з Перуновим ідолом були тут не настільки явними, як у Києві), але головні складові її ті ж:

1. *Кумира Перуна зрізують (посъче), тягнуть і кидають у воду, у Волхов.*

2. *Відсутнє.*

3. *По дорозі до річки його б’ють палицями (жезльемъ).*

4, 5. *Відсутнє.*

6. *Ідол Перуна Акім Корсунянин наказує “никому же нигдѣ же не прият”, тому тидьблянїн подібно до київських “мужів” Володимира, відштовхує його від плоту, до якого кумира прибило течією.*

Описані в літописі маніпуляції з кумирами Перуна не є чимось ізольованим, принципово оригінальним, що не знаходить аналогій, паралелей. Вони подібні до великої групи обрядів, які побутували, а частково збереглися й донині в деяких європейських народів, у тому числі й східнослов'янських, на що в історіографії в принциповому плані вже давно було звернуто увагу.

Як відомо, одним з головних календарних свят у східнослов'янських народів був Іванів день – 24 червня (за старим стилем), який ще називався Івана Купала чи просто Купала. Це древнє річне свято з прийняттям християнства було приурочене до дня Різдва Івана Хрестителя, звідки й отримало сучасну назву. На Поліссі (Білорусь) однією зі складових купальського обряду було знищення антропоморфної ляльки, що називалася “відьма”. “Смерть” відьми, за спогадами учасників та очевидців цього ритуалу, відбувалася таким чином: “Відьму робили з ганчірок дівчата, настромлювали на жердину, несли селом, а хлопці кидали в неї камінням. Несуть в озеро і топлять. Занесуть у рів, палицями заб'ють”⁶⁹. “Як не було води – сплять відьму... Засунуть у рів, кинуть, палицями заб'ють”, “Відьму тую букагами били, на землі били. У воду кидали...”; “Робили відьму, били її палицями, приказуючи: “Купала била, відьму забила”, “Поб'ють відьму і під міст кинуть”⁷⁰.

У деяких російських губерніях майже в той самий час, що й Купалу, справляли Ярилів день, причому там, де Купалу не святкували. У XIX ст. у Костромі існував обряд “похорон Ярила”. У Всесвятську неділю “народ збирався на площу після обіду. З його середовища вибиралася стара людина; її наряджали в старий поношений одяг, клали на руки гріб з опудалом – Ярилом. Після чого починався хід з міста в поле. Жінки голосінням і плачем висловлювали скорботу та відчай... У полі викопували палицями могилу й ховали Ярила з плачем”⁷¹. В Україні під час “похорону Ярила” жінки голосили: “Який же він був хороший!.. Не встане він більше! О, як же нам розлучатися з тобою? І що за життя, коли тебе нема? Піднімись хоч на годинку! Але не встає і не встане...”⁷². Звертаючи увагу на купальську обрядовість, необхідно зазначити, що в головному купальському наспіві, поширеному на більшій частині Білорусі, музикознавці простежують інтонації традиційних похоронних плачів, традиційного голосіння і пов'язують це з тим, що ядром купальського дійства було спалення або потоплення ритуального символу (опудало, деревце тощо), що зближує його з похоронною обрядовістю та відповідними плачовими інтонаціями.

Порівняння виокремлених елементів літописних розповідей про повалення київського та новгородського кумирів Перуна й народних звичаїв, що мають язичницьку підоснову, демонструє їхню очевидну структурну тотожність. Збігаються набір і порядок дій (побиття палицями, потім кидання у воду); об'єкти дій (антропоморфні ідоли – антропоморфні опудала); знаряддя дій; обслуговуючі ритуальні тексти.

Усе це дозволяє зробити висновок, що Володимир у Києві та його наближені в Новгороді діяли не спонтанно, що повалення “бога богів” Перуна тут було проведено відповідно до язичницьких ритуалів, язичницької обрядовості.

Загальна ідея ритуально-магічних дій, що проводилися з втілюючими Перуна кумирами наприкінці X ст. і з антропоморфними опудалами, ляльками під час календарних народних свят через тисячоліття, достатньо ясна. Вона полягала у вигнанні, випровадженні, усуненні небажаного, відчутного як небезпечного, “нечистого” об'єкта через його знищення, тобто “перевід” зі світу життя у простір смерті, в “інший світ”, на

“той” світ. І на цьому рівні розкривається глибинна родинність “провідних” ритуалів, обрядів “випровадження-знищення” з похоронним обрядом, для якого мотиви “проводів”, подолання кордонів між “тим” і цим світами є кардинальними.

Основний спосіб знищення “нечистих” ритуальних об'єктів у народних “провідних” обрядах – це спалювання, розривання на частини (пригадаймо той момент, коли Володимир наказав порубати й спалити інших кумирів київського пантеону), спалення водою, поховання в землі, викидання в ями, болото, на кладовище, на межі полів, за село, тобто вигнання за край живого простору. При цьому способи могли накладатися один на одного чи здійснюватися послідовно один за одним, створюючи ефект підсилення, помноження семантики “знищення”.

Таким чином, дії, виконані адміністрацією великого князя Володимира в Києві та Новгороді, були язичницьким обрядом “вигнання–випровадження”, навіть “похорону” кумирів колишнього верховного божества Перуна, а відповідно, і самого цього бога; подібна інтерпретація засвідчується численними й лише частково наведеними вище етнографічними паралелями.

Для “вигнання–знищення” Перуна, який став небажаним, було використано кілька способів, один з яких можна оцінити як головний, а інші розглядати як підсилюючі ідею “знищення–позбавлення”.

Центральним є перенесення ідола Перуна із суші, землі у воду, річку (Почайна – Дніпро, Волхов). В уявленні древніх слов'ян та інших індоєвропейських народів вода (річка, озеро, болото тощо) була пов'язана зі смертю, світом мертвих, “тим” світом, була житлом нечистої сили, хвороб, тобто початком, протилежним життю, що уособлювалося в даній опозиційній парі землею (сушею). Тому в “провідних” обрядах поряд зі спаленням, розриванням опудала на частини, рідше – його похованням у землі широко практикувалося потоплення антропоморфного зображення: вода служила загально визнаним шляхом видалення небажаного об'єкта зі світу живих у світ смерті, на “той” світ.

Як супутній головному способу можна розглядати побиття кумирів Перуна мазивними палицями. Зміст цієї дії прозорий – семантична симуляція фізичного “убивання–омертвілення”. Не випадково при цьому, звичайно, кількість київських “мужів”, що здійснювали її, – дванадцять. У міфології багатьох народів світу, у тому числі й слов'ян, число дванадцять було позитивно відзначеним (щасливим) і сакральним (порівняємо: дванадцять верховних богів у Греції й Римі; дванадцять найважливіших богів асов у скандинавській міфології; дванадцять колін Ізраїлю; дванадцять апостолів Христа тощо).

Найменш прозорий і особливо інтригуючий факт прив'язування ідола Перуна до хвоста коня при стягуванні його зі Старокиївської гори. З точки зору раціонального мислення, так званого здорового глузду, ця дія непояснювана й навіть абсурдна: тягнути під гору великого важкого, мабуть, дубового (дуб – сакральне дерево індоєвропейського (слов'янського) громовержця) ідола, кінь запросто міг позбутися хвоста. Але якщо підійти до питання з урахуванням загального сакрально-містичного контексту того, що відбувалося, то можна спробувати знайти ключ до розуміння цієї обставини.

Просимо вибачення за очевидний трюїзм, але доцільно тут нагадати, що кінський хвіст – це жмутик волосся. У народних уявленнях слов'ян волосся (і не тільки воно) було зосередженням життєвих сил людини. Тому, з одного боку, воно символізувало чисельність, багатство й щастя. Однак зворотним боком цих самих уявлень було те, що волосся могло виступати як джерело хвороб, нещастя, смерті, бути пов'язаним з нечистою силою, тобто персонажами “того” світу.

У слов'янських народів заборонялося розчісувати волосся в позаурочні, обмежені заборонами дні, “щоби вовки не поїли стадо”, “щоби не кусали змії” (серби), “щоби смерть не прийшла до чоловіків” (Македонія). Подібне заборонне розчісування волосся призводило до виникнення хвороби волосся (Чернігівщина)⁷³. У поєднанні з магичними діями за допомогою волосся можна було навести хворобу. Розпущене й непокрите волосся вважалося характерною ознакою жіночих персонажів нечистої сили: русалок, відьом тощо⁷⁴.

Як посилюючий основний спосіб “вигнання–спровадження” виступало не просто кидання у воду, але сплавлення кумирів вниз річками Дніпро та Волхов. З джерел очевидно, що їх намагалися “випровадити” максимально далеко, туди, де закінчувався “свій” простір, “своя” територія: споряджається спеціальний загін для відштовхування київського ідола Перуна від берега Дніпра й “спровадження” його за дніпровські пороги; Аким Корсунянин забороняє жителям Новгороду та новгородським землям “приймати”, тобто фактично вимагає відштовхувати від берега кумир Перуна, що плив Волховом.

Не відомо, до якої межі було вказано плисти новгородському Перуну й чи було взагалі це вказано. Стосовно ж київського ідола слов'янського громовержця така межа вказана досить чітко – за дніпровські пороги. У свідомості слов'ян вони були тим кордоном, переходом, який відділяв їх від інших народів (печенігів, половців), іншого світу. Тому саме в цей, інший світ і потрібно було сплавляти Перуна. Після його виведення за дніпровські пороги Руська земля була ніби “оборонена”, огорожена самою природою від “повернення” на Русь бога, який став небажаним. Останню обставину відзначив і білоруський учений М.Нікольський: “... Перуна повалили й вигнали з Києва. Але бог, хоч і повалений, міг знову повернутися і покарати за відступництво; тому Володимир зробив спеціальне розпорядження стосовно вигнання Перуна: особливі люди повинні були кинути Перуна у воду й підштовхувати його, поки він не пройде пороги”⁷⁵.

У зв'язку із цим суттєво, що дніпровські пороги, не виключено, у язичницьких уявленнях були й сакрально маркіровані. В.Іванов і В.Топоров вважали, що вони були одним з місць, до яких у східних слов'ян приурочувалася дія головного міфу, тобто боротьби Перуна та Велеса, а саме виникнення порогів стало наслідком цієї боротьби⁷⁶.

У контексті “провідної” і “похоронної” обрядовості слід оцінювати й “плач” киян за Перуном. Це було не просто вираження язичниками горя з приводу повалення та вигнання їхнього бога, як то видавалося християнину літописцю. У похоронному обряді наших предків оплакування спрямоване на те, щоб зробити факт смерті кінцевим, відділити покійника від живих і тим самим зміцнити межу “життя–смерті”.

Таким чином, напередодні хрещення киян відбулися не тільки знищення в столиці Стародавньої Русі головного язичницького загальнодержавного капища та знищення в ньому кумирів. Відбулося, згідно з традиційною язичницькою обрядовістю, “вигнання–випровадження” чи “поховання–знищення” колишнього бога богів – Перуна. Аналогічні дії пізніше були здійснені в Новгороді. Як раніше два кумири Перуна були поставлені у двох ключових центрах Русі, що знаменувало офіційне конститування культу верховного загальнодержавного божества, так через кілька років з тих самих ідолів Перуна (а отже, і його самого) публічно “вигнали–випровадити” відповідно до язичницької провідної обрядовості. Це був кінець спроби загальнодержавної язичницької реформи. Використовуючи слова О.Карташова, можна сказати, що “при такій схемі подій весь той детальний і картинний матеріал, який перед нами розгортає

внутрішньо неусвідомлений фільм “Повісті минулих літ”, отримує свій зміст: інше тверезо-реальне трактування”⁷⁷.

Можна вважати, що публічне “випровадження” Перуна із самого початку мало розрахунок впливу на психіку та психологію жителів Давньоруської держави. Цей акт був, вірогідно, спрямований на надлом традиційної язичницької свідомості, на його підготовку до прийняття християнства, на переконання “невірних” у тому, що з язичництвом, яке до того моменту офіційно персоніфікував Перун, покінчено, і кінець цьому невідворотний. Верховний бог давньоруського язичництва був “випроваджений–вигнаний” на “той” світ без клопоту, що семантично читається, зрозумілим і наочним для населення чином, за допомогою язичницьких ритуально-магічних обрядових акцій, добре їм відомих із щорічних календарних язичницьких дій. Тим самим “кінець” язичництва ніби самим же язичництвом санкціонується, закріплюючись у своїй безповоротності. У цьому, мабуть, і могло полягати ядро задуму Володимира: переконати язичників відмовитися від язичництва засобами самого язичництва, а не просто силою, примусом. Подібна ситуація досить пояснювана для перехідного від язичництва до християнства періоду, для якого характерне “саме чудернацьке переплетіння старих звичаїв, що коливалися, і незміцнілих нових”⁷⁸. Тепер шлях християнству був певною мірою розчищений, і воно повинно було з'явитися не як релігія, нав'язана мимоволі, а як така, що органічно прийшла на місце “випровадженого” язичництва. Саме такою й була послідовність подій: “вигнання–похорон” Перуна (і Велеса, що також досить високо шанувався) – початок масової християнізації жителів Давньоруської держави.

Тому не тільки сама “перша релігійна реформа”, а і її продумано “зрежисерований” фінал можуть бути оцінені як свого роду пролог хрещення Русі.

І ще на одну обставину необхідно звернути увагу, щоб краще зрозуміти й відчувати те, що відбувалося в ті переломні роки. Незважаючи на зовнішню “жорстокість” “вигнання” Перуна на “той” світ, побиття палицями, кидання у воду як світ смерті, не слід забувати, що всі ці дії були складовою частиною “провідної” обрядовості, а отже, не мали характеру спеціального, підкресленого приниження Перуна. Наслідування язичницьким ритуалам свідчить про те, що до Перуна ставилися не як до “диявола”, нечисті, а як до бога, причому достатньо могутнього, щоб навіть відгородити Русь від його сили печенізькими степами та дніпровськими порогами, за які свідомо був випроваджений київський кумир Перуна за особливою вказівкою, потрібно підкреслити це, великого князя, що вже став християнином.

Сама організація “проводів–поховання” Перуна психологічно й сакрально була можлива лише за умови, що не втратилася віра в реальну могутність, діючу силу цього язичницького бога. “Провідні” обряди стосовно шматка дерева, якими були київський і новгородський кумири Перуна з точки зору християнської релігії, – дурниця, абсурдна надмірність, але вони абсолютно доцільні стосовно ідолів, які стали небажаними, однак зберегли божественну могутність “першого” небожителя.

Не можна не рахуватися і з наполегливими вказівками на те, що саме великий князь Володимир був ініціатором і керівником, прямим (Київ) чи дотичним (Новгород), “вигнання–поховання” ідолів Перуна. Вважаємо за правомірність поставити запитання: чи не міститься в літописних розповідях про фінал “першої релігійної реформи” непряма вказівка на те, що новохрещений Володимир напередодні хрещення Русі ще й сам не втратив віри в божественну сутність язичницького Перуна? Адже в поклонінні великокнязівському дружинному богу-покровителю він був, поза сумнівом, вихований; з вірою в могутність Перуна прожив роки; кілька років насаджував на Русі культ небесного громовика як загальнодержавного. Якщо це так, то зазначена обставина дозволяє

краще сприймати глибину того світоглядного й психологічного перелому, який переживали на рубежі 980–990-х років і населення Русі, і глава Давньоруської держави.

Своєрідним епілогом “першої релігійної реформи” можна вважати глибокосимволічний акт – зведення церкви св. Василя на місці київського капища. У ПМЛ за 980 р. після розповіді про створення великим князем кумирні в столиці та жертвоприношення там, вказується: “Но преблагий Богъ не хотя смерти гръшникомъ, на томъ холмъ (де знаходилася створена Володимиром могильна) нынъ церкви стоить, святого Василья есть, якоже послъди скажемъ”⁷⁹. Справді, літописець повертається до цієї теми в статті за 988 р.: Володимир після хрещення киян “повель рубити церкви и поставляти по мьстамъ, иде же стояху кумири. И постави церковь святого Василья на холмъ, иде же стояше кумиръ Перунъ и прочии, иде же творяху потребу князь и людне”⁸⁰.

1. Повесть временных лет (далее – ПВЛ) / [под ред. В. П. Адриановой-Перетц]. – М. ; Л., 1950. – Ч. I. – С. 56.
2. Завадская С. В. “Епископы и старцы” в летописной статье 996 г. / С. В. Завадская // Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашут : тезисы (Москва, 20–22 февраля 1995 г.). – М., 1995. – С. 22.
3. Псалтир, 105, 34–39.
4. Библия сиречь книги Священного писания Ветхаго и Нового Завета. 2-е тиснение. – С. Пб., 1990.
5. ПВЛ. – Ч. I. – С. 64.
6. Там само. – С. 56.
7. Там само. – Ч. II. – С. 325.
8. Там само. – Ч. I. – С. 58.
9. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – М., 1981; його ж. Язычество Древней Руси. – М., 1987.
10. Флоровский Г. Пути русского богословия / Г. Флоровский. – Париж, 1937. – С. 2.
11. Филарет, митрополит Киевский и Галицкий. Об истоках духовной традиции Русской Православной Церкви // Тысячелетие крещения Руси: Междунар. церковная науч. конф. [“Богословие и духовность”], (Москва, 11–18 мая 1987 г.). – М., 1989. – С. 48.
12. Поместный Собор Русской Православной церкви. Троице-Сергиева Лавра, 6–9 июня 1988 г. Материалы (Б. М.), 1990. – С. 81.
13. Там само. – С. 82.
14. Там само. – С. 23.
15. Карташев А. В. Очерки по истории русской церкви / А. В. Карташев. – М., 1993. – Т. 1. – С. 106.
16. Там само. – С. 106–107.
17. Аничков Е. В. Язычество и Древняя Русь / Е. В. Аничков. – М., 1953. – С. 328.
18. Там само. – С. 316–321, 327–328, 359.
19. Там само. – С. 327.
20. Там само. – С. 327, 329.
21. Там само. – С. 341–342.
22. Там само. – С. 275–276.
23. Там само. – С. 359.
24. Див., наприклад: Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства / В. В. Мавродин. – Л., 1945. – С. 309; Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси / М. Ю. Брайчевский. – К., 1989. – С. 132; та інші.
25. Вернадский Г. В. Киевская Русь. Тверь / Г. В. Вернадский. – М., 1996. – С. 64.
26. Там само. – С. 65.
27. Гленов О. М. Шестибожья князя Володимира / О. М. Гленов // Український історичний журнал. – 1971. – № 8–10.

28. Курбатов Г. Л. Христианство : античность, Византия, Древняя Русь / Г. Л. Курбатов, Э. Д. Фролов, И. Я. Фроянов. – М., 1995. – С. 228.
29. Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси / М. Ю. Брайчевский. – К., 1989. – С. 132.
30. Курбатов Г. Л. Христианство : античность, Византия, Древняя Русь / Г. Л. Курбатов, Э. Д. Фролов, И. Я. Фроянов. – М., 1995. – С. 228.
31. ПВЛ. – Ч. II. – С. 18.
32. Филарет. История Русской церкви / Филарет. – М., 1948. – С. 18.
33. Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. – М., 1988. – Кн. 1. – Т. I. – Стб. 123.
34. Голубинский Е. Е. История русской церкви / Е. Е. Голубинский. – М., 1957. – Т. I. Первая половина. – С. 125–128.
35. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М., 1987. – С. 445.
36. Там само. – С. 445–446.
37. Иванов В. В. Перун / В. В. Иванов, В. Н. Топоров // Мифы народов мира : энциклопедия. – 2-е изд. – М., 1992. – Т. 2. – С. 306.
38. Иванов В. В. Исследования в области славянских древностей / В. В. Иванов, В. Н. Топоров. – М., 1974. – С. 158.
39. Див.: ПВЛ. – Ч. I. – С. 25, 35, 39, 52.
40. Топоров В. Н. Первобытные представления о мире: общий взгляд / В. Н. Топоров // Очерки истории естественнонаучных знаний в древности. – М., 1982. – С. 19.
41. Аничков Е. В. Язычество Древней Руси / Е. В. Аничков. – С. Пб., 1914. – С. 313.
42. Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – Л., 1953. – С. 387.
43. Карпов А. Верования древних славян / А. Карпов. – М., 1964. – С. 78.
44. Иванов В. В. Исследования в области славянских древностей / В. В. Иванов, В. Н. Топоров. – М., 1974. – С. 5.
45. Житие Владимира. Список 1494 г. – М., 1953. – С. 123.
46. ПВЛ. – Ч. I. – С. 83.
47. Там само. – С. 59–75.
48. Введение христианства на Руси / [текст А. П. Новосельцев]. – М., 1987. – С. 68–69
49. Гумилев Л. Н. Выбор веры / Л. М. Гумилев // Истоки – 89. Альманах. – М., 1980. – С. 374.
50. Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви / Макарий (Булгаков). – М., 1995. – Т. 3. – С. 87.
51. Там само. – С. 82–83.
52. Цит. за: Пресняков А. Е. Лекции по русской истории / А. Е. Пресняков. – М., 1938. – Т. II. – С. 59.
53. Макарий (Булгаков). История Русской Церкви / Макарий (Булгаков). – М., 1995. – Т. 3. – С. 84–86.
54. ПВЛ. – Ч. I. – С. 80.
55. Там само. – С. 80–81.
56. Там само. – С. 81.
57. Кузьмин А. Г. Русские летописи как источник по истории Древней Руси / А. Г. Кузьмин. – Рязань, 1969. – С. 221.
58. Шахматов А. А. Корсунская легенда о крещении Владимира / А. А. Шахматов. – С. Пб., 1908. – С. 29.
59. Павлова Р. Жития русских святых в южнославянских рукописях XIII–XIX вв. / Р. Павлова // Славянская филология. – София, 1993. – Т. 21. – С. 101.
60. Зимин А. А. Память и похвала Иакова Мниха... – С. 68.
61. Конецкий В. Я. Загадки Новгородской округи / В. Я. Конецкий, Е. Н. Носов. – Л., 1985. – С. 68–69.
62. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М. ; Л., 1950. – С. 159–160.

63. Татищев В. Н. История Российская / В. Н. Татищев. – М. ; Л., 1962. – Т. 1. – С. 112–113.
64. Рапов О. М. Русская церковь в IX – первой половине XII вв. / О. М. Рапов. – М., 1981. – С. 246.
65. Курбатов Г. Л. Христианство : античность. Византия. Древняя Русь / Г. Л. Курбатов, А. Д. Фролов, М. Я. Фроянов. – М., 1995. – С. 240.
66. Кривошеев Ю. В. Религия восточных славян накануне крещения Руси / Ю. В. Кривошеев. – С. 23.
67. Там само.
68. Лесман Ю. М. Новгородские привески – источник для реконструкции динамики христианизации / Ю. М. Лесман // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1991. – С. 33.
69. Виноградова Л. Н. Мотив “уничтожения–проводов нечистой силы” в восточно-славянском купальском обряде / Л. Н. Виноградова, С. М. Толстая // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд. – М., 1990. – С. 102–103, 106.
70. Там само.
71. Сахаров М. П. Сказания русского народа / М. П. Сахаров. – М., 1990. – С. 359.
72. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу / А. Н. Афанасьев. – М., 1869. – Т. 3. – С. 727.
73. Толстой Н. И. Волосы / Н. И. Толстой, В. В. Усачева // Славянские древности. – Т. 1. – С. 420.
74. Там само. – С. 421.
75. Никольский Н. М. История русской церкви / Н. М. Никольский. – Мн., 1990. – С. 77.
76. Иванов В. В. Исследования в области славянских древностей / В. В. Иванов, В. Н. Топоров. – М., 1974. – С. 173–175.
77. Карташев А. В. Очерки по истории русской церкви / А. В. Карташев. – М., 1993. – Т. 1. – С. 117.
78. Воронин Н. Н. Медвежий культ в Верхнем Поволжье в XI веке / Н. Н. Воронин // Краеведческие записки Ярославско-Ростовского историко-архитектурного и художественного музея-заповедника. – Ярославль, 1960. – Вып. IV. – С. 43.
79. ПВЛ. – Ч. I. – С. 56.
80. Там само. – С. 81.

Mykhailo Yuri (Chernivtsi, Ukraine),
Oleksandr Udod (Kyiv, Ukraine)

First Religious Reform of Volodymyr

In the article on the basis of historical original sources and literature are reflected the features of leadthrough of the first (heathen) religious reform a prince by Volodymyr. The place of Peruna and other heathen gods is exposed in a slavonic pantheon and they are rotined elimination with adopting christianity on Rus.

Key words: *gods, heathen, idols, christianity.*

КУЛЬТУРНА АНТРОПОЛОГІЯ

УДК 39 (477.085) (092)
ББК 63.3-7

Георгій Кожолянко
(м. Чернівці, Україна)

ІСТОРИКО-ЕТНОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГУЦУЛІВ РАЙМУНДОМ КАЙНДЛЕМ

У статті висвітлено історико-етнологічні дослідження українського населення Гуцульщини кінця XIX – початку XX ст., проведені буковинсько-австрійським ученим Р.Кайндлем. Р.Кайндль – професор, ректор Чернівецького університету, дослідник-етнограф українців-гуцулів Буковини. У його науковому доробку нараховується більше 300 етнографічних праць. Він визначив межі поселення гуцулів, дослідив їх матеріальну та духовну культуру.

Ключові слова: етнологія, нація, гуцули, житло, одяг, мова, усна народна творчість.

На кінець XIX – початок XX ст. припадає діяльність буковинсько-австрійського історика, етнолога, народознавця Раймунда Фрідріха Кайндля, якого по праву можна назвати фундатором історико-етнологічних досліджень Буковинської Гуцульщини.

Народився Р.Кайндль 31 серпня 1866 р. у м. Чернівці в учительській сім'ї. Упродовж 1885–1891 рр. він навчався в Чернівецькому університеті. У 1893 р., виконавши під керівництвом професора Йоганна Лозерта й захистивши докторську дисертацію з австрійської історії, став доктором філософії. З 1901 р. працював екстраординарним позаштатним професором австрійської історії, а з 1905 р. – штатним професором філософського факультету. У 1906/1907 н. р. його обрано деканом філософського факультету, а в 1912/1913 н. р. – ректором університету.

Працюючи професором Чернівецького університету, керував історичним семінаром, був членом центральної комісії мистецтв та історичних пам'яток у Відні. З початком Першої світової війни та захопленням Чернівців росіянами, побоюючись російського арешту, Р.Кайндль перебрався до Відня, де майже рік займався питаннями допомоги біженцям зі східних регіонів Австро-Угорської імперії. З початку 1915/1916 навчального року він став професором австрійської історії в університеті м. Грац (Австрія), де працював до кінця життя (помер Р.Кайндль 14 березня 1930 р.).

Ще під час навчання в Чернівецькому університеті й потім, працюючи його професором, Р.Кайндль майже щорічно проводив кількамісячні дослідницькі експедиції в різні етнографічні зони Буковини (Прутсько-Дністровське межиріччя, передгір'я, Гуцульщину), але найбільше експедиційних днів він усе ж таки проводив у Карпатах. Тут, на Гуцульщині, він знайшов і подругу життя – Людмилу Кісслінгер, дочку управителя лісорозробок із с. Устеріки Отто Кісслінгера, яка добре знала народну культуру, навіть сама вишивала гуцульськими узорами, допомагала Р.Ф.Кайндлю опрацьовувати матеріали етнографічних експедицій¹.

Історико-етнологічні дослідження Р.Кайндля привернули увагу науковців уже з кінця XIX ст. Першу спробу оцінити його етнографічний доробок зробив історик М.Кордуба. У праці “Розвідки д-ра Р.Кайндля з етнографії руської”, опублікованій у Записках Наукового Товариства Шевченка в 1896 р.², ідеться про етнографічні експедиції дослідника в рівнинну місцевість Буковини та на Гуцульщину з публікацією ним етнографічних відомостей про матеріальну й духовну культуру буковинців. Оцінюючи опубліковану в 1894 р. Р.Кайндлем працю “Гуцули”, М.Кордуба вказує й на ряд неточностей і помилок, допущених австрійсько-буковинським етнографом, зокрема, про час появи на терені краю українців, у визначенні часу маланкувань на Гуцульщині та ін.

Інформацію про смерть відомого етнографа, із згадкою про його науковий доробок, подав у журналі “Архів культурного відпочинку німців Буковини” А.Нібіо в 1931 р.³

Значне зацікавлення етнографічними дослідженнями Р.Кайндля спостерігається із 60-х рр. XX ст. в австрійській: Р.Вагнер⁴, А.Клайн⁵, А.Майс⁶, О.Блазе⁷, Г.Ебергард⁸, а з початку 90-х рр. XX ст. і в українській: А.Вовчак⁹, О.Камінська¹⁰, Г.Кожолянко¹¹, М.Мороз¹², О.Масан¹³, А.Салогуб¹⁴, С.Троян¹⁵, С.Фрунчак, А.Фантух¹⁶ етнологічній науці.

Радянська історична наука сфальсифіковано оцінювала наукову спадщину вченого, характеризувала його як ідеолога австрійських панівних верств, який замовчував соціальне й національне гноблення українців Буковини та перебільшував вплив румунської культури на гуцулів (монографічне видання АН України “Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження”. – К., 1987)¹⁷.

У дійсності саме Р.Кайндль був тим ученим, який, хоч і походив з пануючих верств суспільства, став на бік пригноблених і знедолених гуцулів, бойків. У його працях неодноразово дається відповідь на питання, чому українці живуть у таких злиднях і бідності. Він вважав, що причина цього в необмеженій експлуатації й пригнобленні пануючими верствами бідної частини суспільства.

Так, у праці-збірнику “Дослідження з етнографії регіону Східних Карпат. Буковина – Галичина – Горішня Угорщина”, опублікованій у Відні 1902 р., він писав, що під час подорожі в Карпати в українських селах “...на кожному кроці мені зустрічалися досить ясні свідчення бідності й злиднів, то, природно, я почав з'ясовувати їх причину... Як луки, так і пасовища, і поля знаходяться в руках невеликої кількості багатіїв, які із залізною настирливістю використовують бідність народу... У володінні лісом селяни також не мають ніякої частки. Як і земля, ліс знаходиться у власності декількох багатіїв. Останні найжорстокішим способом використовують безробіття бідняків... По всьому світі ходять чутки, що бідність руснаків через їх п'янство, що вони є зовсім деградованим народом, якому вже неможливо допомогти... Курців я бачив мало, п'яні мені також не зустрічалися, на що я би міг сподіватись, ураховуючи згадані чутки”¹⁸.

Неповною є оцінка наукової спадщини Р.Кайндля й австрійською історіографією нашого часу. Так, у книзі В.Оберкроне “Народна історія” (1993) згадуються лише теоретичні праці австрійсько-буковинського вченого¹⁹.

Проте ґрунтовного аналізу наукової оцінки доробку Р.Кайндля щодо історико-етнографічного дослідження гуцулів до цього часу не зроблено.

Учений здійснив величезну роботу стосовно визначення кордонів заселення Карпат гуцулами. У кінці XIX ст. він майже щорічно влітку обстежував межі етнографічної групи горян-українців й опублікував результати цих розвідок у праці “Етнографічні походи у Східні Карпати” (Відень, 1898). Свої дослідження гуцулів Р.Кайндль розпочав 1886 року з долини р. Черемош. Потім обстеження поширилися на долини річок Путилки й Сучави аж до Золотої Бистриці. Дослідивши матеріальну й духовну культуру гуцулів Буковини й Галичини, він опублікував у 1894 р. працю “Гуцули” (Відень), друге видання якої українською мовою видано в Чернівцях (видавництво “Молодий буковинець”) у 2000 р. (переклад з німецької – З.Пенюк, післямова – О.Масан). Це була практично перша узагальнююча праця про матеріальну й духовну культуру карпатських горян. Лише через декілька років з'явився перший том п'ятитомної праці “Гуцульщина” В.Шухевича.

Результати дослідження Р.Кайндлем культури жителів Карпат показали, “що місцем мешкання гуцулів є північно-східні схили Карпат Буковини і Галичини з вер-

хів'їв рік Сучави, Молдови й Бистриці до галицької Золотої Бистриці. У долині Сучави до Фалкеу живуть, крім колоністів німців і євреїв, переважно румуни; від Фрасина вверх по річці, протилежно, – уже гуцули; кордоном є також кінний завод Фрасина – філіал відомого імператорсько-королівського Радауцького кінного заводу. На південь від Сучави проходить потім кордон вздовж потічка Бродина таким чином, що на правому березі проживають румуни, а на лівому – гуцули... Ліва притока Бродина має суто слов'янську назву – Чорний Потік.

Далі на південь проживають гуцули по той бік вододілу Бродина в долині Молдавиці до Ардялу і Руської Молдавиці. Крім цього, з протилежного боку вододілу річки Сучави в Молдовській долині до Молдави і Брязи і, нарешті, на південному заході до Кирлибаби в долині Бистриці. У цій частині кордону сусідами гуцулів є румунські гірські селяни, які дуже подібні до гуцулів в одязі, будівництві жител і звичаях.

Північніше від визначеної частини Сучави вгору від Фрасина у гірській частині великої річки Серету живуть гуцули, де вони контактують у Берегометі з руснаками.

Північно-західніше вони розселені у Карпатах на Черемоші до його витоків з гір біля Вижниці і Кутів, де вже проживають руснаки. Частина останніх, які живуть біля підніжжя гір, мають певну подібність з гуцулами.

Крім цього, гуцули проживають на верхній Пістинці і у верхній частині р. Прут, від джерел до Дори і доходять до долини Золотої Бистриці, де вже починаються бойки, які також частково подібні до гуцулів, проте ця подібність далі на захід усе більше зникає.

На південному заході гребінь Карпат утворює кордон власне гуцулів, хоча в деяких відношеннях сусідні з ними руснаки на Тисі мають подібні риси культури²⁰. Доречно відзначити, що навіть нині науковці й політики по-різному трактують місце та межі проживання гуцулів, ігноруючи величезну працю, проведenu буковинським етнографом Р.Ф.Кайндлем. Так, у вже згадуваному вище академічному історико-етнографічному дослідженні “Гуцульщина” навіть згадки немає про те, що межі розселення гуцулів уперше й досить точно визначив Р.Кайндль²¹.

Не краще оцінено історико-етнографічний доробок ученого й у праці “Гуцульщина”, опублікованій у м. Чикаго М.Домашевським (1972). Не згадано й про те, що він опублікував книгу “Гуцули” у Відні в 1894 р.²² і був першим буковинським етнографом, що зайнявся методологічними питаннями етнографії та народознавства.

Р.Кайндль вважав, що гуцули є слов'янами за мовою, звичаями й народними традиціями. При цьому відмічав і деякі особливості культури, які, звичайно, не впливають на загальну їх спільність зі своїми слов'янськими сусідами. Відомо, що нації, які знаходяться на нижчому культурному рівні, можуть асимілювати представників інших народів тільки тоді, коли вони їх кількісно переважають. Відповідно, на думку Р.Кайндля, не можна заперечити, що головна маса гуцулів є слов'янського походження. До речі, цей його дослідницький висновок відзначив і австрійський історик кінця ХХ ст. Р.Вагнер²³.

Для підтвердження своїх висновків Р.Кайндль використовує польовий етнологічний матеріал і наводить, передусім, перелік назв у гуцульському краї, указуючи, що вони, переважно, за рідким винятком, слов'янські: Селятин, Устеріка, Жаб'я. Зустрічаються й румунські назви, як, наприклад: Перкалаб, Піре, Ротундул. Між гуцульськими прізвищами можна знайти й румунські, угорські, польські, вірменські й навіть німецькі; проте вони є лише в дуже незначній кількості й походять, скоріше всього, від невеличких груп чи поодиноких переселенців. Більша кількість назв, прізвищ, імен є слов'янськими, найбільше наближені до русинських.

У своїй найбільшій праці про гуцулів “Die Huzulen. – Wien, 1894; Гуцули. Їх життя, звичаї та народні перекази. – Чернівці: Молодий буковинець, 2000 (українська мова)” Р.Кайндль дослідив різні аспекти матеріальної та духовної культури гуцулів.

Учений відзначив те, що мова гуцулів насичена зразками усної народної творчості: піснями (співанки), загадками й приказковими зворотами (приповідки, приповістки). Щоб застерегти від надто великих сподівань, на Гуцульщині кажуть: “Нагіясе гід на мід, тай лех без вечері спати”. Приказка “Мовчання – золото” звучить у гуцульській інтерпретації так: “Моучи езичку, меш їсти кашку”. Щоб підкреслити, що яесь ви словлювання брехливе, гуцули кажуть: “Го така чиста правда, яку зайця другий фіст”.

Загалом Р.Кайндль робить висновок, що мова гуцулів ще недостатньо досліджена, проте немає сумніву, що вона аж до частки слов'янська; щодо форми мови, це, безсумнівно, так. Він відзначає, що взагалі русин може добре порозумітися з гуцулом. Причиною вироблення діалектних відмінностей була ізольованість гуцульських говірок від інших русинських. Це сприяло консервації певних архаїчних рис і появі нових слів, пов'язаних із гірським життям.

Він провів порівняльний аналіз мови гуцулів з мовою прикарпатських русинів і вказав, що звукова відмінність між мовою русинів і гуцулів полягає переважно в тому, що гуцул у багатьох випадках вимовляє *е* там, де русин вставляє *а*, наприклад: *гуц.* егода – *рус.* ягода; *гуц.* Єків – *рус.* Яків; *гуц.* м'есо – *рус.* м'ясо. Утім слід зазначити, що в підгірській місцевості, принаймні в русинів Буковини, часто вимовляється *е* замість *а*. Характерне уподібнення гол. *и* до *е*: *рус.* один – *гуц.* оден; *рус.* миска – *гуц.* меска; *рус.* кропива – *гуц.* кропева; *рус.* жила – *гуц.* жела. Більші труднощі становлять зіпсовані, самоутворені або в переносному значенні вживані слова гуцула, наприклад: *гуц.* зажеристи – *рус.* зажерти; мухолап – ловець мух, себто зоолог; *гуц.* порідковати – сподіватися, тоді як *по-русинськи* це означає упорядкувати. Мова гуцула містить у собі ряд іншомовних слів. Найбільша частина їх є явно румунською: боугар – пастух; будз – кружало сиру; царинка – сіножать; портати – носити; вагра – вогонь; вере – це правда й т. ін. При цьому варто уваги те, що більшість цих слів запозичена з тваринницького й молочарного господарства, у той час як та частина гуцульського запасу слів, яка стосується рільництва і садівництва, – слов'янська.

Вважається, що в гуцульському діалекті є куманські слова. На цьому побудована версія автора щодо походження назви “гуцул”. Р.Кайндль вважає, що сама назва гуцулів виводиться від другої назви куманів (Уци, Гуци) за допомогою тюркського закінчення ул. Звернув увагу дослідник і на гіпотезу про походження назви “гуцул” від румунського Гос, артикульованого Гос-ул (розбійник). Проте, на його думку, гуцули не так уже й самі привласнюють собі цю назву, а, швидше, сусіди їх так називають. Р.Кайндль указує: “Гуцули себе називають християни, гірські або верховенци, а у останній час і гуцули, однак ця назва нерідко сприймається як образливе прізвисько, чим вона первісно, мабуть, і була”. Для підтвердження своїх висновків він наводить експедиційний матеріал – повідомлення гуцулки Марфи Дучик із Селятина. На питання, що означає назва “гуцул” і чому люди так називаються, вона дала буквально таку відповідь: “Ск волохі нас уздріли, тай тогди кречили: гуцан, гуцан (це значить поїотап – великий злодій)”²⁴. Як вважає Р.Кайндль, назва “гуцул” здається не такою вже й давньою, щоб її можна було покладати на гуців або навіть на готів²⁵.

Характеризуючи обрядовість і звичаєвість гуцулів, Р.Кайндль звернув увагу на характерні риси гуцулів: веселу вдачу й гостинність. Він наводить багато прикладів із сфери їхнього дозвілля. Танцюють на весіллях, хрестинах, храмах і на клаці, або толоці, тобто спільному наданні допомоги, яку сільські мешканці виконують один для одного

безкоштовно. Гуцульський танець “гуцулка” має вигляд хороводу, який утворюють чоловіки та жінки, хлопці та дівчата. Музику забезпечують місцеві гуцули або й цигани, музика яких цінується особливо. Звичні інструменти – скрипка й флюяра. Останній інструмент – це дерев’яна трубка, яка на верхньому кінці затесана; коли дуги в загострений кінець флюяри, утворюється вібруючий звук. Від флюяри слід відрізнити телеку, яка є звичайною трубкою з вербової кори й не має дотикальних дірок. Далі – сопілка, верхній кінець якої, на відміну від обох раніше згаданих інструментів, має звичайний вигляд і забезпечена дірочками. І, нарешті, треба назвати трембіту. Цей інструмент використовується здебільшого на похоронах і на гірських пасовищах. У великодні свята хлопці розважаються грою, яку вони називають “гамбас” і в якій міряються силами.

Риса, яка притаманна гуцулам, – їхня гостинність. Привітність прийому, зворушлива кваліфікація у готуванні обіду, сердечне припрошування – усе це причаровує, вражає. Господиня старається всіляко вшанувати гостя, вона припрошує його до всього, що має у своїх запасах. Насамперед, для пиття – молоко; потім – кулеша (густа кукурудзяна каша), яку вона вивернула на виточений круг (доцата підставка); до цього – збиті підсмажені яйця. Характерним для гуцульської гостинності є також звичай, що гуцул, коли він присів обіч дороги, аби поїсти, запрошує пригоститися кожного, хто проходить повз нього. Це виражається звичайно звертанням: “Просимо і вас, хрещених”. Дякують за це словами: “Їжте з Богом”, “Споживайте здорові” або “Нехай Бог поверне це на користь”. Оскільки саме запрошення є часто тільки формальністю і не приймається, то відповідь “Просимо” римують зі словами “Самі у рот носимо” або питають: “Де у вас ложка?” і йдуть далі.

Р.Кайндль описав термінологію гуцульського весілля. Молодого парубка звать хлопець, хлопчіши або хлопчишчи, дівчина зветься діучинешчи. У віці, придатному для одруження, хлопець зветься паробок або легінь, а в районах, що межують з Румунією, також флакеу або флекуеу, а дівчина – діука. Сватання відбувається здебільшого в час різдвяних свят або в м’ясницю, рідше – восени. Про посаг (вино, зміни) дівчини переговори ведуться в той же вечір сватання. Відвідини церкви з метою сповіді народ називає “на отченаши”. Весілля відбувається звичайно в січні або в лютому. Наречений зветься “кнезь”, а наречена – “кнегиня”.

У день вінчання поверх звичайного святкового вбрання молодята одягають ще й довгі плащі (манта, гугля). До почиту молодого й молодої належать, крім гостей, вінчальний батько й вінчальна матка. Молодого супроводжують ним самим вибрані дружки, а молоду – дружки. Перед церквою обидва гурти зустрічаються, і тепер у ній відбуваються через обмін обручками формальні заручини, заслівліне, і одразу після цього здійснюється вінчання. Протягом святкового обіду мала дівчинка тримає за спиною молодят запалену свічку, вона називається “свїтеука”. На третій день весілля святкується пропій. Молоду пару відвідують тільки батьки молодої, причому тут не повинно бути нестачі в напоях.

Вісім днів після шлюбу відбувається, нарешті, відвод, введення молодої пари до церкви. Молоде подружжя передає вінчальним батькам чотири калачі та отримує взаємні подарунки. Утім це свято називається так само колачини. Чоловік називає звичайно жінку ціся (ця), а жінка чоловіка – сес (цей). Подружжя називає себе взаємно доля, і часто можна почути про добру й погану долю саме в такому розумінні. У дещо зневажливий спосіб гуцул називає свою жінку також баба, себто стара жінка, між тим як прийнято вже навіть і до старших жінок звертатися лише через молодиця або молодичка. Уся споріднена громада позначається як рід, род, родина, родія, пол, фамілья,

свої, своякі або, врешті, креуні. Чоловічу лінію називають: мужецкі пол, отчевскі род, по отчеві або по чоловіці; жіноча лінія називається: женські пол, матеренські род, по жінці. Перевагу надають чоловічій лінії; це виражається особливо в тому, що в шлюбних негараздах покладаються більше на рідню по чоловічій лінії. Батько: гедя або дедя, отец; мати: неня, непе, матер; дід: гід або дід, гїду або діду; тато, зневажливо – гідешчи, дідешчи; брат батька й матері: вуй, пестливо – вуйко, а його дружина зветься вуйна, вуйночка; діти: гїти, дети, чада, глота, зневажливо – голота, гїтишча, або дітишча; позашлюбні діти: звидининці гїти, бенкарти, байструки, бахури. Сімейне коло розширюється далі завдяки кумівству. Воно буває двох родів, а саме: через свідчення при хрещенні (кумство) і через участь у вінчанні (у батьках). Кумів та батька й матку називають ще нанашко, нанашка; хрещеники або одружені називаються фіни (фін, фіна).

Дослідженням було охоплено й сімейні відносини. При цьому Р.Кайндль констатував збереження в гуцулів аж до кінця XIX ст. великої патріархальної сім’ї. Він зазначає, що досить поширеним явищем у гуцульських сім’ях є домашня спільність, яка полягає в спільному веденні домашнього господарства. У с. Сергіях вживана така приказка: “Важко жити, коли юрба (глота) численна, як солома (полова), а стрий вже старий”; ця приказка стосується, безсумнівно, домашньої спільності. Під словом стрий у гуцулів треба розуміти старійшину дому; варте уваги те, що вислів спрямований проти домашньої спільності. Велика гуцульська сім’я живе в хаті, халаті, шалаші. Якщо гуцул хоче спорудити свій двір, то він запрошує, звичайно, сусідів до спільної безплатної роботи (толока або клака).

Щодо народного житла гуцулів, то Р.Кайндль зазначав, що будинок гуцула переважно скерований поздовжньою стіною до сходу або до півдня, у ній знаходяться вхідні двері й вікна (вікна, шклінки, гцебки). Уздовж цієї стіни, як правило, прибудоване широке, як лавиця, підвищення (преспа). Дехто відмежовує біля передньої стіни хати невелике подвір’я (задвірі) масивною дерев’яною стіною (граждо перед хатоу), подібне на фортечне укріплення. Через цю виступаючу споруду ведуть ворота (брама). Дім бідного складається тільки з однієї кімнати, а в заможного два житлових приміщення. Дві згаданих кімнати (хати) розміщені з обох боків сіней (хороми), у які заходять через вхідні двері. Більша кімната (велека хата) призначена для проживання близької родини, тоді як меншу займають слуги або вона використовується як майстерня чи комірка. До житлового будинку прилягають стайні для худоби (колешня до маржени). Недалеко від садиби нерідко можна побачити покрівлі для сіна (оборіх, множ. – обероги). При декотрих хатах є колодязі (керниця), якщо не постачає водою природне джерело (цуркало). Двір гуцула обгороджений парканом (пліт), спорудженим з довгих горизонтальних жердин (ворене) і вертикальних кілків (кілі) у такий спосіб, що його легко можна було розібрати й знову скласти. Якщо гуцул змушений з якоїсь причини покинути своє старе житло, то він відправляє молитву подяки за щастя, яке було йому дароване в тій хаті, і відходить згодом з хлібом і сіллю в руках у нову домівку.

Одяг гуцулів простий. Чоловіки носять полотняні штани, які називаються портениці, ті, що із сукна, – гачі. Угорі вони підтримуються вузьким пояском (реминец, букурія). На ноги взувають свого роду вовняні шкарпетки (капці). Поверх сорочки гуцул носить коротку хутряну безрукавку (кіптар), поверх цього одягає короткий плащ (сердак) із вовняного сукна. Далі до ноші чоловіка належить ще капелюх (крисара), а взимку шапка з овечого хутра (щепка, кучма), відтак вироблена з вовни торбина (дзьобня, дзьоблина). Торбини носять на широкому реміні, оздобленому бляшками (бленда). У них міститься люлька (піпа), тютюн, кремій (велекея, губка або чір). Жінкам спідни-

цею служить широкий фартух (опинка) або два вужчих (запаски). Вони носять такі прикраси: сережки (коутки), мідяні ланцюжки (рикески) довкола зап'ясток, на шиї – малі бубонці (колотилці). На голову жінки беруть хустку або білий рушник. У суворий зимовий холод вони надягають своєрідні білі вовняні короткі до колін штани (ногавиці, холошні), а також, як, зрештою, й чоловіки, вовняні рукавиці (наручниці або нараквиці).

Гуцульські календарні назви теж звучать по-особливому. День називається дена. “Учора ввечері” гуцул називає сноче; “завтра вранці” – заутра рано; “перед сходом сонця” (дуже рано) – на зори або на зорах; “рано” називається даві або давіях. Суттєво відрізняються від української мови назви деяких місяців: зелить – зелений місяць (червень); бедзиль – липень, себто місяць, коли худобі дошкуляють мухи, і вона підстрибує (бедзкати), копиль – місяць снопів (серпень); падолест – жовтень; грудиль – місяць, коли грудки землі замерзають; просониль – мороз “запрошується в гості” (грудень); січиль другий – лютий; березиль – місяць, коли береза починає зеленіти (квітень). Як правило, рахують місяці від нового місяця до нового місяця. Щоб визначити певний час протягом року, називають важливі свята, періоди посту, ярмарки, вживаються ще вислови на зразок “під час першого сапаня”, “під час другого сапаня”, “коли вже збирали врожай” і т. ін. (на перші сапане, на други сапане, ек уже зберали). Сніг гуцул повністю ототожнює із зимою (зема). Він каже зема паде замість “паде сніг” і зема в коліна – значить, до колін глибокий сніг. Коли з’являється веселка (виселичка), дощ швидко перестане, але оскільки вона й воду випиває з ріки, то внаслідок цього знову може піти дощ.

Із зірок (звізди) кожна людина отримала при народженні одну. Якщо впала зірка (упала зірниця), то загасилося світло якоїсь людини, і вона вмирає. Комета (віха) вказує на війну та чуму. Із сузір’їв гуцули повинні знати Велику Ведмедицю (Курашка).

Щодо вірувань Р.Кайндль зазначає, що гуцули Буковини визнають православну необ’єднану церкву, ті, що в Галичині, – греко-католицьку (об’єднану). Ставлення гуцулів до своїх священиків дуже різне. Якщо священик уміє здобути повагу до себе, то він користується загальним шануванням. І тоді гуцульський мовний зворот “Мені потрібен тільки Бог, цар і ви, панотче” не буде улесливим. Але коли народ звертається до священика як до татка (батько), благодійника (добродійко), батечка (отчик), святого батька (світлий отец), натомість у його відсутності в дещо зневажливому тоні говорить про попа (піп), то є доказом принаймні поганого настрою.

Р.Кайндль звернув увагу на те, що релігійний календар гуцулів дуже чітко показує тісне переплетення християнських звичаїв з язичницькими. Він вказує, що, переглянувши його, можна помітити, що більшість святкових звичаїв, які тепер припадають на різні християнські свята, були колись пов’язані зі святами рівнодення й сонцестояння. Різдвяні свята називаються Різдво або Сьветки. Їм передує суворий піст (Пелепіуха). День святого Василя (дне на сьв. Василя) збігається зі святом Нового року. Але для гуцулів 1 січня не є початком року, бо їхній церковний рік починається з вересня. На 6 січня ст.ст. – 18 січня н.ст. припадає, відповідно до нашого свята Трьох Царів, свято Відоршчі. Вечір перед цим святом називається Другий Сьвет вечер і святкується так само, як вечір перед Різдвом. На четвертому від кінця тижні Масляниці (Пушченє) не можна виконувати жодну роботу. У Вербну неділю (Бечкова неділя) у церкві святять вербові котики. Вранці на Страсний четвер (Жеуний або Велети четвер) на пагорбах поблизу хат розводять вогонь. Цей звичай називається “старого спалити” (гіда палити) або “Юду (себто чорта) спалити” (Юдаса палити). На Трійцю (Зелені

свята) – (Сьвета негіля) хати й церкви прикрашають зеленими гілками, квітами й травою.

Аналіз багатьох праць Р.Кайндля про походження, матеріальну та духовну культуру гуцулів засвідчує значний внесок цього буковинсько-австрійського історика, якого небезпідставно називають нині “Приятелем українського народу”, в історико-етнологічне дослідження Гуцульщини.

Сучасний австрійський історик Г.Ебергарт у Чернівцях на конференції “Буковина – мій рідний край” (травень 1998 р.) висловився так про наукову спадщину Р.Кайндля: “Матеріальна вартість народознавчих творів Кайндля про Буковину та Галичину безсумнівна, залишається сподіватись, що ми зможемо в найближчому майбутньому здійснити нове або взагалі перше включення його особи в наукову історію народознавства”²⁶.

Дійсно, внесок Р.Кайндля в історико-етнологічне дослідження Буковинської Гуцульщини є надзвичайно великим. Він фактично започаткував етнологічні вивчення буковинських гуцулів, скористався виключно матеріалами власних польових етнологічних спостережень, відповідно, і результати дослідження є надзвичайно об’єктивними та науково достовірними.

1. Kaindl R. F. Ethnographische Streifzüge in den Ostkarpathen / R. F. Kaindl. – Wien, 1898. – С. 147.
2. Кордуба М. Розвідки д-ра Р. Кайндля з етнографії руської / М. Кордуба // Записки Наукового Товариства Шевченка. – Львів, 1896. – Т.11. – Кн. 3.
3. Nibio A. Zur Tode R. F. Kaindl / A. Nibio // Archiv des Deutsche Kulturfereines in der Bukowina. – Radautz, 1931.
4. Wagner R. Raimund Fridrich Kaindl – der Karpathendeutsche / R. Wagner // Kaindl-Archiv. – Ausbnurg, 1992. – Н. 9/1 N. F.
5. Klein A. Raimund Fridrich Kaindl / Leben und Werk (1866–1930) / A. Klein // Raimund Fridrich Kaindl 1866–1930. Kulturhistorische Ausstellung. – Johanneum, Graz. – Graz, 1966.
6. Meis A. Das Verhaltnis Raimund Fridrich Kaindl zur Volkskunde / A. Meis // Raimund Fridrich Kaindl 1866–1930. Kulturhistorische Ausstellung. – Johanneum, Graz. – Graz, 1966.
7. Blaze O. Raimund Fridrich Kaindl (1866–1930): Leben und Werk / O. Blaze. – Wisbaden, 1962.
8. Ебергард Г. Між народознавством та історією. Про сприйняття праць Р. Ф. Кайндля / Г. Ебергард // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2000. – Т. 3.
9. Вовчак А. Українське народознавство на сторінках журналу “Am Ur-Quelle” (1890–1896) / А. Вовчак // Народознавчі Зошити. – 1998. – Зошит 2.
10. Камінська О. Особливості мови “карпатських русинів” у дослідженнях Раймунда Фрідріха Кайндля / О. Камінська // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Т. 2 (16). – Чернівці, 2003.
11. Кожоляно Г. Етнографія Буковини : проблеми, методи, методологія / Г. Кожоляно // Питання стародавньої, середньовічної історії, археології та етнології. – Чернівці, 2000. – Т. 2; Етнографія Буковини другої половини ХІХ–ХХ ст. // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 2000. – Вип. 2; Етнографічні дослідження Буковини в період перебування краю у складі Австро-Угорщини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2000. – Т. 3.
12. Мороз М. Етнографічна діяльність Раймунда Кайндля / О. Мороз // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1991. – Т. 223.
13. Масан О. Приятель українського народу (Р. Ф. Кайндль та його “Гуцули”) / О. Масан // Р. Ф. Кайндль. Гуцули. Їхнє життя, звичаї та народні перекази. – Чернівці, 2000.

14. Салогуб А. Етнографічні дослідження Р. Ф. Кайндлем українців Прикарпаття та Гуцульщини / А. Салогуб // Питання стародавньої, середньовічної історії, археології та етнології. – Чернівці, 2003. – Т. 2.
15. Троян С. Р. Ф. Кайндль і консолідація німецтва у Карпатському регіоні / С. Р. Троян // Буковина – мій рідний край : матеріали II історико-краєзнавчої конф. молодих дослідників, студентів та науковців. – Чернівці, 1997.
16. Фрунчак С. З археологічної спадщини Раймунда Фрідріха Кайндля // Постаті української археології: матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині / С. Фрунчак, А. Фантух. – Львів, 1998. – Вип. 7.
17. Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1987.
18. Kaindl R. F. Ethnographische Streifzüge in den Ostkarpathen / R. F. Kaindl. – Wien, 1898. – С. 225–227.
19. Blase A. Raimund Fridrich Kaindl (1866–1930) . Leben und Werk /A. Blase. – Wiesbaden, 1962. – С. 241.
20. Kaindl R. F. Ethnographische Streifzüge in den Ostkarpathen... – С. 247.
21. Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження... – С. 13–15.
22. Домашевський М. Історія Гуцульщини / М. Домашевський. – Чикаго, 1972. – Т. 1.
23. Wagner R. Vom Halbmond zum Doppeladler. Geschichte und Volkskunde von Raimund F. Kaindl / R. Wagner. – Aisburg, 1996. – С. 282.
24. Kaindl R. F. Die Huzulen / R. F. Kaindl. – Wien, 1894. – С. 10.
25. Там само. – С. 9.
26. Ебергарт Г. Між народознавством та історією : про сприйняття праць Р. Ф. Кайндля // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2000. – Т. 3. – С. 241.

George Kojolianko (Chernivtsi, Ukraine)

Historical and Ethnic Research of Hutsul by Raymond Keindl

The article reveals historic and ethnic research of the Ukrainian population living in Hutsulshchyna in late 19th – early 20th century. The investigation was conducted by Bukovyna and Austria scholar R.F. Keindl. R.F. Keindl is a Chernivtsi university rector, professor, as well as a ethnography researcher of Ukrainian Hutsuls living in Bukovyna. His scientific legacy comprises more than 300 ethnography works. He defined boundaries of Hutsuls settlements, investigated their material and spiritual culture.

Key words: ethnology, nation, Hutsul, dwelling, garment, language, folklore.

УДК 394 (477.8)
ББК 63.3

Януш Гудовскі (м. Варшава, Республіка Польща),
Юрій Нестерук (м. Львів, Україна),
Анджей Рушак (м. Гданськ, Республіка Польща),
Яцек Стржежевскі (м. Варшава, Республіка Польща),
Влодзімеж Вітковскі (м. Лодзь, Республіка Польща),
Мацей Зомбек (м. Варшава, Республіка Польща)

ПОЛОНИНСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ (ТРАДИЦІЙНІ РИСИ, СУЧАСНИЙ СТАН ТА НОВІТНІ ЗМІНИ В ЙОГО СТРУКТУРІ)

Полонинське господарство є своєрідним суспільно-господарським феноменом на території Українських Карпат. Дослідження цього унікального явища тривають уже понад півтора століття. У статті подані результати останніх комплексних досліджень полонинського випасу в масиві Чорногори (Українські Карпати), проведених українсько-польською групою дослідників протягом 1999–2009 рр. На фоні загальних змін суспільно-економічних умов відбувається, з одного боку, часткове повернення до давніх, століттями усталених форм господарювання, з іншого, – поступова трансформація всіх сторін полонинського випасу на полонинах. Показані зміни в структурі тварин, що випасаються на полонинах, новітні зміни традиційних форм полонинського господарства, духовної та матеріальної культури.

Ключові слова: Українські Карпати, Чорногора, полонинське господарство, матеріальна й духовна культура.

Вступ

Випас свійських тварин, здебільшого корів та овець, на полонинах Східних Карпат у віддалених від постійного проживання місцях нині ми розуміємо як унікальний етнографічний феномен посеред підвладних цивілізації форм господарювання на навколишніх рівнинних територіях. Незважаючи на потужний поступ процесу уніфікації господарювання та нівелювання здавна усталених, традиційних рис, полонинське господарство на території Українських Карпат дотепер зберегло в собі багато як традиційних підходів, так і численні елементи матеріальної та духовної культури, формування якої безпосередньо пов'язане з проведенням такого типу господарювання.

Полонинське господарство Українських Карпат протягом уже тривалого часу є об'єктом різнопланових досліджень науковців і мандрівників. Серед величезної чисельності публікацій із цієї тематики, на наш погляд, найвизначальнішими є давніші праці О.Кольберга¹, Р.Кайндля², В.Шухевича³, І.Краля⁴, Р.В.Гарасимчука й В.Табора⁵, а також новітні дослідження М.Мандибури⁶, М.Тиводара⁷, Я.Гудовського⁸, М.Лаврук⁹, М.Тролля, І.Сітко¹⁰ та багатьох інших українських і польських дослідників. За результатами попередніх досліджень нами подані новітні дані про стан полонинського господарства Українських Карпат¹¹.

Перші наші дослідження полонинського господарства в Українських Карпатах були проведені в 1999 р. Протягом наступного десятиліття були короткотривалі виїзди для уточнення даних. У серпні 2009 р. була організована наступна експедиція, основною метою якої було порівняння змін у полонинському господарстві, які відбулися протягом останнього десятиліття. Дослідження 2009 р. дали змогу провести комплексну оцінку полонинського господарства на основі опрацювання давніх і сучасних публікацій із цієї тематики, експедиційного виїзду в район Чорногори, де ми провели свої візуальні спостереження, спілкування з пастухами, депутатами й власниками поло-

нин. До складу групи дослідників входили д-р габ., проф. Януш Гудовські (фахівець з економіки сільського господарства), Юрій Нестерук (географ), лікар Анджей Руцак (фахівець з традиційного харчування), д-р Яцек Строжевські (фахівець із зоотехнії), д-р Влодзімеж Вітковські (архітектор, фахівець з традиційного будівництва Гуцульщини), д-р габ. Мацей Зомбек (етнограф). Група майбутніх дослідників складалася з Філіпа Гудовського, Назарія Нестерука та Яна Вітковського.

Рис. 1. Табір дослідників, 1999 р.

У 1999 р. дослідження полонинського господарства були проведені в північній частині масиву Свидовця (полонини Ворожеска й Апшинеска) і в масиві Черногори – на полонинах у масиві хребта Кукул (Григорівка, Кернички, Середне, Лабеска, Кукул, Закукул). У 2009 р. дослідження були проведені лише на полонинах у масиві Черногори – на хребті Кукул (полонини Кернички, Григорівка, Середне, Лабеска, Кукул, Закукул) і на хребті Кострич (полонина Веснарка).

Улітку 2009 р. основною нашою метою було занотувати зміни в структурі всіх складових полонинського господарства, які відбулися впродовж останнього десятиліття. Елементи структури полонинського господарства, а саме – створена протягом кількох століть культурна складова (матеріальна та духовна культура) завжди були тісно пов'язані з природним середовищем (гірські пасовища з їхньою кормовою базою).

Сучасний стан і динаміка природного середовища, матеріальної і духовної культури

1. Природне середовище району досліджень

Хребти Кукул і Кострич, на яких ми проводили дослідження, у первісному своєму вигляді були залісненими до самих вершин. Нині до горизонталі 1200–1400 м н.р.м. переважають листяні ліси з бука, граба, в'яза, клена-явора та ін. з меншою чи більшою домішкою смереки і ялиці. Вище бачимо повне переважання шпилькових лісів – смерекових з меншою чи більшою домішкою ялиці, а також із збереженими острівками бука. Полонини – високогірні пасовища – на хребті Кукул простягаються переважно

вздовж південно-західного схилу. На північно-східному макросхилі смерековий ліс зростає, у більшості випадків, фактично до самого гребеня. Це є результатом повторного заліснення, унаслідок якого смерекові ліси покрили давні площі пасовищ.

Кукульські полонини мають вторинне походження, вони з'явилися в результаті приходу волоських пастухів у процесі їхньої міграції вздовж карпатської дуги в XV–XVI століттях і наступного розвитку полонинського господарства – випасу худоби й овець уже місцевим населенням у місцях, віддалених від оселищ їхнього постійного проживання. Заселення навколишніх долин, заснування сіл, що, у свою чергу, спричинило зростання чисельності населення, сприяло тому, що для випасу були потрібні нові території. За допомогою сокири й вогню створювали нові пасовища на місці знищених лісів. Вторинні полонини виявилися, з огляду на кліматичні умови, сприятливішими для вегетації рослин і розвитку рослинного покриву, кращими для випасу, ніж розташовані вище кам'янисті полонини первинного походження, які розміщені в субальпійському й альпійському поясах головного хребта Черногори.

Рослинний покрив досліджених полонин є типовим для вторинних полонин у масиві Черногори. Їхньою характерною ознакою є переважання біловусових угруповань з повним домінуванням чи переважанням біловуса стиснутого – наслідок тривалого пасторального використання цих територій. Значно менші площі займають угруповання тонконога лучного, щучника дернистого, костриці червоної, різних видів осок і чорничники.

Верхня межа лісу практично на всій своїй протяжності має антропогенний характер, простягання якої диктується інтенсивністю проводжуваних полонинського та лісового господарств. Уздовж межі лісу й полонини, окрім підросту лісових порід, часто трапляються чагарникові зарості з бузини червоної, жимолостей – чорної і пухнастої, вовчих ягід звичайних, а також горобини звичайної. Натомість на самих кукульських полонинах лише зрідка трапляються невеличкі латки ялівцю сибірського.

Монодомінантні угруповання біловусників, як відомо, є кінцевою сукцесійною стадією деградації високогірних лук під впливом тривалого випасання й витоштування. У Черногорі протягом останніх 10–15 років зауважуємо постійне зменшення поголів'я корів та овець, які випасаються на полонинах протягом теплої пори року, а впродовж 5–7 років – також і залишення деяких стійбищ, які до того існували століттями.

На полонинах у масиві Кукула й Кострича, на відміну від полонин у західній частині Черногори, не спостерігається потужної й швидкої експансії вільхи зеленої чи навіть уже згаданого ялівцю сибірського. Натомість, тут можна спостерігати інше явище: поступове зменшення домінуючого досі виду – біловуса стиснутого на користь тонконога лучного, щучки дернистої, костриці червоної та чорничників, проективне покриття яких у 1999 р. було на 10–30% меншим, ніж у 2009 р.

Характерним видом карпатських пасовищ, який завжди з'являється в місці випасання свійських тварин, є азотолюбний щавель альпійський – рудерал, рясність і ступінь проективного покриття якого є максимальними навколо кошар, а також нижче по схилу від розташованих господарських будівель. У минулі часи на деяких карпатських полонинах були досить успішні спроби боротьби зі „щавелем”, бо ця рослина має здатність до швидкого поширення на полонині, успішно конкуруючи з іншими рослинами, і це призводить до обмеження площ полонин, придатних для випасу. У зв'язку зі зменшенням інтенсивності господарського використання на низці полонин можна спостерігати незначне зменшення проективного покриття щавлем альпійським, який поступово замінюється заростями малини, а пізніше поступово самозасівается смерекою.

2. Макроекономічні показники:

а) чисельність тварин

Інформацію про чисельність поголів'я свійських тварин, що випасаються на полонинах, було зібрано протягом 1999–2009 рр. Загальновідомо, що в часи колгоспно-радгоспного господарювання на карпатських полонинах випасали значно більшу кількість корів та овець, часто навіть понад потенційно допустиму спроможність полонин. Аналіз чисельності тварин на досліджених полонинах підтверджує загальну тенденцію до зменшення поголів'я, проте динаміка цього зменшення є різною. Серед досліджених полонин лише на полонині Веснарка ця тенденція до зменшення поголів'я є незначною. На двох полонинах (Кернички й Закукул) відбулася заміна тварин, що випасаються, причому в перерахунку чисельності овець на велику рогату худобу (10 овець = 1 дійна корова) зменшення поголів'я не є значним. Окрім цього, спостерігаємо застосування окремими депутатами (як, наприклад, на полонині Закукул) ринкового підходу до організації випасу, інколи також співпрацю з господарствами з інших полонин або ж із сільськими громадами.

Таблиця 1

Чисельність тварин на досліджених полонинах Черногори в 1999 і 2009 рр.

Полонина	1999 р.	2009 р.
Кернички	293 вівці	7 дійних корів + 13 ялівок, бичків і телят
Григорівка	20 дійних корів + 15 телят, бичків та ялівок	10 дійних корів + 18 телят, бичків та ялівок
Середнє	12 дійних корів + 8 телят, бичків та ялівок	5 дійних корів + 13 телят, бичків та ялівок
Озірна	3 дійних корови + 7 телят, бичків та ялівок	5 дійних корів + 11 телят, бичків та ялівок
Кукул	26 дійних корів + 24 телята, бички та ялівки (2 пастуших господарства)	10 дійних корів + 21 телят, бичків та ялівок + 20 коней (одне пастуше господарство)
Лабеска	14 дійних корів + 11 телят, бичків та ялівок + 1 бугай + 5 коней	6 дійних корів + 6 телят, бичків та ялівок + 2 коні
Закукул	37 дійних корів + 30 телят, бичків та ялівок + 1 бугай	400 овець
Веснарка	У попередні роки – до 800 овець	240 овець + 30 дійних корів

На полонині Лабеска господарство поступово занепадає після смерті багатолітньої власниці полонини. На хр. Кукул припинили випас в одному зі стійбищ, яке було перенесене на одну з полонин поблизу г. Петрос у масиві Черногори. На інших, досліджуваних нами стійбищах, з'явився чи збільшився випас коней, догляд за якими вимагає менше праці, однак у результаті це приносить більший дохід.

Однак загалом на фоні всіх Українських Карпат на обстежених нами полонинах зменшення поголів'я є порівняно незначним. Протягом останнього часу робиться акцент на екстенсивне пасовищне господарювання, яке полягає (окрім полонин Веснарки, Закукула та Озірної) у поступовій заміні ролі молочного напрямку в бік збільшення

виробництва м'яса й вовни. На окремих полонинах спостерігаємо також збільшення кількості тварин, що випасають, зокрема, збільшення чисельності коней. На п'яти з восьми досліджених нами полонин загальна кількість дійних корів протягом 1999–2009 рр. зменшилася від 72 до 38 голів, але, водночас, зросла кількість поголів'я ялівок, телят і бичків – з 58 до 71 голів, а також чисельність коней – з 5 до 24 голів.

б) принципи оплати й розподілу прибутку

Дослідження полонинського господарства у 2009 р. приводять до висновку, що поступово занепадає традиція здавна усталеного розподілу отриманого продукту (молока, сиру) поміж господарями тварин. Це стосується, зокрема, відомого звичаю першого надою “на міру”, який власники тварин здавна проводили на початку сезону в присутності пастухів і на основі якого визначають норму продукту для кожного з них. Величина цього надою була основою при нарахуванні сподіваної кількості сиру, причому очікувані надлишки понад таким чином вираховану величину продукції припадали для пастухів. Нині при випасанні корів надою “на міру” часто вже не застосовують, натомість залишилося встановлення чіткої оплати за випас (здебільшого 400–450 грн за сезон). Потреби ринку спричинили до меншого зацікавлення молоком і молокопродуктами – отримана продукція слугує переважно для власного споживання родинами – власниками тварин, а також для згодовування іншим тваринам. У нашій попередній монографії (“*Pasterstwo na Huculszczyźnie. Gospodarka – Kultura – Obyczaj*” (2001), де подані підсумки проведених у 1999 р. досліджень, зазначалося: “*Настала зміна найприбутковішого напрямку полонинського господарювання – виробництва сиру – у сторону відбору самого молока*”. У 2009 р. уже спостерігаємо зменшення питомої ваги молочних виробів загалом на користь виробництва м'яса. Це підтверджується як на підставі усних опитувань, так і статистичними даними, які стосуються змін у чисельному спектрі тварин, що випасаються.

Це, у свою чергу, призвело й до таких змін. До недавнього часу на полонинах перебувало багато дітей, які займалися пильнуванням тварин і допомагали в доїнні. У 2009 р. на полонинах ми бачили лише кількох дітей, які перебували там під час літніх канікул. Депутатам уже не потрібно наймати багатьох доярок (маєрок) для обслуговування випасу, а догляд за стадом нині обмежується лише безпосередньо конкретною родиною чи вузькою групою осіб однієї сільської громади (наприклад, троє молодих людей на полонині Середнє, які домовилися поміж собою щодо розподілу обов'язків догляду за тваринами, а також очікуваного прибутку). Ці зміни, однак, не стосуються випасу овець, де ще зберігається багато традиційних звичаїв, у тому числі й пробний надій.

3. Полонинське життя

На полонинах, що розташовані на хребті Кукул, проводиться випас корів, і лише на одній (Закукул) у 2009 р. випасали овець. На трьох із восьми обстежених полонин випасали робочих коней. Також на трьох полонинах були поросята на відгодівлі, а на одній з них кури. За найновішими спостереженнями, протягом останнього часу майже зникла традиція випасання кіз, які ходили в одній отарі разом із вівцями. Кіз гуцули звично випасають у загорожах навколо своїх обійсть у селах.

Основою кормової бази тварин є гірське пасовище – полонина. У 2009 р. якість полонинських трав гуцульські пастухи оцінювали як дуже низьку – з огляду на недостатню кількість опадів протягом усіх літніх місяців, зокрема липня. Нам не вдалося

побачити прикладів боротьби із щавлем альпійським (викошування, викопування) щавлю альпійського й інших рудеральних рослин (наприклад, кропиви), які з'являються в місцях, перенасичених гноем і гноївкою.

Протягом останнього часу спостерігаємо те, що корови (разом з телятами і ялівками, а також бичками) не носять кульчиків, і лише в одному випадку ми бачили окільчикованими кілька голів худоби поблизу сіл. Молодші й старші пастухи вже не можуть назвати расу корів, а все частіше застосовують індивідуальні назви, які вказують на масть тварини: сіра, чорна, біла, червона, або ж дають тваринам власні імена, як, наприклад, Циганка, Калина, Матрьошка, Соколяна, Вечеряна, Зоряна та ін.

Раз у тиждень дійним коровам дають збіжжову мішанку (комбікорм) у розрахунку приблизно 0,5–1 кг на 1 голову. У корито, що в корівнику, кладуть груди кам'яної солі. Інших вітамінних сполук мінерального походження тваринам на полонинах не дають.

Доїння корів проводять двічі на день. Якщо отелення корови відбулося на полонині, то на початку лактації (приблизно півтора місяця) доїння проводять тричі.

Надої від корів, зазвичай, найбільшими є в кінці червня – на початку липня – до 18 літрів щоденно. Наприкінці липня величина надою поступово знижується до 15 л, а в кінці серпня – на початку вересня лише окремі корови дають по 10 л молока денно. Як зазначають пастухи, молочність корови може тимчасово знижуватися під час масових нашесть окремих видів комах, зокрема мошки, а також після сильних ураганних вітрів із грозою та градом.

На досліджених у 2009 р. полонинах ми не спостерігали випадків багатьох хвороб, що притаманні тваринам, які на літо залишаються в селах. Трапляються випадки післяродового знесилення, що пояснюється різкими змінами в системі обміну речовин в організмі. На полонинах досить зрідка трапляється запалення дійок – мастит. У таких випадках для лікування нині застосовують мазь, яку призначає кваліфікований ветеринар. У разі проблем при народжуванні телятка на полонину викликають фахівця-ветеринара.

У минулі часи серед свійських тварин часто траплявся фасціольоз. Сьогодні у ветеринарії проти цієї хвороби розроблена система профілактичних заходів. Ще в селі, перед вигоном на полонини (у березні-квітні), коровам дають ліки в порошках, які змішують з борошном чи комбікормом. Як правило, їх домішують зранку, після чого тварин протягом двох годин не годують і не дають нічого пити. На глибоке переконання пастухів, більша рухливість, чиста вода й соковита трава сприяють тому, що на полонинах здоров'я тварин є кращим, ніж у селах.

У разі отелення на полонині телят протягом перших трьох днів годують молозивом, а пізніше свіжонадоєним молоком, яке дають їм три рази денно, і тримають їх у загородці. Приблизно через 2–3 тижні до раціону телятам додають у малих кількостях комбікорм й інколи сіно. Спершу телятко перебуває на прив'язі в корівнику, його допускають до корови лише в час годування. Старших телят годують і напувають уже з відра. Після півтора місяця телят випускають на пасовище разом зі стадом корів, проте з обов'язковим дзвіночком на шії, який оберігає їх від заблукання.

Щодо овець, то тут переважає традиційний напрям – шерстяно-молочний. Як у випадку з коровами, на відміну від попередніх наших досліджень 1999 р., у 2009 р. вівчарі вже не могли назвати рас овець (довгорунна, сегейка, каракулька, черовка, габеста). Якщо на полонинах залишається мало паші, то овець випасають у лісах. Це, у свою чергу, супроводжується значним пошкодженням чи повним знищенням підліску й трав'яної рослинності. Більша частина викотів припадає на березень, коли вівці ще пере-

бувають у селі, і зрідка вівцематки народжують уже на полонинах. Ягнят, як правило, залишають у долинах. Овець доять тричі на день. У разі фасціольозу застосовують лікування за допомогою самогону. При хворобах копит їх кілька хвилин вимочують у жентиці, яку, зрештою, також подають вівцям і при кашлі. Часто при хворобах застосовують свячену воду. В окремих овець бувають хвороби шерсті. У цьому випадку таку вовну зістригають і з неї роблять шкарпетки.

Коней на полонинах випасають вільно. Щоб вони поступово не здичавіли, їх кожних кілька днів зганяють до стай на полонинах, подаючи їм сіль. Якщо уважно придивитися, то в багатьох випадках зауважуємо домішку генів гуцульської породи.

На трьох полонинах були присутні поросята, яких тримали для своїх потреб (до восьми місяців, як правило, до пізньої осені або ж зимових свят). Їх годують різними харчовими відходами, додатково даючи корбікорм, кулешу (харч з кукурудзяної муки, який часто замінює пастухам хліб), молоко, а також зілля (наприклад, кропиви).

За інформацією пастухів, протягом останнього часу на полонинах не застосовують підсіву інших трав для підвищення врожайності, також не використовують різних мінеральних складників, і лише в кількох випадках після закінчення сезону випасу на полонинах розкидають гній або ж розливають гноївку.

Проведення полонинського господарства вимагає використання певної кількості деревини для різноманітних потреб. На полонинах потреби в деревині коливаються в широкому діапазоні, залежно від величини полонинського стійбища – від трьох стиглих смерек протягом усього сезону випасу (очевидно, ця величина є дуже заниженою. – Прим. наша) до однієї смереки щотижня або ж 12 смерек протягом усього сезону випасу, а також кількох смерек для ремонтних цілей перед початком випасу.

Життя горян в Українських Карпатах нині знаходиться на порозі істотних змін. На перший погляд, за десяток років ми спостерігаємо досить мало змін. Загалом важкі умови проживання в гірській місцевості сприяють, незважаючи на глобальні зміни у світовому сільському господарстві, збереженню традиційних форм господарювання й цієї пастушої культури. У багатьох гірських селах і надалі основною рисою структури господарства є порівняно незначне використання ґрунтів у долинах і поблизу постійних замешкань разом із полонинським господарством, яке проводиться на полонинах. Окрім цього, значна частина населення зайнята в лісовому господарстві при заготівлі деревини та її обробці. Проте досі по селах уже масово з'являються споруди, які, втім, не мають нічого спільного з традиційним гуцульським будівництвом. Значною підмогою в сімейному бюджеті й надалі залишається збір чорниць і грибів. Полонинське господарство, однак, поволі приходить до занепаду. Макроекономічна тенденція сільського господарства накладає свій відбиток і тут.

Для тих людей, для яких полонинське господарство є основою трудової діяльності й головним джерелом прибутків, щоденний побут на полонині у своїх основних рисах мало що змінився й надалі залишається важким. Ватаг, часто разом зі своєю дружиною та бовгарами, як і в давнину, опікуються стадом від весни до осені за відповідну оплату. Кожного року вони, як лишень зазеленіють трави в полонинах, у черговий раз прибувають у полонину й заново обживають колибу – полонинську хату, яка стає базою для сезонного випасу. Від осені до весни ця хата стоїть закритою й необжитою. Ватаг відкриває її лише наприкінці весни, приступаючи до прибирання й підремонтуючи після зимового періоду.

Сама стая складається з житлової кімнати та приміщення для переробки молока, де, власне, і розведена ватра. У ній під час сезону випасу ватаг ночує, працює й розряджається молочними виробами. Ватаг тут є головною особою, він виготовляє сир і

контролює роботу бовгарів. Якщо серед обслуговуючого персоналу є лише чоловіки, як, наприклад, на полонині Веснарка, то ватаг готує їжу для себе й інших працівників, які доглядають стадо. Однак, переважно, цим займається його дружина. Як правило, саме жінки щоденно готують кулешу, борщ, картоплю, кашу, мамалигу на сметані з різними добавками, голубці з кашею, часником і солониною, випічками. Окрім цього, вони займаються доглядом корів і, як показали наші спостереження, уже досить рідко прядуть. Прядіння й ткацтво на Гуцульщині нині трапляються щораз рідше, бо дешева й зручна одяга фабричного виготовлення помалу витісняє давні гуцульські пишно виготовлені сорочки, запаски й червоні вовняні широкі штани – крашаниці.

Рис. 2. Діалоги з пастухами. Полонина Кукул, 2009 р.

Набір приміщень у типовій колибі й надалі є дуже скромним і незмінним протягом тривалого часу. Зазвичай вона складається із сировні, комори й приміщення для снання. У сировні – ватарнику – знаходиться начиння для переробки молока на сир і бринзу, вогнище (ватра), яке горить протягом усього сезону, дерев'яна конструкція для приладнання казана – берфела. Тут по периметру кімнати уздовж стін установлені лави, лежак для ватага й часто полиці для висихання сиру. У приміщенні для снання є лави для пастухів. У коморі зберігають брили первісного сиру – будзу, жентицю, різноманітне начиння, бочки, бербениці, залізні казани й інші речі, які необхідні для побуту на полонині.

Однак тут можна зауважити й новітні ознаки покращення контакту з навколишнім світом, які вказують на те, що сучасна цивілізація поступово приходить і на полонини. У 2009 р. ми бачили багато інших речей, яких ще не було 10 років тому.

Пастухи, які побутують далеко від села, уже не харчуються, як раніше, лише молоком і продуктами його переробки. Є хліб, солонина, чай, кава, помідори, варення, макарони, каші й багато інших продуктів, які закупаються у магазині, а також сірники, різноманітні медичні препарати, бензин і косметика. Транспортування на полонину забезпечують, у більшості випадків, кіньми, зрідка трактором чи автомобілями підвищеної прохідності. Хоча треба сказати, що в Чорногорі й надалі збереглися стаї в таких місцях, куди можна доїхати лише конем. Зазвичай раз у тиждень, як правило, у суботу, хтось із власників худоби приїжджає із села на полонину, щоб забрати сир і привезти необхідні продукти для пастухів.

У кожній з відвіданих нами стай були новітні ознаки сучасності, як, наприклад, радіоприймач чи електричний годинник. У деяких хатчинах, як на полонині під Кукулом чи на Веснарці, були також бензинові генератори, завдяки яким на полонинах періодично з'являється електричний струм. Використовують його зрідка й ощадливо, з огляду на важкі умови довозення палива, переважно не більше двох літрів бензину на тиждень. Але й навіть за такого нововведення вечорами змінюється життя пастухів. Десять років тому ніхто про подібне благо цивілізації й не мріяв.

Проте найразючішою ознакою цивілізованості сучасних стай є повсюдне застосування мобільного зв'язку. Зазвичай ватаг контактує з депутатом, не виходячи зі своєї стаї, замовляє для себе хліб та інші продукти, щоб це все привезли на полонину в суботу, коли приїдуть за молоком.

4. Розпорядок дня на полонині

Догляд за тваринами вимагає, однак, чітко злагодженого режиму дня, незмінного протягом століть. День на полонині розпочинається о п'ятій годині вдосвіта. Після пробудження найперше всі вмиваються й вимовляють молитву. Потім жінка-доярка йде до обори, щоб прибрати гній і видоїти корів. Традиційно, корів завжди доїли жінки чи молоді дівчата, овець – чоловіки та хлопці. Після доїння пастухи виганяють худобу на вказане ватагом місце на полонинському пасовищі, а жінки в той час зайняті приготуванням сніданку. Приблизно через годину, коли повертаються пастухи, усі сідають до сніданку. Після цього до обіду частина обслуги, як правило, діти, мають трохи вільного часу. Тоді вони, зазвичай, ідуть до лісу збирати гриби та різноманітні ягоди – чорниці, малину чи ожину.

Рис. 3. Виготовлення будзу.
Полонина Кукул, 2009 р.

Ватаг сам чи зі своїм помічником займається ватрою, проціджуванням молока й виготовленням сиру. Технологія виготовлення сиру й надалі залишається такою ж, як і століття тому, аналогічною, яка свого часу була по всіх Карпатах. До ще теплого молока зразу ж після доїння чи до трохи підігрітого молока додають глег, який переважно виготовляють із сильно засоленої їжі зі шлунка теляти, яке ще не харчувалося травою лишень материнським молоком. Тоді ж ватаг згортає згустки першого сиру (будз) і збирає його в брилу. Будз щільно загортають у полотнище й підвішують. Після стікання жентиці брилу будзу кладуть на кілька днів на полицю для обсихання й ферментації. Після цього сир перемелюють, засолюють, таким чином переробляючи його на бринзу, яка здавна була й ще до певної міри залишається основним продуктом традиційного молочного виробництва в Карпатах. Сироватку (жентицю) і надалі тримають у казані над вогнем і добувають із

неї вурду – сир гіршої якості. Сироваткою, що залишилася після відбору вурди, годують собак і свиней, які є на полонині.

Біля дванадцятої години (полудень) пастухів скликають на обід. Після короткого відпочинку худобу знову виганяють на пасовище й незабаром приганяють до водою. Лише після вечірнього доїння робочий день наближається до закінчення. Корів, які отелилися в цьому році, доять три рази денно, інших – лише двічі.

Зазвичай у раціоні пастухів немає встановленого набору страв: на сніданок часто їдять те, що залишилося з вечері, а на вечерю те, що залишилося з обіду. Перед тим, як мешканці стаї вкладуться спати, вони промовляють коротку молитву до Бога й святого Миколая.

5. Матеріальна культура: полонинське будівництво та інші аспекти полонинського господарства

У рамках дослідницької програми 2009 р. у сфері, що стосується полонинського будівництва, виконані замальовки пастуших житлових і господарських споруд – схематичні плани окремих будівель з елементами морфометрії, в окремих випадках схематичні перетини, а також фотографічна документація. На відміну від досліджень із 1999 та 2001 рр., нові споруди з'явилися лише на окремих полонинах – Кернички й Веснарка.

Рис. 4. Господарські споруди на полонині Кукул, 2009 р.

На полонинах Кернички, Григорівка, Середнє, Кукул і Лабеска господарства орієнтовані на випас худоби й виробництво коров'ячого молока, через що всі господарські споруди адаптовані для корів. На полонині Веснарка, на якій відбувається також випас овець, ми спостерігали типову переносну кошару овальної форми, яка в час наших досліджень була розташована вище від житлово-господарського будинку, а також велику обору для корів. На полонині Закукул 2009 р. випасали овець, господарі яких домовилися із власником полонини й самого стійбища про оренду пасовища протягом другої частини сезону.

Характер полонинської архітектури на території досліджень упродовж останнього десятиліття суттєво не змінився. Більшість сезонних житлових і житлово-господарських будівель, які були задіяні в 1999 р., використовувалися згідно зі своїм призначенням протягом усіх цих років, хоча не кожного сезону випасу.

Деякі старші будинки (колиби, стаї), які ми обстежували в 1999 і 2009 рр., мають типові риси традиційної гуцульської архітектури, званої з міжвоєнних досліджень, а також із досліджень повоєнного радянського періоду; в інших спорудах ці риси частково або й повністю відсутні.

У 1999 і 2001 роках досліджувані нами житлові та житлово-господарські споруди (стаї, хатчини, колиби) в більшості випадків були порівняно новими – збудованими після 1990 р.; протягом проведених у 2009 р. досліджень нами не було виявлено суттєвих ознак їхнього занепаду чи деградації.

Натомість нові споруди є нечисленними. Новітні житлові будинки зафіксовані на полонинах Кернички (з 2001 р.), Григорівка (хатчину збудували у 2002–2003 рр. на місці старої, яка завалилася), а також на Лабесці, де після 2001 р. закінчили будівництво великої стаї. На полонині Кукул господарі закінчили будову хатчини для гостей і туристів, зруб якої з каркасом конструкції вже був частково зроблений у 1999 і 2001 рр. Незначної руйнації зазнала хатина, якою свого часу ми послуговувалися на цій полонині, коли проводили дослідження в 1999 р. За цей самий час багато господарських споруд, які не використовувалися, поступово занепали, зокрема, на полонині Кукул. Натомість не зафіксовано жодного новозбудованого господарського будинку. У досить доброму стані залишилися будинки на полонині Середнє, надзвичайно добре збереглося стійбище вуличного розташування на полонині Григорівка, просторове розміщення якого зумовлене особливостями орографії (стійбище розташоване на вузькому зі стрімкими схилами відрозі, що відходить від головного гребеня хребта Кукул у районі полонини Григорівка).

Рис. 5. Господарські споруди на полонині Середнє, 2009 р.

У 2009 р. підтвердилося наше припущення, що полонинські будівлі, як правило, не ремонтують – вони використовуються до часу технічної смерті, а пізніше – розкидаються. Деревину з них, яка є знищена біологічною корозією, господарі стійбищ не використовують навіть для вогнища, очевидно, з метою не допустити зараження біологічними шкідниками своїх нових споруд.

У процесі будівництва й до сьогодні застосовують магичні обряди, які повинні забезпечити щасливий побут мешканцям цих будинків. Як правило, під підвалини житлових будинків кладуть монети, при будівництві господарських споруд у наріжниках зрубу кладуть шерсть відповідних тварин, до порога прибивають підкову, а при склепінні даху прилаштовують букетик косиць і т. ін.

Застосовувані конструкційні системи, а також просторові форми, є різноманітними. Як і повсюдно на Гуцульщині, на полонинах домінує вінцева конструкція стін з кругляків чи їхніх половинок, пов'язаних на замки. Шпарини між балками зрубу заповнюють мохом і покривають лиштвами або ж жердинами. З досліджених нами житлових споруд лише хатчина на полонині Григорівка має стовпову конструкцію. Серед господарських будинків бачимо як вінцеві споруди, так і стовпові.

Рівень будівництва пастуших будівель, а також їхній технічний стан, є різними. З огляду досконалості конструкції, найкращим естетичним виглядом відзначалися будинки на полонинах Середнє, Кукул, Лабеска, Закукул і Веснарка. У всіх вищезазначених випадках використовували споруди є простої роботи, підготовлені теслями. Господарі полонин Середнє, Кернички, Кукул і Веснарка побудували колиби своїми силами. Натомість для побудови хати на полонині Григорівка господарі винаймали фахових майстрів.

Просторова структура колиб, зазвичай, є дуже примітивною – це переважно дво-чи трикімнатні споруди, причому в кількох випадках (Кернички, Середнє) вхід до житлової кімнати був безпосередньо з двору, інколи через ганок із дашком (Григорівка). Зберігся традиційний уклад: спереду знаходиться властиво кімната з вогнищем (ватрою). Вогнище обладнане традиційним приладдям для підвішування котла – берфелою, а в задній частині будинку розташована житлова кімната, інколи дві, часто з додатковим приміщенням для зберігання продуктів (Лабеска старша – 1993 р. і новіша – після 2001 р., Закукул).

Усі житлові кімнати, без винятку, мають стелю з дощок чи половинок колод, вони так само, як і в давнину, для найкращого збереження тепла, мають висоту приблизно 1,75 м.

Усі житлові кімнати, без винятку, мають стелю з дощок чи половинок колод, вони так само, як і в давнину, для найкращого збереження тепла, мають висоту приблизно 1,75 м.

Донині суттєво не змінився інвентар житлових приміщень. У хатчинах для обігрівання користуються примітивними пічками – мурованими з каменю чи цегли або виготовленими з бляхи чи листового металу. Ці пічки, зазвичай, установлюють у кутку, ближче до виходу. Велику муровану піч ми бачили лише в колибі на полонині Кукул. У жодному з обстежених будинків не було мурованого комина – дим переважно виходив попід дах через бляшані труби.

На полонинах Кукул і Веснарка від 2009 р. використовують бензиновий генератор струму, який кожного вечора включають приблизно на 1–2 години, щоб

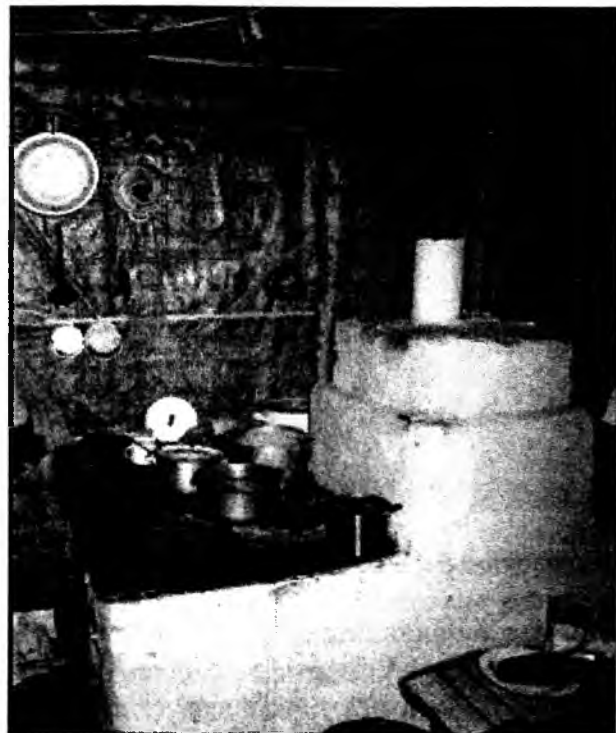

Рис. 6. Піч у колибі.
Полонина Григорівка, 2009 р.

послухати радіо, побачити телевізор і, насамперед, на чому особливо наголошували мешканці колиби, для зарядження акумуляторів мобільних телефонів.

Житлові кімнати, як і в давнину, мають змішаний характер. У них немає окремих, виділених кутків для дітей, які ще донедавна дуже часто працювали по господарству нарівні з дорослими. На полонинах Кернички й Середнє ми бачили ложе для спання для декількох осіб (для 6–7 осіб – на полонині Кернички, для 4 осіб – на Середньому). В інших будинках, які ми оглянули, ложа були на 1–2 особи, і таких лож у кімнаті нараховувалося, як правило, 2–3.

Зміна забудови на досліджених полонинах має еволюційний (поступовий) характер. Різниця між забудовами в 1999 і 2009 роках є незначною. Спостерігається поєднання традиційних конструкційних форм поряд із новітніми конструкціями, відмінними від традиційно використовуваних на Гуцульщині. Тож на основі останнього обстеження ми можемо зробити висновок, що традиційне пастуше господарство поступово втрачає свої особливі риси, свою колоритність як з економічних, так і суспільних причин. З огляду на зменшення поголів'я стад, протягом останніх 10 років також зменшилася кількість господарських споруд у полонинських господарствах. Значна кількість тих будинків, які залишилися, не є задіяними в господарчому процесі.

6. Перспективи подальшого розвитку полонинського господарства в Українських Карпатах

Підсумовуючи сказане, можна стверджувати, що доки на Гуцульщині зберігається сезонне випасання худоби й овець, доти й буде збережена у своїх основних рисах пастуша культура. Її збереженню значною мірою сприяють природні умови й пов'язані з цим догляд тварин і переробка молока. Гуцульщина, однак, нині вже не є такою забутою й важкодоступною, якою вона була протягом багатьох століть. Тут напрошується запитання: а чи в недалекому майбутньому карпатське полонинське господарство не чекає шлях альпійських країн, де випас худоби майже відсторонив випас овець?

Людська психологія й тим самим багато елементів матеріальної та духовної культури й надалі будуть підвладними тенденції наступних змін у бік збільшення контактів із зовнішнім світом. Сьогодні генератори й мобільні телефони, у недалекому майбутньому це вже можуть бути ноутбуки й телебачення на полонинах... Зрештою, поступово змінюється людське мислення й сама традиційна культура пастухів. Покращення полонинського буття, у зв'язку з новими винаходами, поява не знаного раніше тут вільного часу, не поєднуваного із сидінням вечорами при вогнищі, з містичними оповідками, тканням чи іншими домашніми роботами, становлять своєрідну загрозу поступового забуття залишків ще існуючих досі, хоча й значно трансформованих, давніх традиційних обрядів, заміни їх новими звичаями або, що найгірше, новітніми віяннями, чужою для цієї території дешевою й примітивною сучасністю, не пов'язаною з традиційною пастушою культурою.

Як бачимо, потреба в проведенні подальших досліджень полонинського господарства в Українських Карпатах акцентується надзвичайно швидким протягом останнього часу поступом у розвитку різноманітних сфер господарювання й суспільного життя, швидкою зміною впродовж останніх десятиліть людської свідомості. Це зобов'язує нас звернути увагу на культурну спадщину Карпат, важливою ланкою якої, безумовно, є полонинське господарювання як складова частина культури мешканців Карпат.

Указ Президента України від 02.09.2009 р., який стосується збереження та популяризації гуцульської культури, може й повинен стати тією першою ластівкою поступового відродження різних напрямків культури гуцулів, зокрема, полонинського господарства. Для стимулювання використання полонин свого часу значну роль відіграла ухвала уряду Австро-Угорщини на початку ХХ ст., у результаті якої в період, що залишався до початку Першої світової війни, на полонинах Східних Карпат, зокрема в Чорногорі й на Свидовці, були побудовані дороги з укріпленнями й водовідводами, які значно покращили доїзд до високогірних пасовищ. Паводки останніх півтори десятиліть, зокрема й у липні 2008 р., призвели до знищення багатьох мостів на дугорядних дорогах і, як наслідок, до значного погіршення транспортного сполучення сіл із навколишніми полонинами й розташованими на них полонинськими господарствами.

У випадку з полонинським господарством Українських Карпат після припинення насадженого соціалістичною системою господарювання колгоспно-радгоспного устрою в деяких аспектах спостерігаємо повернення до давніх форм господарювання. Присутність традиційного натурального виробництва не створює бар'єра для розвитку полонинського господарства. Навпаки, ця тенденція динаміки полонинського господарства повинна стати визначальною в ході реалізації концепції зрівноваженого розвитку Гуцульщини, безпечного для природного середовища цього гірського регіону.

1. Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny. / O. Kolberg. – Kraków, 1882–1889. – Т. 1–4; нова редакція: Dzieła wszystkie. – Wrocław : PTL, 1969. – Т. 54. Ruś Karpacka. – Cz. 1. – 340 s.; Т. 55. Ruś Karpacka. – Cz. 2. – 562 s.
2. Kaindl R. Die Huzulen. Ihr Leben, ihre Sitten und ihre Volksüberlieferung / R. Kaindl. – Wien, 1898. – XII. – 412 s.
3. Шухевич В. Гуцульщина / В. Шухевич. – Львів: Накладом наукового тов-ва ім. Шевченка, 1899. – Т. 1. – 144 с.
4. Král J. Čorna Hora v Podkarpatske Rusi: sídla obyvatelstva, hospodarske využití / J. Král // Spisy vydavane prirodovedeckou fakultou Karlovy university. – 1923. – 2. – 39 s.
5. Narasymczuk R. W. Etnografia połonin huculskich / R. W. Narasymczuk, W. Tabor. – Lwów : Nakładem Tow. Ludowznawczego, 1938. – 88 s. (Odbitka z Kwartalnika Etnograficznego, "Lud". – Т. XXXV, 1937).
6. Мандибура М. Д. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини ХІХ – 30-х років ХХ ст. / М. Д. Мандибура. – К. : Наук. думка, 1978. – 191 с.
7. Тиводар М. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. : історико-етнологічне дослідження / М. Тиводар. – Ужгород : Карпати, 1994. – 560 с.
8. Gudowski J. Ukraińskie Beskidy Wschodnie : monografia krajoznawcza / J. Gudowski. – Warszawa : Wydawnictwo Akademickie "Dialog", 1997. – Т. 1. – 197 s.
9. Лаврук М. Гуцули Українських Карпат (етнографічне дослідження) : монографія / М. Лаврук. – Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – 288 с.
10. Troll M. Pasterstwo / M. Troll, I. Sitko // Góry Huculszczyzny: przewodnik, który łączy / [red. A. Wielocha]. – Kraków : COTG PTTK, 2006a. – S. 109–114; їх же Pasterstwo w zachodniej Czarnohorze (Karpaty Ukraińskie) w ujęciu przestrzenno-czasowym // Czarnohora. Przyroda i człowiek / [red. M. Troll]. – Kraków : Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Jagielloński, 2006b. – S. 111–140.
11. Gudowski J. (red.). Pasterstwo na Huculszczyźnie. Gospodarka – Kultura – Obyczaj // Vicus Studia Agraria – Warszawa : Wyd-wo Akademickie "Dialog", 2001. – № 2. – 270 s.; Gudowski J. (ed.). Transforming rural sector to the requirement of market economy. Part 2 : Microstudies in Ukraine, Turkey, Sudan and Yemen // Vicus Studia Agraria. – Warszawa : Wyd-wo Akademickie "Dialog", 2002. – Vol. 3. – 237 p.

Janusz Gudowski (Warsaw, Poland),
Yuri Nesteruk (Lviv, Ukraine),
Andrzej Ruszczak (Gdansk, Poland),
Jacek Strozewski (Warsaw, Poland),
Włodzimierz Witkowski (Lodz, Poland),
Maciej Zabek (Warsaw, Poland)

**Polonyna's Farming of the Ukrainian Carpathians
(Traditional Features, Current Status and New Changes in its Structure)**

Polonyna farming is a kind of socio-economic phenomenon in the Ukrainian Carpathians. Study of this unique phenomenon continues for more than a century. The article presents the results of recent studies of complex polonyna grazing in areas of Chornohora (Ukrainian Carpathians), conducted by the Ukrainian-Polish group of researchers during 1999–2009. It reveals the changes of the background of general social and economic conditions are on the one hand, a partial return to ancient forms of management, on the other, as well as the gradual transformation of all parties polonyna grazing on meadows. The changes in the structure of animals pasture of meadows, the new changes of polonyna's traditional forms of economy and as well as the changes of spiritual and material culture have been shown.

Key words: *Ukrainian Carpathians, Chornohora, polonyna's farming, spiritual and material culture.*

УДК 911.2:373.21
ББК 63.3

Михайло Паньків
(м. Івано-Франківськ, Україна)

ТОПОНІМІКА ПРИКАРПАТТЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ КРАЮ

У статті розглянуто мікротопоніми Галицького, Городенківського, Косівського й Рожнятівського районів Івано-Франківської області. У такий спосіб автор охопив рівнинну, передгірську та гірську території Прикарпаття. На основі аналізу 4073 назв визначені особливості їхнього творення, доведена значимість мікротопонімів як історичного джерела та необхідності їхнього національно-культурного захисту.

Ключові слова: мікротопоніми, фізико-географічні, історичні, господарські, сакральні, рослинні назви та ін.

Карпатські та прикарпатські топоніми тісно пов'язані з історією цих територій. Упродовж останніх двадцяти років з'явився ряд більших і менших досліджень про топоніми Івано-Франківської області. Серед них монографія Д.Бучка "Походження назв населених пунктів Покуття"¹, у якій зроблено детальний аналіз більшості назв населених пунктів цього історико-етнографічного регіону. Грунтовними дослідженнями етимології українських карпатських і прикарпатських топонімістичних найменувань є монографії М.Худаша². Перша його монографія під назвою "Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімічні утворення)", присвячена цій тематиці, вийшла в 1991 р. у співавторстві з М.Демчук³. Довідкові дані про топоніми Івано-Франківщини видав також Р.Процак⁴.

Топонімістичним джерелом можна вважати довідники адміністративно-територіального устрою Івано-Франківської області, які систематично видаються через кожні п'ять років. У них постійно розміщуються порайонні списки населених пунктів, їхні алфавітні покажчики в межах області, нові й старі найменування окремих сіл і міст, перелік населених пунктів, які були приєднані до інших поселень і тим самим вилучені з облікових даних. На жаль, обласна рада депутатів завжди випускала їх в обмеженій кількості й лише для службового користування⁵.

Проте вищевказані видання не дають повну інформацію щодо історії, географії та лінгвістики Прикарпаття, поки що в них говорилося тільки про топоніми краю, тоді як географічні назви поділяються на макротопоніми, топоніми й мікротопоніми. Макротопоніми складають вищий класифікаційний клас і відзначаються багатостолітньою постійністю. Топонімістичний ярус є основним і також відзначається постійністю, адже топоніми вже давно картографовані й опубліковані в різноманітних довідниках, у тому числі закордонних. Хоч і тут колонізаційні власті з асиміляційною метою намагалися подавати їхні назви згідно з граматичними правилами своєї мови або перекладати й тим самим спотворювати місцеві топоніми. Мікротопоніми – це сукупність місцевих географічних назв невеликих об'єктів – вигонів, кутків, урочищ, боліт, балок, могил, криниць, джерел, потічків і невеликих річок, лісів, присілків, хуторів, невеликих оронімістичних об'єктів – горбів, невеликих гір і скель тощо, назвами яких користується місцеве населення. Тривалість існування мікротопонімів залежить від проживання на цих територіях автохтонів. Із залишенням ними даної місцевості зникають існуючі мікротопоніми.

Поки що ґрунтовними дослідженнями можна вважати два видання словника-довідника "Назви гір і полонин Івано-Франківщини" М.Габорака про гірські мікрото-

поніми⁶. Так, у другому, доповненому й уточненому виданні, М.Габораком подано 2492 ороніми області, що служать найменуваннями 3448 гір, горбів, височин, скал, інших об'єктів, а також 385 назв полонин, що позначають 424 високогірні пасовища. Тим самим ним проведена велика дослідницька робота, яку можна вважати із цієї тематики майже завершеною. У число цих найменувань ввійшли й мікротопоніми. Мікротопонімам Рогатинщини присвячена стаття С.Пушкаря "Для чого необхідно вивчати мікротопоніми та особливості топоніміки Рогатинського району"⁷.

У статті ми робимо спробу хоча б частково розкрити мікротопонімістичні особливості Івано-Франківщини на прикладах Косівського й Рожнятівського районів, які представляють гірську й передгірську території та рівнинних територій Галицького й Городенківського районів. Усього охоплено 4073 мікротопоніми. Джерелами для дослідження послужили зібрані та впорядковані мікротопоніми частково в Галицькому районі М.Бацвін і Л.Ріжко⁸, у Городенківському – В.Гавадином і Л.Левіновською⁹, у Рожнятівському – С.Боян та І.Котоус¹⁰, у Косівському – довідник "Населені пункти Косівщини", який упорядкував І.Пелипейко¹¹, і "Тлумачний словник топонімів в селі Старі Кути" Д.Шпака¹².

Зокрема, по районах мікротопоніми розподілилися таким чином:

Райони	Кількість населених пунктів	Кількість мікротопонімів
Галицький	57	797
Городенківський	40	1097
Косівський	43	1176
Рожнятівський	40	1003
Разом	180	4073

З них по об'єктах мікротопонімів:

Райони	Галицький		Городенківський		Косівський		Рожнятівський		Разом	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%
кутки і присілки	291	36,5	309	28,2	485	41,2	200	19,9	1285	31,5
хутори	18	2,2	7	0,6	1	1	3	0,3	29	0,7
урочища	334	42	679	61,9	183	15,6	698	68,7	1885	46,3
водойми	83	10,4	82	7,5	139	11,8	25	2,5	329	8,1
гори	25	3,1	14	1,3	191	16,2	34	3,4	264	6,5
ліси	46	5,8	6	0,5	177	15,1	52	5,2	281	6,9
Усього	797	100	1097	100	1176	100	1003	100	4073	100

Наведена таблиця визначає форми заселення населеного пункту, хуторів, інших об'єктів. У Галицькому та Городенківському районах кутки займають 28–36 % від усіх мікротопонімів. Рівнинні села відносяться до поселень вуличної форми, у яких з двох боків розміщуються садиби. За походженням вуличне планування є пізнішим у порівнянні з безсистемною чи рядовою системою¹³. Тому воно ділиться на більші кутки, до складу яких входить декілька вулиць. Таких кутків налічується в малих селах чотири-шість, середніх – сім-вісім, великих – вісім-дванадцять. У свою чергу ці кутки ділилися на декілька менших. Для цього в кожному малому кутку визначалася найхарактерніша садиба, а 10–15 близьким садибам додавалася приставка "коло", тобто біля названої садиби. Наприклад, такий-то господар живе біля Коваля чи Івана Петра Василюка. Назви цих мікрокутків мінялися, але на цьому ми зупинимось пізніше. З переходом у 60–70 рр. ХХ ст. на вуличний поділ, замість куткового, цей дрібніший поділ

поступово зникає. Залишилися назви лише більших кутків. До них приєднуються новозбудовані частини села із сучасним маркеруванням.

Частки урочищ у таких рівнинних поселеннях займають від 40 % до 60 %. Серед них найбільше оброблюваних полів, менше левад, сінокосів, ярів, неужитків. І тут пройшли деякі зміни щодо їхніх назв. Після усупільнення землі й переходу її у власність колгоспів знову ж таки дрібніші мікротопоніми зникли, залишивши назви більших масивів. Нині, унаслідок розпаювання землі між приватними власниками, мабуть, знову з'явиться дрібніший поділ урочищ.

Водойми займають тут 7–10 %, куди входять потічки, малі річки, ставки, джерела й кринички, кількість яких постійно зникає у зв'язку з переорюванням їх тракторами та меліорацією. Обмежена кількість мікротопонімів із назвою горбів і гір. До середини 40-х рр. ХХ ст. майже в кожному селі було по 2–3 хутори. Пізніше вони були ліквідовані у зв'язку з боротьбою з УПА та створенням колгоспів. Їхні мешканці в кращому разі були переселені до села, а в гіршому – виселені в Сибір. Назви цих хуторів поступово забулися, хоча на деяких місцях ще збереглися ями, рови, здичавілі садки.

Найбільша кількість кутків і присілків у Косівському районі. У його гірській частині переважає безсистемна форма поселення з розсіяно-гніздовою забудовою. Це одна з найдавніших форм поселень в Україні. На Гуцульщині вона виникла під впливом складного гірського рельєфу та провідної ролі скотарства в структурі господарства місцевого населення. У таких поселеннях селянські двори розташовані на значній відстані один від одного й розсіяні по гірській долині та схилах гір. Подекуди вони утворюють окремі гнізда з двох-чотирьох дворів як залишок патронімії¹⁴. Центральна дорога, яка проходить паралельно з водною артерією, сполучає сусідні населені пункти й не завжди окремі двори. Село в такому випадку ділиться на присілки й окремі гнізда, які мають відповідні назви. Тому в Косівському районі найбільша кількість найменувань кутків і присілків – у середньому на село 10–12, а в окремих з них налічується по кілька десятків. Так, у с. Космач – 32 присілки, у с. Прокурава чотири присілки мають 38 кутків, у с. Пістинь – 50 кутків¹⁵. Урочищ у гірській місцевості мало – чотири-п'ять на одне село. Трохи більшу частку займають назви гір і скель – 16,2 %. Найбільше в порівнянні з іншими районами тут лісів і водойм.

У Рожнятівському районі в більшості населених пунктів переважає рядова форма поселень. У ній розташування дворів проходить уздовж водоймів або доріг. Рядові поселення тут одно-, дво- і рідко багаторядні. Багаторядні придорожні поселення нагадують вуличні. У цих бойківських селах обмежена кількість кутків (3–5), які називаються Долішній, Горішній, Осередок чи Центр або Задній Верх, Передній Верх. Так, у Рожнятівському районі з таким поділом налічується 26 сіл із 40. До речі, у районі зафіксовані кутки Сибір, Корея, Канада. Якщо першими двома називають віддалені від центру кутки, то куток Канада знаходиться біля центру в с. Ціневі. Там проживало багато сімей, які мали родичів у Канаді й отримували від них посилки¹⁶. У цьому районі найбільша кількість урочищ, через їхнє дроблення на невеликі поля, яри, луки, мочери тощо. Так, лише в с. Ріпне їх налічується 28, у селищі Перегінськ – 33, у с. Грабів – 35. Села з великою кількістю урочищ знаходяться в передгірській частині району.

Топоніми й мікротопоніми, будучи свідками конкретної історичної епохи, виникали, формувалися та розповсюджувалися у конкретних країнах, областях, регіонах. Історики, археологи, етнологи все частіше звертаються за допомогою до цих назв. І.Філевич назвав їх “мовою землі”. Зокрема, він зазначав, що “мова землі” розповідає нам часто більше, ніж твори стародавніх і середньовічних авторів, більше, ніж розповідає про свою історію народ... “Мова землі” не піддається фальсифікації. Тут нічого

не придумаш. Вона зберігає майбутнім поколінням пам'ять про народ, який давно зійшов з арени історії, нащадки якого розчинилися в середовищі прибульців, змінивши свою мову, культуру...

У “мову землі” стародавні аборигени краю вписали своє життя в історію майбутніх поколінь більше, ніж вписали свої імена в історію великі полководці давніх цивілізацій, залишивши написи, викарбовані на камені.

“Мові землі” стародавні епохи, давно зникли народи та культури довірили охороняти пам'ять про себе. І вона чесно зберегла її”¹⁷.

З початком людської історії мешканці тої чи іншої території намагалися дати імена оточуючим їх місцям. Таке маркування було необхідне для орієнтації в навколишньому просторі. На будь-якій території знаходилися різноманітні об'єкти, які потрібно було відрізнити. Це здійснювалося за природними особливостями, а пізніше за приналежністю до власників, історичних подій, використанням у господарській діяльності. Так з'явилися назви, які класифікують як фізико-географічні, господарські (виробничі), антропонімістичні, історичні, рослинні, зоологічні, сакральні та інші. Цей принцип зберігся й до наших днів.

Отже, здійснивши вищевказану класифікацію, розглянемо, які особливості містять у цих чотирьох районах охоплені нами мікротопоніми, взяті, як типові для Івано-Франківської області.

Райони Класифікація	Галицький		Городенківський		Косівський		Рожнятівський		Разом	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%
фізико-географічні	462	58,0	595	52,2	748	63,6	658	65,5	2463	60,4
господарські	136	17,1	197	18,0	77	6,6	94	9,4	504	12,4
антропонімістичні	41	5,1	129	11,7	196	16,6	92	9,2	458	11,3
рослинні	47	5,9	42	3,9	72	6,1	74	7,4	235	5,7
зоологічні	14	1,8	14	1,3	43	3,7	31	3,1	102	2,5
сакральні	20	2,5	46	4,2	21	1,8	27	2,7	114	2,8
етнопоніми	10	1,3	19	1,7	5	0,4	18	1,8	52	1,3
історичні	66	8,2	55	5,0	14	1,2	9	0,9	144	3,6
астрономічні	1	0,1	-	-	-	-	-	-	1	-
Усього	797	100	1097	100	1176	100	1003	100	4073	100

Таким чином, найбільше ми маємо фізико-географічних мікротопонімістичних назв, а серед них – у передгірських і гірських територіях Рожнятівського (65,5 %) і Косівського (63,6 %) районів. У географічних назвах найчастіше присвоюються назви, які відповідають особливостям території. Так, у всіх районах мікротопоніми урочищ названі Мочир, Довге поле, Лиса гора, Залуг, Заліс, Левада, Береги, Бавки (порізане ярами або балками урочище, часто в Бавках витікають з-під берегів джерела. Так, у с. Виноград Городенківського району в урочищі Бавки колись витікало цілюще джерело для лікування очей. Тут і нині збирається молодь на святкування Івана Купала. Напевне, тут було якесь сакральне місце). Розповсюджений мікротопонім Рудка. Ним називають місце з іржавим болотом. Такі місця використовуються під сінокоси й пасовища. В інших місцях це урочище заросле верболозом (с. Вербівці, Вільхівці на Городенківщині). До речі, у цих самих Вільхівцях під час грози часто б'ють сюди громи, а також за Дністра збираються темні хмари. Тому й назва цього урочища Хмарна Рудка.

Крім інших, на Городенківщині поширені мікротопоніми Товтри (підвищена місцевість), Бовди (невеликі пагорби).

У селах Вікно, Вербівці, Чернятин, Торговиця, Топорівці, Глушків простягається урочище Зброди – болотиста долина шириною від 100 до 300 м, посередині якої тече потік, що переходить у річку Тополівку (притока Пруту). Колись тут протікала велика ріка. На місці її русла залишився потужний шар торфу або, як його називають у Топорівцях, духовини. Ще в 50–60-х рр. ХХ ст. тут проходив інтенсивний видобуток торфу. Через болотистість це урочище й назвали Збродами.

Розповсюджений на Прикарпатті мікротопонім Криниця. Ним названі як кутки, так і урочища. На Покутті облагороджена дерев'яним або кам'яним цямринням криничка називається кадовбом, а звідси й мікротопонім Кадовб. За с. Сороки знаходиться урочище Дідові кринички. Узагалі топонім Криничка досить розповсюджений серед слов'янських народів. У Волгоградській області Російської Федерації кринка – глибоке місце в річці, в Архангельській області – яма з водою. У Східному Сибіру – мале озеро в заболоченій місцевості. У Білорусії знаходиться курорт Криниця біля Мінська. На Лемківщині є село Криниця. Нині там відомий у Польщі курорт Криниця тощо.

Серед інших водних мікротопонімів часто зустрічаються назви Озеро, Вікнини (западини, заповнені водою в болотистій місцевості). Западини бувають такими глибокими, що вони спричинили появу легенд, ніби тут потонули разом із кінями, бричкою пан із панею (с. Вербівці, Вікно)¹⁸.

Розповсюджені на Прикарпатті мікротопоніми Потік, Потічок. Щоб відрізнити їх в одному поселенні, до них прив'язують назву, біля чого вони течуть: потік коло Коваля, потік у Леваді та інші. На Покутті й частині Гуцульщини їх ще називають збірною назвою фоса. Таку ж назву мають і рови.

Лісові урочища досить часто називають Ліс, Лісок, Лаз. На Городенківщині невеликі ділянки лісу, що знаходяться недалеко від більшого лісового масиву, називають Чігорами. На Рожнятівщині й Косівщині є немало лісових мікротопонімів, які називають Сиглами. У Рожнятівському районі такі назви зафіксовані в селах Липівка, Спас, Ясеновець, Верхній і Нижній Струтин та інші¹⁹. У Косівському районі – у селах Космач, Прокурава, Шепіт тощо²⁰. М.Габорак пояснює цю назву як молодий багnistий ліс²¹. На Рожнятівщині місцеві жителі сиглами вважають молодий високий ліс, інші – болото, трясовину²².

Гори, гірські вершини називають Стіг, Стовб, Берди, Стінка, Ріг. Так, назва Стіг підкреслює подібність гори до стогу (копиці) сіна. Стрімку високу скалу називаються Стовбами (від стовп). Бердою називають гору, під якою знаходиться урвище²³. Стінками найчастіше називають стрімкі гори порослі лісом²⁴. Ця назва зафіксована в Галицькому (5 назв), Рожнятівському (3 назви), Косівському (2 назви) та інших районах²⁵. Назву Ріг ми зустрічаємо в Косівському районі в Березовах. Місцеве населення пов'язує її із сакральними легендами. Назва ця розповсюджена в багатьох народів світу. У білорусів, росіян, південних слов'ян рогом називають гостру, зубчасту вершину, пік, а також мис, косу. У німців Horn (rig) – гостра вершина, ріг, гірський потік. Одна з вершин Альп називається Маттернхорн. Немало гір і населених пунктів в Австрії, Голландії, Німеччині називаються Хорн, Хорнбург та інші. Голландці занесли цю назву на західну півкулю: острів Горн на південь від Вогняної Землі й мис Горн – крайній виступ Південної Америки. Китайське цзяо означає ріг, а також мис; пригадаймо Кривий Ріг у Дніпропетровській області²⁶.

У Карпатах знаходиться немало мікротопонімів, особливо гірських вершин, що походять від румунських слів. Серед них Акра – річка, що протікає біля гори в с. Те-

куча Косівського району²⁷. Назви гір Клива, Клифа є в Косові, Брустурах, Лючі, Нижньому Березові, Пістині, Шешорах, Текучі та на Рожнятівщині в с. Улемня. Назва ця означає кам'яну безлісу гору. Ороніми із цією назвою простягаються від Верховинського до Долинського районів²⁸. Ще частіше в Карпатах зустрічається оронім Магура. Його назва походить від румунського mǎgura – височина, високість, горб, могила²⁹. У с. Липовиця Рожнятівського району знаходиться гора Рипа. Назва її походить від румунського rîpa – обрив, провалля³⁰. Гора Рунок (села Люча, Космач) означає викорчувану ділянку лісу (румунське runc – требіж, корчунок)³¹. Назву Рушір носить урочище, гора й присілок у селах Люча й Акрешори Косівського району. Походить Рушір від румунського прикметника червоненький. Оронім Кучера, який М.Габорак зафіксував більше 70 разів, як він вважає разом з іншими дослідниками (Ю.О.Карпенком, Ю.Ульфом), має слов'янське походження³³. Таким чином, мікротопонімістичний спектр на Івано-Франківщині в переважній більшості складається з українських, менше із слов'янських і невеликої кількості оронімів румунських елементів.

Наступними мікротопонімами, згідно з їхньою кількістю є ті, що пов'язані з виробничою діяльністю людини. Люди, проживаючи на Землі, завжди займалися виробництвом. Головними заняттями прикарпатців були хліборобство, тваринництво, збиральництво, рибальство, різноманітні ремесла. Коли порівняти цю групу мікротопонімів, то найбільше їх зустрічається в Городенківському (18 %) і Галицькому (17,1 %) районах – стародавніх хліборобських територіях, на яких людина поселилася найдавніше³⁴.

У Городенківському районі розповсюджена назва, що пов'язана із словом став. Ця частина області найбідніша на природні водні артерії і людям доводилося створювати штучні водойми для розведення риби та інших потреб. У своїх подорожніх записках Павло Алепський (середина XVII ст.) зазначав, що майже в кожному українському селі Центральної й Східної України, через які йому довелося проїжджати, є по декілька ставів. Ці території також були небагатими на більші водні артерії, як і Покуття. Про стави досить багато згадується в українських піснях, легендах, казках тощо. У цьому районі таких мікротопонімів зафіксовано 37 (23 урочища й 14 кутків)³⁵. Серед них назви Став, Ставище, Ставки, Під ставами, Гребля та інші. Так, лише в с. Вербівцях нами зафіксовано п'ять назв, пов'язаних із цим мікротопонімом: центр села донедавна називався Греблею, найвищий горб у селі, на якому знаходиться церква Архистратига Михаїла, називається Ставище, урочища – Ставки, Ксьонський став, За ставами³⁶.

Крім ставів, у Вербівцях у 20–30-х рр. знаходилися саджівки. Три Саджівки були внизу Огороду (володіння дідички) і дві – у власності селян. До речі, саджівки, як розплідники риби в селі, почали відновлюватися. Крім того, у селі є діючий став, якому біля 100 років, але він знаходиться в урочищі Стапенка³⁷. Аналогічні мікротопоніми є в Городенці, селах Виноград, Колінки, Кунисівці, Незвисько, Чернятин. У деяких з них діючі стави збереглися. У Ясенові Пільному нараховується 11 таких назв, причому 10 із них є діючими ставами й однаково називаються Стави з відповідним порядковим номером³⁸. Поширений цей мікротопонім і в Галицькому районі³⁹, рідше – у Рожнятівському (три мікротопоніми)⁴⁰, у Косівському лише два⁴¹. Таким чином, за мікротопонімами із словом став можна досліджувати стан рибного господарства в нашому краї, місце їх скупчення й охарактеризувати гідрогеографічний стан краю. Для нинішнього покоління досвід наших пращурів може служити прикладом у веденні ставкового господарства.

Наступним мікротопонімом є Копанки. Вони використовувалися селянами для прання білизни. Копанки споруджували в безрічкових населених пунктах. Вода в них наповнювалася від потоків або джерел. За формою копанки були квадратними, розміром три-чотири метри з кожного боку. Оскільки в селі їх було лише декілька, то

більшість з них ставали орієнтирами й тим самим мікротопонімами. На Рожнятівщині урочищами Копанки називають місця, де добувають глину⁴².

Серед мікротопонімів поширені урочища *Сіножаті*, які є в трьох районах (крім Косівського) і *Грабарки*, де заготовляли сіно. Невеликі річки та потоки часто називали *Млинівками*, що свідчить про поширення водяних млинів на Прикарпатті. Нині водяних млинів є лише три (Тлумацький і Рожнятівський райони), які швидше виконують роль музейних експонатів.

У Косівському й Рожнятівському районах зафіксовано немало топонімів і мікротопонімів, пов'язаних із виробництвом солі, адже велика кількість соляних джерел є в передгірській зоні Карпат від Кут до Болехова. Ще в першій половині ХХ ст. сіль продовжували виварювати і вимінювали на Покутті й Опіллі. У кінці 40-х років роздрібна державна торгівля була переважаючою, а державні соляні підприємства повністю забезпечували населення сіллю, але цей вид ремесла зник. Більшість соляних джерел запущені. Так, у Рожнятівському районі діюча соляна криниця є лише в с. Петранка. Сировицю її використовують для напоювання худоби, деякі – для консервування. Закриті соляні заводи в Долині та Болехові. У 1990 р. відбулася наукова експедиція Чумацькими шляхами під керівництвом В.Скуратівського в Долинський і Рогатинський райони. Вона показала повністю занедбаний стан місцевого солеваріння⁴³. Проте в передгірських районах збереглися топоніми й мікротопоніми Бая (соляне джерело, солеварня), Гарич (сіль, селище Кути), Криниця-сировиця, Попленки (Рожнятівщина)⁴⁴.

Наступні мікротопоніми стосуються лісового господарства. Сім мікротопонімів у Косівському й дев'ять у Рожнятівському районах розповідають про вирубку лісу (Поруб, Зруби, Посіч). З обробкою дерева пов'язані мікротопоніми в Косівському районі – присілки Гонтарівка, Боднарове, Стельмахів, кутки Токарня, Дошанка, Вуглярка⁴⁵. У Рожнятівському – Рогатки, Рейхштот (зарубки на деревах)⁴⁶.

На Косівщині зафіксовані урочища Пасіка, Шинкарка, Вапнянка, Ковалівка⁴⁷, на Рожнятівщині – Цегельня, Свилярник, Ублоги (виоране поле), Мушкетня⁴⁸, які характеризують виробничу діяльність у минулому, а також мікротопоніми, що відображають сучасне виробництво – Фабрика, Котельня (Косівський район), Башта (нафтова вежа), Парники, Коло Бака, де зберігаються отрутохімікати.

Таким чином, мікротопоніми пов'язані з господарською діяльністю всіх чотирьох регіонів, відображають як колишні галузі виробництва, так і теперішні. Сюди ми відносимо й мікротопонімістичний клас дорожніх об'єктів минулого – урочища Гостинець, Дорога, Цісарська дорога (діючі й такі, що вже їх немає) і сучасні – Шосе, Залізниця, Штрека.

Лінія мікротопонімістичної номінації, яка походить від людини, тісно пов'язана з іменами та прізвищами деяких особистостей. Вони утворюють окрему топонімістичну групу – антропонімістичну. У характеризованих районах розосередженість її така: у Косівському – 16,6 %, Городенківському – 11,7 %, Рожнятівському – 9,2 % та Галицькому – 5,1 %. Антропоніми в людській історії ввійшли в склад топонімів з найдавніших часів. Багато правителів називали міста своїми іменами (Олександрія, Константинополь, Володимир тощо). Іменні назви мають і невеликі населені пункти, найчастіше їх називали іменами першопоселенців.

Вони розповсюджені й на Івано-Франківщині, наприклад, Іванівці, Петрів, Ісаків, Герасимів, Васючин. Антропонімістичних назв ще більше знаходимо в назвах кутків, урочищ, лісів, водойм, оронімів. Вони поділяються на іменні та прізвищні. Ми вже відмічали, що в назвах кутків переважають іменні, і з'явилися вони на честь якоїсь

особи – Романівка, Миланівка, Лаврів Кут, Юрківка тощо. Інші кутки з прив'язуванням приставки “коло” з'явилися ще до виникнення прізвищ, коли потрібно було ідентифікувати осіб з однаковими іменами. Тоді особистостей відрізняли за іменами батьків, дідів, прадідів. Виходив довгий перелік імен (Петро Івана Савкового, Ганусі Івана Гриці Андрійшиної). Хоч вони не відзначалися довговічністю – два-три покоління, проте цей спосіб ідентифікації зберігся майже до кінця ХХ ст. Додавши до такої назви приставку “коло”, люди отримували невеликий куток – орієнтир. Проте такого способу найменувань, крім кутків, інших видів мікротопонімів ми не зафіксували, хоча присілки, хутори, урочища, гори, ліси, водойми мають антропонімістичні найменування, про що свідчить наша таблиця.

Райони	Вид антропонімів	Рожнятівський					Косівський					Галицький					Городенківський					Разом			
		іменні	прізвищні	фамілійні*	прізвиська**	Разом	іменні	прізвищні	фамілійні*	прізвиська**	Разом	іменні	прізвищні	фамілійні*	прізвиська**	Разом	іменні	прізвищні	фамілійні*	прізвиська**	Разом				
Разом	ліси	14	1	1	-	31	8	14	1	-	23	3	1	-	4	3	1	-	-	4	1	-	-	5	
	водойми	11	8	-	-	19	5	3	-	8	1	1	-	-	2	1	-	-	-	3	1	-	-	4	
	гори	22	5	4	1	32	11	4	3	-	18	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	хутори	-	2	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	присілки	15	11	2	2	28	12	10	1	-	23	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	урочища	37	87	8	6	174	19	20	3	3	45	8	10	1	1	20	1	1	1	1	4	1	1	1	4
Рожнятівський	ліси	3	1	-	-	4	3	1	-	4	3	1	-	-	4	3	1	-	-	4	3	1	-	-	
	водойми	4	1	-	-	5	4	-	-	5	1	-	-	-	2	1	-	-	-	3	1	-	-	-	
	гори	12	-	-	-	12	11	4	3	18	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	хутори	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	присілки	2	-	-	-	2	12	10	1	23	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	урочища	19	27	2	2	50	19	20	3	45	19	10	3	3	45	19	10	3	3	45	19	10	3	3	
Косівський	ліси	8	14	1	-	23	8	14	1	23	3	1	-	-	4	3	1	-	-	4	3	1	-	-	
	водойми	5	3	-	-	8	5	3	-	8	1	1	-	-	2	1	-	-	-	3	1	-	-	-	
	гори	11	4	3	-	18	11	4	3	18	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	хутори	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	присілки	12	10	1	-	23	12	10	1	23	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	урочища	19	20	3	3	45	19	20	3	45	19	20	3	3	45	19	20	3	3	45	19	20	3	3	
Галицький	ліси	3	1	-	-	4	3	1	-	4	3	1	-	-	4	3	1	-	-	4	3	1	-	-	
	водойми	1	1	-	-	2	1	1	-	2	1	1	-	-	2	1	1	-	-	2	1	1	-	-	
	гори	-	1	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	
	хутори	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	присілки	1	1	-	-	2	1	1	-	2	1	1	-	-	2	1	1	-	-	2	1	1	-	-	
	урочища	8	10	1	1	20	8	10	1	20	8	10	1	1	20	8	10	1	1	20	8	10	1	1	
Городенківський	ліси	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	водойми	1	3	-	-	4	1	3	-	4	1	3	-	-	4	1	3	-	-	4	1	3	-	-	
	гори	-	-	-	1	1	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	
	хутори	-	2	-	-	2	-	2	-	2	-	2	-	-	2	-	2	-	-	2	-	2	-	-	
	присілки	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	урочища	27	30	2	-	59	27	30	2	59	27	30	2	-	59	27	30	2	-	59	27	30	2	-	

* Фамілійні – означають різні ступені споріднення: дід, баба, тітка тощо.

** Прізвиська – псевдо, назвиська, які дали особам інші люди.

Таким чином, кількість імен і прізвищ у назвах майже однакова. У Городенківському районі більшість антропонімів належать урочищам. У Косівському назви урочищ займають 35,5 %, назви присілків і лісів становлять по 19,7 %, а гір – 15,4 % від усіх антропонімів. На Рожнятівщині антропонімістичні назви урочищ складають 80,6 % від їх загальної кількості, решта – інші види. У Галицькому районі антропонімістичні назви урочищ дорівнюють 66,7 %. Отже, антропонімістичні назви урочищ переважають над іншими видами мікротопонімів, причому з них переважають урочища, названі за прізвищами власників, які є новішими (50 %). Більш старшими є іменні назви. Вони займають 42 %. У назвах оронімів іменні назви становлять 68,7 %. Оронімістичні назви не часто змінювалися, бо вони давніше були занесені в довідники й мапи, тим самим мікротопонімістична архаїка тут збереглася краще.

Аналогічне становище водних мікротопонімів – 57,9 %. Відзначаються консервативністю іменні назви присілків (53,6 %). Оскільки, постійно мінялися власники лісових ділянок, то назви за іменами і прізвищами займають однакову кількість, хоч у гірській частині іменні трохи переважають. Іменні переважають у назвах річок. Вони стародавніші, адже гідроніми також скоріше були позначені на мапах. Фамілійні назви все ж таки збереглися, хоч у невеликій кількості (15). Частина їх у легендах і переказах подаються як язичницькі святилища. Цікаво, що в антропонімістичних назвах переважають патрилокальні.

Рослинні назви по районах сумарно становлять 5,7 % від усіх мікротопонімів. У Галицькому районі переважають назви, пов'язані з дубом, а потім ідуть назви інших дерев листяних порід. На нашу думку, це пов'язано із стародавнім сакральним значенням дуба. У язичницькі часи дуб вважався священним деревом, а дубові гаї – святилищами. Якщо взяти сучасну частку дубів в опіллянських лісах, то вона не є переважаючою. У Городенківському районі ці назви також домінують, хоч не такою мірою, як у Галицькому. Цей район виділяється від інших частішими назвами садових культур – вишень, черешень, калини, морви (тутове дерево). Невелика кількість трав'яних – осоки, очерету, хопти. Найбільше рослинних назв має Рожнятівський район, у якому найчастіше зафіксовані дуб, а також липа й сосна. Із садових – вишні й черешні, трав'яних – щавель, тростина, лопух і мох.

Для Косівського району характерні назви як листяних порід (дуб, бук, граб тощо), так і хвойних (смерека, ялина). Кілька разів зафіксовані назви вишні та черешні. Хоча Косівщина славиться яблуневими та грушевими садами, плоди яких експортуються навіть поза межами області, але їх мікротопонімів є лише декілька. Не зафіксовані назви трав'яних рослин.

Таким чином, з рослинних назв у всіх районах найчастіше побутують назви дуба, свідчення його сакральної значимості в минулому, більш-менш однакова кількість інших листяних порід – липи, вільхи, верби, осики. Тут аналогію можна провести з топонімістичними назвами. У горах належне місце займають назви хвойних порід. Біля 20–25 % від рослинних мікротопонімів займають назви садових культур, особливо вишні й черешні, що свідчить про активне культивування їх на Прикарпатті від найдавніших часів, як і по всій Україні.

Досить скромне місце у мікротопонімії займають зоотопоніми – 2,5 %. Особливо мала кількість їх у рівнинних районах (1,3–1,8 %).

На Городенківщині із 14 мікротопонімів п'ять пов'язані з назвою *жаби*, три – з *козою*. Обидві в часи язичництва вважалися священними. У Рожнятівському районі збереглися чотири мікротопоніми з назвою *тур*. Інші мають назви птахів, диких звірів (ведмедів, оленів, бурсуків), три – пов'язані знову ж таки з *козою* (Козічки, Козове,

Цапівський потік). Зоомікротопоніми Галицького району відрізняються своїм широким спектром назв птахів і різноманітних ссавців – від вовка до щура. Причому кількісної переваги якогось одного не виявлено. У с. Поплавники збереглася назва літописного Бикового поля. Найширший спектр зоомікротопонімів у Косівському районі (3,7 %) без яскраво вираженого якогось одного виду.

Отже, із зоомікротопонімів збереглися стародавні назви Тура, літописного Бикового поля. Щодо кількісної переваги, то тут лідирує мікротопонім із назвою коза. Для рівнинної території та підгір'я до 50-х років ХХ ст. не було характерним у тваринництві розведення кіз. Можна припустити, що ця назва мала сакральний характер. Вона зафіксована й у топонімії.

Назви мікротопонімів, пов'язаних з історичними пам'ятками, займають відносно невелику частку – 3,6 %, хоч Івано-Франківщина одна з найбагатших областей на пам'ятки історії й мистецтва в Україні. Знаходячись у центрі Європи, тут перепліталось більшість історичних подій цього континенту. Лише в Галицькому районі зафіксовано 210 пам'яток археології, у тому числі 16 городищ і 120 поселень різних культур⁴⁹. У Городенківському – 306 пам'яток археології, серед них 7 городищ, 2 укріплення та 223 поселення⁵⁰. Менше цих пам'яток у Косівському та Рожнятівському районах. На державному обліку в Косівському районі 20 пам'яток археології, у тому числі чотири городища й вісім поселень⁵¹, а в Рожнятівському лише шість пам'яток і серед них одне городище й одне поселення⁵².

У Галицькому районі із 66 мікротопонімів історичної тематики 12 припадає на Крилос. Мікротопоніми цього району охоплюють пам'ятки від стародавніх Могил до урочищ Окопи й Шанці часів Першої світової війни. Тут більше зафіксовано історичних легенд і переказів. Легенди з татарськими набігами місцеві мешканці пов'язують із походженням сіл Дорогів, Дубівців, Куропатників, урочища Дзвінка (с. Куропатники) та інших. Розповідають легенди про замок у Войнилові, охоронні вежі в Блюдниках, укріплення в Куропатниках (куток Зарів), замок у Маринополі, форпост Стародавнього Галича в с. Брині (підтверджує мікротопонім Галицька Брама) тощо⁵³.

У Городенківському районі збереглося 56 мікротопонімів, які мали відношення до історичної пам'яті. Серед них 21 назва урочищ Могили, Могилки, Кургани, п'ять городищ (взято на облік сім), п'ять охоронних Стражниць або Фігур, два колишні замки, одна, що нагадує про колишнє місто, та одна – про колишнє село. До історичних пам'яток ми відносимо мікротопоніми про *панські двори*, *фільварки*, *панське землеволодіння*⁵⁴. Скоро до історичних мікротопонімістичних пам'яток треба буде відносити колгоспні назви.

Бідніша на історичні мікротопоніми Рожнятівщина (дев'ять назв). Це урочища Городки в с. Нижній Струтин, Княже в с. Ціневі (без легенди), Воротиці в с. Ріпне. Решта їх засвідчують про існування тут панського та священницького землеволодіння. У с. Креховичі є куток Місто (теж без легенди).

Записані легенди про походження назви окремих мікротопонімів можна вважати як історичні, хоча більша частина з них не відповідають історичній правді. Шість з них є відгомонам турецько-татарських нападів на Рожнятівщину. Легенда про урочище Оленів у селі Грабів розповідає про перебування тут Олекси Довбуша із своєю ватагою. Серед його ватаги був опришок Олень, який заблудив у цьому лісі. В урочищі с. Ріпне є велика кам'яна брила у вигляді скрині. У легенді розповідається, що цей камінь упав із неба, а в невеликій печері, що є всередині цього каменя, переховувався Олекса Довбуш. Про гору Ігровець біля Осмолоди існує романтична легенда про вівчаря Кузьму, який своєю грою на сопілці зачаровував дівчат. Зла мачуха позбавила його життя, щоби він

не баламутив її пасербиць. З нових мікротопонімів записано про урочище Переней, що назване на честь вояка УПА Перенея, який тут загинув⁵⁵.

На Косівщині зафіксовано 12 мікротопонімів: три Городища, два Замчища, один Могильник⁵⁶. У Кутах Д.Шпак записав легенди про Татарський Потік, Турецьку криницю, Яр Татарка, гору Дзвінечку, звідки дзвоном передавали сигнал про наближення татар⁵⁷.

Мікротопонімів, пов'язаних із сакральними місцями, усього 113. Ми поділили їх на язичницькі та християнські. На Городенківщині сакральних мікротопонімів 46, які класифіковані так: шість язичницьких (наприклад, горби Баба, Лиса гора, урочище Чортівчики в с. Сороки) і 40 християнських (місця, де стояли церкви, хрести, фігури Божої Матері. Чотири урочища засвідчують про існування тут монастирів (с. Монастирок, Росохач, Далешево, м. Городенка)). Крім того, свідками знаходження тут монастирів є легенди й перекази⁵⁸. Аналогічних 20 мікротопонімів у Галицькому районі, у тому числі п'ять язичницьких і 15 християнських⁵⁹. У Рожнятівському районі – чотири язичницькі (Чорна гора й Стівповий камінь у с. Суходіл, гора Ігровець у селищі Осмолода і урочище Баба в с. Липовиця). Решта 23 мікротопоніми пов'язані з християнськими пам'ятниками – вісім свідчать про існування тут монастирів, з них два Скити. Дві легенди записано про провалення під землю культових споруд: у с. Ріпне (урочища Скит) і с. Топільське про монастир, який хотіли в XV ст. пограбувати й він заповся під землю⁶⁰. Легенди такої тематики побутують у багатьох слов'янських країнах.

У Косівському районі із сакральних мікротопонімів зафіксовано дев'ять язичницьких (Мавкова гора в с. Вербоваць; Ігрець – ліс, урочище та присілок у с. Снідавка, верх Ігрець у с. Яворів, Лиса гора в с. Кути). З 12 християнських мікротопонімів три свідчать про існування монастирів (Монастирчик у м. Косів, урочища Монастир у с. Спас і Монастирська в смт Кути)⁶¹. Таким чином, серед 113 сакральних топонімів чотирьох районів 24 можна припустити, що вони язичницькі. Для вивчення цієї проблеми потрібні додаткові наукові експедиції. До речі, професором М.Кугутяком разом із колективом дослідників Інституту історії, етнології і археології Карпат під час польових експедицій лише за останні три роки виявлено на основі мікротопонімів близько 140 колишніх монастирів.

У топонімістичній термінології етнотопонімами називають ті, які виникли від найменувань народів, племен, родів. В Івано-Франківській області такими етнотопонімами є селища Печеніжин, села Годи Турка, Татарів, Сороки. Чи походять ці назви від поселення тут представників цих народів, сказати важко. Така назва могла виникнути від осіб відповідної національності (або прізвищ окремих осіб), які тут проживали. Для уточнення необхідні ще комплексні дослідження науковців різних галузей. А як стоїть справа з етномікротопонімами в досліджуваних нами районах?

У Городенківському районі їх налічується 19. Більшість їх пов'язані з національними меншинами, які проживали тут до Другої світової війни (поляками, євреями, німцями, волохами та ромами, що донедавна тут кочували). Етномікротопоніми поділяються на чотири групи, а саме – назви окремих територій (Жидівське болото, Жидівський ліс, Швабівка, Волощина). Легенди розповідають, що вони були власниками цих територій. До другої належать німецькі й польські колонії (Німецька та Волоська колонії й Німецький Кут у Вільхівцях, Верхня і Нижня Колонії (польські) у Колінках, хутір Кольонія (польський) у Сороках). Третю групу становлять іменні назви: кут Савіцького (поляк) у Вільхівцях, Мазурова скала в Острівцях, урочища Габалек (єврей) у Герасимові, Мошкова долина (поле) в Острівцях, куток Волошка (молдаванин) у Чернятині. Окремо виділяємо мікротопоніми з назвою ромів. Це – урочище Циганська

Чернятині. Окремо виділяємо мікротопоніми з назвою ромів. Це – урочище Циганська долина в Торговиці, кут Циганівка в Тишківцях⁶². Тут таборувалися роми під час кочувань.

У Галицькому районі зафіксовано дві польські колонії в с. Перлівці, Німецький кут у с. Загір'я, Караїмська вулиця в Галичі, Караїмський цвинтар у Залукві, кут Мазурівка в с. Куріпів, урочища Жидівський яр у с. Кінчики, Жидівський рів у с. Садки (місце страти євреїв німцями в роки Другої світової війни). До урочища з іменною назвою належить Вінгерщина (єврей Вінгер). Урочище Циганщина в с. Желібори належить до ромських назв⁶³. Усього 10 мікротопонімів.

Аналогічно розподіляється 21 мікротопонім Рожнятівського району. Цими мікротопонімами назвали урочища в населених пунктах, де проживали поляки, німці, євреї, угорці. Урочище Татарщина з'явилося десь у XX ст. Пояснень такої назви немає. Чотири мікротопоніми пов'язані з ромами⁶⁴. Усього п'ять мікротопонімів цієї тематики на Косівщині⁶⁵.

Таким чином, етномікротопоніми серед інших займають найменшу частку – 1,3 %. Вони відображають існування польських і німецьких колоній; землеволодіння поляками, євреями й німцями; проживання в окремих місцях представників різних нацменшин та іменні позначення окремих їхніх представників. Після Другої світової війни етнодемографічне становище на Івано-Франківщині кардинально змінилося. Німці та поляки були виселені, євреї, які залишилися на окупованій німцями території, були знищені. У 50–60-х рр. XX ст. перестали кочувати на Прикарпатті роми.

З астрономічних мікротопонімів виявлена лише одна назва урочища Зоря в селищі Більшівці Галицького району. Походження цього мікротопоніма не з'ясовано.

Отже, проаналізувавши мікротопоніми чотирьох районів Івано-Франківської області, можна зробити такі попередні висновки – найбільш розповсюдженими мікротопонімами є фізико-географічні. Вони належать до найархаїчніших способів найменувань об'єктів, які давав їм першовідкривач відповідно до їхньої загальної назви (камінь, скала, гора, горб, жолоб, левада, луг, потік, болото, клин тощо). Частка таких мікротопонімів у середньому становить 60 %. Найбільше їх у Рожнятівському й Косівському районах. Сумарна частка цих мікротопонімів в області становить 2463 назви.

Топоніми й мікротопоніми взаємопов'язані й переходять одні в другі. У ході історичних подій багато населених пунктів виникли на місці мікротопонімістичних урочищ. І, навпаки, топоніми перетворились у мікротопоніми шляхом ліквідації сіл, хуторів і деяких присілків або приєднання їх до більшого населеного пункту. Така ліквідація найчастіше відбувалася в часи турецько-татарських набігів у XVI – на початку XVIII ст. і під час виселення сіл у 40–50-х рр. XX ст. у Сибір і Південь України. Тоді ж проходила ліквідація хуторів шляхом їх переселення в ближнє село або за межі області. Так було ліквідовано понад 50 населених пунктів. На місці їхнього розташування залишилися лише мікротопонімістичні назви. Нині частина виселених сіл відновлюється.

Таким чином, проаналізувавши 4073 мікротопоніми на території чотирьох районів Івано-Франківщини, робимо такі висновки:

- кількість населених пунктів, приєднаних до інших міст і сіл, перевищує 250. Тепер вони стали кутками й вулицями населених пунктів, до яких були приєднані;
- історичні мікротопоніми сягають від XI–XII до XX ст. (городища, вали, замчища тощо);
- сакральні мікротопоніми залишили сліди язичницьких святилищ і християнських культових споруд (храмів, монастирів). Інколи на місці колишніх християнських споруд археологи знаходять язичницькі святилища.

Об'єктами поклоніння язичників були й природні об'єкти: скелі, каміння, гаї, місцезнаходження яких сьогодні з'ясовується та вивчається дослідниками Інституту історії, етнології і археології Карпат. Важливим джерелом сакральних пам'яток є місцеві легенди й перекази.

- етнотопонімістичні назви належать до таких, які виникли від найменувань народів, племен, родів. На Прикарпатті до них відносяться населені пункти, у яких колись поселились окремі інонаціональні спільноти або їхні представники чи українці з такими назвами та інші.

До мікротопонімів області належать місця поселень колишніх польських і німецьких колоній, інонаціональні назви власників урочищ, кутки проживання їхніх мікро-спільнот (груп, общин), деякі румунські назви оронімів тощо. До цієї категорії входять назви місць колишнього таборування ромів.

- кількість рослинних і зоологічних топонімів і мікротопонімів приблизно однакова. Частина їх збереглася з давніх часів.

- мікротопоніми в порівнянні з топонімами більш мінливі з причини збереження перших у пам'яті невеликої спільноти (у межах населеного пункту), відсутності їхнього реєстру державними, громадськими, науковими й культурно-освітніми інституціями та внаслідок істотних економічних, соціальних, політичних і національних перетворень після Другої світової війни, а саме:

а) ліквідації приватної власності на землю й створення колективних господарств, зміни технології обробітку ґрунту;

б) перехід у державну власність приватних лісових ділянок поступово витіснив із пам'яті громад назви колишніх власників;

в) значне скорочення кількості найменувань урочищ, потоків відбулося після інтенсивних меліоративних робіт у рівнинній частині області;

г) перехід на вуличну систему поділу села скоротив кількість невеликих кутків;

д) назви панських фільварків, плебаній, їхніх володінь були замінені на колгоспні;

е) появи нових мікротопонімів відповідно до сучасних цивілізаційних процесів і вимог, економічних і технологічних перетворень.

Отже, у порівнянні з мікротопонімістичними змінами в минулі історичні періоди, у другій половині ХХ ст. вони значно посилюються. Тому вченим, краєзнавцям, культурним і навчальним закладам украї необхідно провести інвентаризацію мікротопонімів і посилити охоронні заходи щодо їхнього збереження.

1. Бучко Д. Походження назв населених пунктів Покуття / Д. Бучко. – Львів : Вид-во “Світ”, 1990.
2. Худаш М. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від слов'янських автохтонних відкомпонітивних скорочених особових власних імен) / М. Худаш. – К., 1965; його ж. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів. – Львів, 2004.
3. Худаш М. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімічні утворення) / М. Худаш, М. Демчук. – К., 1991.
4. Процак Р. Назви населених пунктів / Р. Процак. – Івано-Франківськ, 2001.
5. Івано-Франківська область. Адміністративно-територіальний устрій. Видання розпочате з 1965 року й продовжується через кожні п'ять років до сьогоднішнього дня.
6. Габора М. Назви гір і полонин Івано-Франківщини : словник-довідник / М. Габора. – 2-ге вид., доп. та уточн. – Івано-Франківськ : Місто-НВ, 2008.
7. Пушкар С. Для чого необхідно вивчати мікротопоніми та про особливості топоніміки Рогатинського району / С. Пушкар // Історія української географії. – 2008. – Вип. 18.

8. Бацвін Маріанна Ярополківна, 1977 р. н., м. Галич, освіта вища, науковий працівник Національного заповідника “Стародавній Галич”; Ріжко Леся Василівна, 1989 р. н., с. Медина Галицького району, студентка четвертого курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Записано та впорядковано в серпні – листопаді 2009 р.
9. Гавадзин Володимир Васильович, 1986 р. н., с. Красилівці Тисменицького району, аспірант другого року навчання кафедри етнології і археології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника; Левіновська Людмила Іванівна, 1989 р. н., с. Вікно Городенківського району, студентка четвертого курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Записано та впорядковано в серпні – грудні 2009 р.
10. Боян Світлана Петрівна, 1983 р. н., с. Грабів Рожнятівського району, аспірант третього року навчання кафедри етнології і археології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника; Котоус Іванна Іванівна, 1989 р. н., студентка четвертого курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Записано та впорядковано в серпні – грудні 2009 р.
11. Населені пункти Косівщини : довідник / [упоряд. І. Пелипейко]. – Косів : Вид-во “Писаний Камінь”, 1955.
12. Шпак Д. Глумачний словник топонімів села Старі Кути (з циклу “Пам'ять землі”) / Д. Шпак. – Львів, 1998.
13. Українське народознавство / [за заг. ред. С. Павлюка]. – Львів : Фенікс, 1994. – С. 447.
14. Там само. – С. 442–443.
15. Населені пункти Косівщини... – С. 32, 48, 45.
16. Респонденти Боян С. П. та Котоус І. І.
17. Див. Мурзаев Э. География в названиях / Э. Мурзаев. – М. : Наука, 1979. – С. 44.
18. Польові записи автора.
19. Респонденти С. П. Боян та І. І. Котоус
20. Населені пункти Косівщини...
21. Габора М. Назви гір і полонин Івано-Франківщини... – С. 342.
22. Респонденти Боян С. П. та Котоус І. І.
23. Габора М. Назви гір і полонин Івано-Франківщини... – С. 363, 365.
24. Там само. – С. 364; Респонденти М. Я. Бацвін і Л. В. Ріжко.
25. Габора М. Назви гір і полонин Івано-Франківщини... – С. 364; Респонденти М. Я. Бацвін і Л. В. Ріжко; Респонденти С. П. Боян та І. І. Котоус.
26. Мурзаев Э. География в названиях... – С. 32.
27. Габора М. Назви гір і полонин Івано-Франківщини... – С. 10.
28. Там само. – С. 176.
29. Там само.
30. Там само. – С. 323.
31. Там само. – С. 330.
32. Там само. – С. 331.
33. Там само. – С. 172.
34. Респонденти В. В. Гавадзин і Л. І. Левіновська; Респонденти М. Я. Бацвін і Л. В. Ріжко.
35. Респонденти В. В. Гавадзин і Л. І. Левіновська.
36. Польові записи автора.
37. Там само.
38. Респонденти В. В. Гавадзин і Л. І. Левіновська.
39. Респонденти М. Я. Бацвін і Л. В. Ріжко.
40. Респонденти С. П. Боян та І. І. Котоус.
41. Населені пункти Косівщини...
42. Респонденти С. П. Боян та І. І. Котоус.
43. Польові записи автора.

44. Населені пункти Косівщини...; Шпак Д. Тлумачний словник топонімів села Старі Кути...; Респонденти С. П. Боян та І. І. Котоус.
45. Населені пункти Косівщини...
46. Респонденти С. П. Боян та І. І. Котоус.
47. Населені пункти Косівщини...
48. Респонденти С. П. Боян та І. І. Котоус.
49. Державний реєстр пам'яток археології Івано-Франківської області: вісник. – Івано-Франківськ: Офіційне видання Івано-Франківської обласної ради та Івано-Франківської обласної державної адміністрації, 2001. – С. 41–47.
50. Там само. – С. 41–77.
51. Там само. – С. 95–97.
52. Там само. – С. 111–112.
53. Респонденти М. Я. Бацвін і Л. В. Ріжко.
54. Респонденти В. В. Гавадзин і Л. І. Левіновська.
55. Респонденти М. Я. Бацвін і Л. В. Ріжко.
56. Населені пункти Косівщини...
57. Шпак Д. Тлумачний словник топонімів села Старі Кути... – С. 52–53, 127–132, 132–135, 136–137.
58. Респонденти В. В. Гавадзин і Л. І. Левіновська
59. Респонденти М. Я. Бацвін і Л. В. Ріжко.
60. Респонденти С. П. Боян та І. І. Котоус.
61. Населені пункти Косівщини...; Шпак Д. Тлумачний словник топонімів села Старі Кути...
62. Респонденти В. В. Гавадзин і Л. І. Левіновська.
63. Респонденти М. Я. Бацвін і Л. В. Ріжко.
64. Респонденти С. П. Боян та І. І. Котоус.
65. Населені пункти Косівщини...

Myhailo Pankiv (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

Toponimica Prykarpattya as a Source to Study the History of the Region

In the article, microtoponyms of Galicia, Gorodenka, Kosiv and Rozhnyativ were considered, and plain, pre-mountain and mountain territories of Ivano-Frankivsk area were overcome. On the basis of analysis of 4073 names, main features of their creation were examined, and meaningfulness of microtoponyms as historical source, necessity of their national and cultural defense was proven.

Key words: *microtoponyms, physical-geographical names, historical names, economic names, sacral names, vegetable names.*

УДК 39: 94 (477)
ББК 63.3-7

Микола Балагутрак
(м. Львів, Україна)

САМОСВІДОМІСТЬ ЕТНІЧНИХ УКРАЇНЦІВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПОГРНИЧЧЯ

Дослідження складних процесів формування й розвитку етнічної та національної ідентичностей українців у сучасних умовах польсько-українського пограниччя здійснено на основі авторських польових матеріалів. Опитування проводилося в межах спільного науково-дослідного українсько-польського проекту, започаткованого Інститутом народознавства НАН України та кафедрою етнології Варшавського університету восени 2006 року. Дослідження спрямоване на вивчення особливостей конструювання етнічної та національної ідентичностей українців – громадян Польщі в історико-етнографічній перспективі. Автор виявив зниження рівня етнічної й національної самосвідомості та збільшення проявів маргінальної ідентичності серед етнічних українців Польщі.

Ключові слова: *етнічна й національна самосвідомість, етнічні землі, пограниччя, українці Республіки Польща.*

Разом із польськими колегами на підставі розробленої етнографічної програми й узгоджених питальників під єдиною робочою назвою “Україна: пам’ять, ідентичність, суб’єктивність”, які містили шість орієнтовних тематичних блоків: *кордон, локальна історія, спілкування й обмін, кривда й справедливість, праця й еміграція, Євросоюз – НАТО – незалежність / підпорядкованість* у рамках спільного українсько-польського проекту, започаткованого Інститутом народознавства НАН України та кафедрою етнології Варшавського університету в листопаді 2006 року, проводили етнологічне опитування українців на пограниччі (Підкарпатське воєводство) Республіки Польща. Висловлюючись мовою науки етнології, дослідження відбувалося на етнічній українській території, котру до початку 1946 року й операції “Вісла” 1947 року, а також до моменту виміни окремих локальних етнічних частин української території 1951 року компактно замешкували етнічні українці й лише дисперсно родини етнічних поляків.

Завдання цього дослідження стосувалися не лише того, щоб найбільш повно охопити всі відведені в межах проекту тематичні блоки та тематичні підрозділи питальника. У певних ситуаціях дослідник повинен був зважати на особливість і тяжіння респондента під час оповіді до більш детального висвітлення тієї чи іншої проблематики, якомога глибше зафіксувати вартісні наративи, спогади, міркування інформаторів. Необхідно зазначити, що за час експедиції через україну малу чисельність українців на згаданих теренах нами було опитано 14 інформаторів українського походження та зі змішаних українсько-польських родин. Через те основний акцент ставився на глибину та біографічну інформативність оповіді україномовних українців і тих, хто однаковою мірою володіє польською та українською мовами, спеціально при цьому не виокремлюючи представників етнографічних груп українського етносу – лемків чи бойків.

Основною причиною такої нечисельності українців на етнічних українських землях, які входять до складу Республіки Польща, були сплановані масові депортації українців і руйнування їх етнокультурної основи впродовж 1946–1947 років, які налічують понад шістьсот тисяч осіб та сотні випалених сіл і церков (дивіться працю “Церква в руїні”)¹. Частина тих українців, які дивом уціліли й продовжують тут жити, а також ті, хто після 1956 року повернувся на рідні терени, є полонізованими й неохоче

признаються про своє етнічне походження або ж зовсім цураються будь-якого контакту з дослідником. Тому потенційних інформаторів насправді виявилось обмаль.

На території Польщі 1944 року за різними документами проживало близько 700 тисяч українців. 9 вересня того ж року між тодішнім керівництвом Польщі та комуністичним урядом Української РСР був укладений договір про так званий мирний обмін польської людної з українських державних теренів до Польщі і, навпаки, українців Польщі, тобто з їх етнічних українських територій, до УРСР. До липня 1946 року на схід України було виселено понад 482 тисячі українців. Українська етнічна земля виявилася настільки безлюдною, що польський уряд постав перед серйозною проблемою олюднення порубіжних територій. Решту українців, тобто понад 150 тисяч тих, хто вперто відмовлявся покидати власні домівки та рідні місця, було депортовано на західні та північні малообжиті або ж зовсім безлюдні землі Польщі під час акції “Вісла”, яка тривала з 28 квітня до 8 серпня 1947 року. Отже, метою цих депортацій було максимально вивільнити українські етнічні землі від потенційного етнічного українського елемента для подальшого розвою унітарної національної політики Польщі. З огляду на більш ніж 60 літню історію масових депортацій українців, можемо з певною гіркотою констатувати, що етнічних українців, які б сьогодні ототожнювали себе зі своєю нацією, а тим паче публічно признавалися “як українці”, стає дедалі важче віднайти на етнічних українських землях. Натомість більш компактно тепер українці посідають цілковито чужі терени сімдесяти одного повіту восьми воєводств: Білостоцького, Гданського, Ольштинського, Опільського, Познанського, Щецінського, Вроцлавського та Зеленогурського.

Наведені дані польського вченого Мирослава Пецуха² в збірникові “LUD” (1998, Т. LXXXII), де він, головним чином, опирається на дослідження свого колеги Євгена Місила, у передмові до зводу документів акції “Вісла” (Варшава, 1993)³ корелюють з кількісними показниками депортацій українців з їх етнічних теренів у дослідженнях львівських учених і, зокрема, Юрія Сливки “Витоки і наслідки національної трагедії” (збірник “Депортації...”, 1996), хіба що за винятком кількісного уточнення числа переселенців 1946 року – з 482 тисяч українців до 482880 осіб⁴.

У тематичних рамках нашого дослідження щодо кривди й справедливості ми запитували українців про те, як довго пам’ятатимуться кривди, заподіяні їм з боку поляків. Низка інформаторів поставилася до цього з належним розумінням. Зокрема, Ірина Мельничук вважає: *“Вона, кривда, може ся затерти в пам’яті, але та кривда залишилась. Мої родичі довгий час жили з поляками спокійно, але мама все казала, же наша кривда колись буде нагороджена. Не знаю як то довго ждати (довга пауза). У мене не забудеться (пауза). Я мала 5 років, але пам’ятаю (пауза). Може ся затирає (пауза). Аби за то від мене якийсь одвіт був, то – ні! Я не маю такої злості, але кривда залишиться кривдов”*⁵. Схожої думки інша інформаторка, Стефанія Гаврилець, котра на початку 60-х років повернулася з місць депортацій (біля Гданська). Вона вважає, що в цій ситуації українські й польські історики повинні відіграти особливу роль: не заангажовано й об’єктивно показати приховані сторони операції “Вісла”: *“Ви знаєте, що то ся ніколи не забуває. То тепер трошки інакше виглядає. Мої родичі то більше пам’ятали, переживали. Я думаю так, аби була написана правдива історія тих подій з обох боків”*⁶.

Цілком очевидно, що пріоритетні позиції в ході дослідження нами віддавалися висвітленню особливостей етнічної ідентичності та самосвідомості українців, які проживають в умовах українсько-польського пограниччя. За браком відповідних польових матеріалів із західних і північних теренів Польщі, де більш компактно й чисельно

замешкують депортовані українці, сконцентруємося на аналізі локальної специфіки набуття, утвердження та зміни статусу етнічної самосвідомості й ідентичності українців в умовах сучасних культурних, соціальних і політичних трансформацій українсько-польського пограниччя.

Центральним елементом етнічної ідентичності кожного народу виступає самосвідомість – осмислення своєї приналежності до власного етносу, ототожнення своїх психологічних процесів і станів з характерною специфікою почувань, переживань, світосприймання, мислення, мовлення, уваги, пам’яті, фантазії, характеру, волі, темпераменту та способів життєдіяльності етнічної спільноти⁷. У свою чергу колективна національна ідентичність українців нині вважається однією з найбільш провідних, бо органічно формується на засадах етнокультурної й політичної ідентичностей⁸ (інші типи колективної ідентичності – класова, родова, расова, релігійна і т. д. можуть поєднуватися з національною ідентичністю). Іншими словами, національна ідентичність передбачає колективне конструювання, самовироблення власного образу й змісту національної самосвідомості в членів спільноти, що ґрунтується, за визначенням професора Лондонської школи економіки Ентоні Сміта, на власній назві, своїй історичній території, спільних міфах та історичній пам’яті, спільній масовій громадській культурі, спільній економіці і єдиних юридичних правах⁹. Істотного значення в процесі національної ідентифікації українців набувають відчуття спільної долі, спільні переживання, спільна колективна пам’ять тощо. Відчуття давності й багатой етноісторії української спільноти править за невичерпне джерело культурної потуги й основи етнокультурної політизації української нації. Національні спільноти, на думку Е.Сміта, що володіють такою історією, мають перевагу в змаганнях з іншими спільнотами, історія яких бідна й сумнівна¹⁰. У розмові зі Стефанією Гаврилець (м. Устрики Долішні) про причини роз’єднаності українців на теренах Польщі, вона, оглядаючись на власний життєвий досвід, без особливих роздумів і вагань, однак з гіркотою, стверджувала: *“Бракує більше людей свідомих, котрі б хотіли прийти до того українства... Свідомості треба вчити малку своїх дітей – удома і в школі”*¹¹. Із цієї сентенції логічно випливає засаднича теза: аби позбавити частини народу власної ідентичності, приналежності його до великого етнічного чи національного тіла, зробити його маргіналом чи цілковито знеособити, необхідно запустити такі зовнішні механізми й важелі денационалізації, котрі б змогли за дуже короткий час зруйнувати його етнічну чи національну самосвідомість. У першій половині ХХ століття супроти українців такі механізми були успішно застосовані – масові голодомори, репресії та розстріли, депортації.

Як показали наші польові опитування українців польсько-українського пограниччя, процес утвердження етнічної та національної самосвідомості (тобто засвоєння індивідами етнічної спільноти своєрідних способів сприймання й розуміння навколишнього світу, специфічних проявів традиційно-духовної культури народу, певних видів діяльності, особливих форм спілкування й поведінки тощо, які мають виразний етнічний характер шляхом наслідування, залучення, навчання або виховання) в умовах іноетнічного, добре сконсолідованого національного середовища, якими є поляки, є значно складнішим, ніж у сучасних умовах України. Через малу чисельність і територіальну відірваність україномовних середовищ, через регулярну відсутність живого діалогізму між представниками української нації, брак абиякої реальної підтримки з боку України, отже, у таких українепрестих умовах важко формувати й закріплювати ті притаманні риси, що відображають особливості культури й духовності українського народу. Настоятель УГКЦ Устрик Долішніх о. Іреней Кондро на запитання про те, яку допомогу ви одержуєте від України, досить критично висловився із цього приводу на адресу

українських і польських урядових чільників різного рангу: *“Я вам скажу. Дуже часто є така унійна співпраця між містами Польщі і України, що лише так добре виглядає на папері, на спільних знімках, у пресі, коли йде мова про якісь гранти. А дійсно там нема жодної співпраці. Навіть в питаннях відкриття недільної школи. Поляки в Україні кажуть, що їм потрібна школа, українці в Польщі не признаються. Немає координації між владами щодо такої співпраці. Наша влада до нас не звертається, чи потрібна нам така недільна школа. Часто немає координації такої співпраці, бо тим часом ми собі тут живемо, вони ся зустрічають, а ми залишасмося самі тут на маргінесі. І взагалі не знають того, що в нас ся діє. Є декларації про прекрасну співпрацю між Польщею і Україною, між Устриками Долішніми і якимсь там містом на Україні, а ми собі тут доживаємо і з того нічого не маємо, й нам нічого ніхто не допомагає. Така гірка правда”*¹². У міркуваннях щодо фінансової підтримки з боку України інші інформатори ставляться з відповідним вирозумінням. Зокрема, уже згадувана Стефанія Гаврилець почасти шкодує, що українська держава є сьогодні немічна економічно: *“Україна допомоги нам не дає, бо сама не така багата”*¹³.

Надання необхідної гуманітарної допомоги українцям Польщі в питаннях відкриття недільних українських шкіл для української молоді та дітей, які б допомагали формуванню й утвердженню самосвідомості та ідентичності в українців і були, таким чином, відчутним опертям асиміляційним процесам, жодним чином не стимулюється ні з боку уряду Польщі, ні від найбільш, здавалось би, зацікавленої сторони – просвітницьких і урядових кіл України. А тим часом асиміляційні тенденції (полонізація) у Польщі охоплюють щораз більшу кількість української молоді, підлітків і дітей, котрі поміж собою все частіше спілкуються польською мовою, тією ж державною мовою вони навчаються в середніх і вищих закладах Республіки Польща. Асиміляційні тенденції щодо етнічних українців набрали такого розмаху, на думку Гаврилець, що *“...вже то тяжко зупинити. Родичі говорять до дітей українською, а діти до них польською. Як йде дитина до школи, то там вона говорить польською мовою. Повірте, то є дуже тяжко в такій ситуації втримати дітей, заставити їх говорити українською мовою постійно”*¹⁴. Маємо аналогічне свідчення українця Івана Столиці із с. Жолобок Устрицького повіту про те, що *“він часто помічає у своїх дітей, як вони між собою вдома розмовляють польською”*¹⁵.

Упродовж тривалого процесу самовизначення української нації рідна мова виступала одним з основних чинників формування етнопонаціональної самосвідомості та консолідування української нації. Власне, рідна мова народу є тим неocenним і повнокровним джерелом етнопонаціональної самосвідомості українців, яка стимулює подальші процеси пізнання представниками спільноти свого історичного минулого, культури народу тощо, які стимулюють вироблення спільної шкали цінностей в етнічних українців. Ще в другій половині XIX ст. видатний український учений-лінгвопсихолог Олександр Потебня зазначав про ідентифікаційні особливості мови народу, яка майже завжди виступає основним чинником етнічної та національної ідентифікації. Учений виходив з того, що українська нація, насамперед, є мовною, етнокультурною спільнотою. Утративши мову як один з найбільш репрезентативних елементів етносу, українська національна спільнота втрачає своє ідентифікуюче й етноконсолідуюче ядро¹⁶, втрачає здатність, на думку Івана Франка, опиратися асиміляційним впливам інших націй¹⁷. Один з найбільших світових авторитетів у мовознавстві XX століття неогумбольдтіанець Йоганн Вайсбергер “мовну спільноту” називав народом і ставив вище її за расу, націю, державу. Мовне, тобто природне, розчленування людства, на його думку, є вище

за своєю вартістю від державного настільки, “настільки принципи духу необхідно піднести над принципом влади”¹⁸.

Саме українська мова впродовж століть забезпечувала цілісність і повнокровне функціонування етнічного організму нашої нації по всьому периметрові етнічних кордонів України. Приміром, мова й культура українців Придністров’я на етнічних українських землях у складі Республіки Молдова ще й досі продовжує виконувати роль ідентифікуючого чинника, хоч виключно вже на побутовому рівні. Важливо підкреслити особливе значення місцевих українських елітних осередків для збереження та зміцнення мовно-культурної totoжності українців окремих міст і містечок Словаччини (Пряшів, Свидник) і Польщі (Сянок, Перемишль, Холм, Криниця та ін.), а також на інших історичних етнічних землях близького зарубіжжя, котрі в іноетнічних умовах продовжують відстоювати культурно-духовний розвиток національної меншини українців. На території Росії, Білорусі, менше в Молдові такі осередки були ліквідовані адміністративним чином. “Історично етнічні території, що через певні політичні обставини стали частинами сусідніх держав, виявилися, згідно досліджень вченого С.Павлюка, живими лабораторіями різних етнічних процесів з різною динамікою їх тривання внаслідок різнофакторних впливів”¹⁹. Потрібно зауважити, що міжетнічні процеси, які відбуваються сьогодні на українських етнічних територіях, часто-густо корелюють з так званими “новочасними тенденціями політичного русинства” (Словаччина), а також стають заручниками політичної ситуації, згідно з якою відбувається псевдонаукове трактування етнографічної групи українського етносу (лемків) на північних теренах Польщі як цілком окремого “народу лемків”, що спричиняє подальші сепаратистські настрої та спонукає до розколу власне в середовищі українських лемків-переселенців.

Відсутність, за винятком кількох, українських шкіл, факультативів з української мови й культури народу, формальна підтримка українських освітньо-культурних та громадських товариств і т. д. на українських етнічних теренах Республіки Польща мимоволі змушують констатувати той факт, що мовна політика польського уряду по відношенню до національних меншин, а згодом ми будемо торкатися й проблем релігійних, потребує певного акцентування, бо, зрештою, аналогічними проблемами щодо національних меншин сьогодні переймається все європейське товариство, членом якого є Республіка Польща. Зокрема, тривожними нотами польсько-української офіційної зустрічі 2 листопада 2006 року за участю Надзвичайного і Повноважного посла України в Польщі О.Моцика й Держсекретаря Міністерства закордонних справ Польщі П.Ковалю стали: підпалення вночі з 29 на 30 жовтня комплексу шкіл з українською мовою навчання в Бартошинцях (Вармінсько-Мазурське воєводство) та осквернення пам’ятника Тарасові Шевченку з 27 на 28 жовтня в Білому Борі (Західнопоморське воєводство). Констатовалося про погіршення суспільно-громадської атмосфери для функціонування національних меншин у Польщі²⁰.

Найбільш поруйнованими на етнічних українських землях у складі Республіки Польща в повоєнний період виявилися українські греко-католицькі храми, ті духовні осередки, які не лише об’єднували українців з релігійного погляду, але й утверджували їх національну самобутність. Досить масштабно явище цілеспрямованого нищення українських церков на українських етнічних теренах описав і проілюстрував О.Іванусів у своїй монографії “Церква в руїні” (1987). о. Іреней Кондро має пояснення нинішній ситуації щодо такого послідовного руйнування українських церков у Польщі, а в ліпшому випадку перетворення їх у так звані “дерев’яні костели”: *“Церква є добра, доки можна з неї користати. Часом як не мають де взяти грошей, то люди будують новий костел з боку, а церкви зостаються покинуті. Не всі, правда. Але серед латинсь-*

кого священства є така політика. Є такі, які ремонтують церкви і вони в доброму стані. А є такі, що не хочуть зберігати церкви, через те, що то є українське і собі будують нові костели, а церква тим часом занепадає... То є дуже складна справа вибити кілька сот євро на ремонт церков і на все інше. А наші, в Україні, церкви, священники вважають, що в нас усе добре і ми допомоги не потребуємо. Ми навіть є ще винні в тому, так вони вважають, що у нас така ситуація з церквами”²¹.

Греко-католик за віросповіданням Ірина Мельничук розповідала про те, що її чоловік був очевидцем подій, коли церкву в с. Угерці Лиського повіту розбирали поляки: “Як збили були хрест з церкви, як один після того себе порізав від самоубійства. Ще один помер на білачку. Було їх там п’ятеро мужчин і всі пішли в муках з того світа. На даний час тут церкви нема. Ми, українці, огородили те місце церкви, жиби там діти не грали у футбол, аби не ходили пасти корів, бо то є святе місце. Правда перед тим попросила я польського священника, щоб той дозволив нам огородити і ми відразу це зробили”²².

У розмові про те, чи змінилося ставлення польської влади та католицької церкви, а також польської громади й незначної частини відступників від українства до проблем української греко-католицької церкви, І.Мельничук розповідала без жодного оптимізму: “То майже нічого не змінилося. Я виджу, як люди підходять до нашого священника і нічого. Як були похорони моєї мами за греко-католицьким обрядом, то люди приходили до нас з того огляду, що було щось інше, щось було цікаве, але не для того, що людина померла і потрібно віддати їй честь. Тільки для того, як то буде виглядати. Я маю тут сусідів – українців, але перекінчиків. Вони, як і ми святкуємо свята. Але ми святкуємо і польське свято, бо я розумію, же то є свято, чи то Великдень чи інші свята, а вони наші свята не святкують. Тут є такий українець, що ми їдемо до церкви в Устрики, а він у той час іде робити до лісу або плуга тягне. Я розумію так, якщо не хочеш святкувати, то не показуй того, як ти не любиш українців, бо є багато поляків, які у великі українські свята не працюють. Та ж він не розуміє того, що у першу чергу зневажає себе, бо він не знає попросту, ким він є”²³.

Майже всі інформатори-українці й навіть ті, що зі змішаних польсько-українських родин, котрі індиферентно ставилися до мовно-культурних проблем, серйозно переймаються такою непростою ситуацією з українськими церквами, бо, як ми вже зазначали, церква відігравала й продовжує відігравати велику роль у зміцненні національної самосвідомості українців на чужині: “Чим є для мене УГКЦ... То є моє переказання, моїх родичів, моїх батьків, же я ся маю того тримати, – стверджує І.Мельничук. – Батьків моїх віра для мене є моя віра. Найбільше переказання маю від баби. Баба мене вчила від маленького молитися, хреститися, жити в греко-католицькому обряді і все це передавати своїм дітям”²⁴.

Факти все частішого змішування шлюбів поміж етнічними українцями та поляками в Польщі можуть вважатися теж підставовими для того, аби стверджувати про певні трансформації самосвідомості в таких сім’ях, про існування в комунікативному та світоглядному сенсі проявів чи тенденцій маргінальної ідентичності українців. Під час двотижневого польового дослідження нам вдалося виявити, що, зокрема, етнічні українці з діда-прадіда й, головню, свідомі українства батьки на цих теренах практично вже не створюють (бо не в силі опиратися нинішнім субмолодіжним тенденціям) якихось моральних перешкод для своїх дітей у виборі судженої чи судженого, проте ж і не бачать якоїсь перспективи чи користі від помішаних шлюбів: “Як не прикро, але дві мої сестри вийшли теж за поляків. Діти їх ходять до костелу і розмовляють лише по-польськи. Мало користі від такого шлюбу, – наголошує І.Мельничук. – Від українського у

мішаній родині нічого не залишається. Як наша мама померла, то одна сестра приїхала на похорон і побачила же так, як виглядає похорон по-українськи. А ще раніше як вона приїжджала, то ми пішли до церкви, але то для неї було якесь таке чуже, хоч сама була хрещена в церкві”²⁵.

Етнічних українців пов’язує щонайменше шість об’єктивних чинників (самоназва, спільність походження, етнічна територія, етнічна історія, мова й культура етносу, а також самосвідомість²⁶), які відіграють важливу ідентифікуючу роль як в Україні, так і на пограниччі. У розмові з українцями польсько-українського пограниччя ми запитували про досить важливий, на нашу думку, чинник етнічної й національної ідентичності й, зокрема, про те, чим є для них ця земля, маючи на увазі українські етнічні терени. Відповіді одержували практично суголосні, хоч у процесі подальших оповідей явно відчувався песимістичний їх фінал: “Живу на тій землі більше 50 років, – розповідає Ірина Мельничук. – Ми себе вже називаємо діаспорою, але що поробиш. Це вже не та земля, що була колись. Нас, українців, тут небагато. Маю гадку купити собі помешкання на Україні, хоч це наші українські терени, де я мешкаю тепер... (засмутилась)”²⁷. Інша оповідачка Анастасія Мاستило із с. Хміль Лиського повіту про рідні українські етнічні терени, на яких мешкає, так міркує: “Ця земля для нас є рідна... (мовчання), але й не рідна, – уже не та”²⁸. Причиною такого скептицизму є та важлива обставина, що відбувається все частіше нехтування думкою меншості – українців Польщі з боку тих самих поляків, що українці сьогодні є практично усунуті від вирішення різного роду суспільно-громадських завдань як на місцевому, так і на регіональному рівні: “Як щось треба вирішити в громаді села, щось зробити, то нас, українців, не беруть до уваги. Наш голос нічого не вартий”, – свідчить І.Мельничук²⁹. Через те перспективні горизонти для українців Польщі, на думку багатьох респондентів, є сьогодні доволі неоптимістичними. Дехто мріє про постійне проживання в Україні, про українське громадянство, бо Україна для них є тим “усім, до чого признаюся. То є моє, – щиро зізнається Мельничук і далі продовжує: – Я ся чую цілий час україркою. Для мене Україна є так як мама”³⁰. Окремі респонденти не бажають полишати рідні терени, однак серйозно переймаються тією обставиною, що після них нікому буде відстоювати інтереси українства на власних етнічних землях: “Поляк тут має доступ до всього... (довга пауза, засмутилась)”³¹; “Українці на разі тут жадної перспективи не мають...”³². Отже, як бачимо, ціла низка об’єктивних і суб’єктивних чинників істотно впливає на формування й зміцнення етнічної та національної ідентичності й самосвідомості українців в умовах польсько-українського пограниччя.

Таким чином, деякі аспекти дослідження складних процесів набуття й зміцнення етнічної та національної ідентичності українців у сучасних умовах польсько-українського пограниччя (на основі польових опитувань), у цілому, свідчать про зниження рівня етнічної й національної самосвідомості, про збільшення проявів маргінальної ідентичності в етнічних українців. Нинішню ситуацію з розвитком українства в Республіці Польща важко окреслити як таку, що покликана слугувати перспективним очікуванням українців. Можемо лише висловлювати сподівання, що певні, часом поверхові акценти в сучасній гуманітарній політиці польського уряду щодо українців будуть успішно подолані. Українська національна меншина здобуде підтримку й додаткові стимули для повнокровного функціонування на теренах Польщі.

1. Іванусів О. Церква в руїні / О. Іванусів. – Hong Kong : St. Catharines, 1987. – 351 с.
2. Pecuch M. Wrastanie poprzez sacrum. Ukraińcy na ziemiach zachodniej i północnej Polski / M. Pecuch // LUD: Poznań ; Warszawa ; Wrocław, 1998. – Т. LXXXII. – С. 87–95.

3. Misiło E. Przedmowa / E. Misiło // Akcja "Wisła". Dokumenty. – Warszawa, 1993. – S. 13–33.
4. Сливка Ю. Витоки і наслідки національної трагедії / Ю. Сливка // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – поч. 50-х рр. : документи, матеріали, спогади : у 3 т. – Львів, 1996. – Т. 1 : 1939–1945 рр. – С. 5–26.
5. Особистий архів автора. Інтерв'ю записане 19.11.2006 р. у с. Угерці Ліського повіту від Ірини Мельничук (дівоче – Баран), 1942 р. н.
6. Особистий архів автора. Інтерв'ю записане 15.11.2006 р. у м. Устрики Долішні (Підкарпатське воєводство, Республіка Польща) від Стефанії Гаврилець, 1940 р. н.
7. Губко О. Національна самосвідомість і державно-національне відродження / О. Губко // Матеріали до української етнології. – К., 1995. – Вип. 1 (4). – С. 235–240.
8. Лісовий В. Націоналізм, нація та національна держава / О. Лісовий, О. Проценко // Націоналізм : антологія. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 7–31; Обушний М. Етнос і нація: проблеми ідентичності / М. Обушний. – К., 1998. – 204 с; Нагорна Л. Національна ідентичність: український феномен в історичній ретроспективі / Л. Нагорна // Розбудова держави. – 1997. – № 7–8. – С. 47–55; Скрипник Г. Екологія національної культури / Г. Скрипник // Матеріали до української етнології. – К., 1995. – Вип. 1(4). – С. 4–12.
9. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К. : Основи, 1994. – С. 49.
10. Сміт Е. Націоналізм : теорія, ідеологія, історія / Е. Сміт ; пер. з англ. – К. : К.І.С, 2004. – С. 129.
11. Особистий архів автора. Інтерв'ю записане 15.11.2006 р. у м. Устрики Долішні (Підкарпатське воєводство, Республіка Польща) від Стефанії Гаврилець, 1940 р. н.
12. Особистий архів автора. Інтерв'ю записане 19.11.2006 р. у м. Устрики Долішні (Підкарпатське воєводство, Республіка Польща) від о. Іренея Кондро, 1976 р. н.
13. Особистий архів автора. Інтерв'ю записане 15.11.2006 р. у м. Устрики Долішні (Підкарпатське воєводство, Республіка Польща) від Стефанії Гаврилець, 1940 р. н.
14. Там само.
15. Особистий архів автора. Інтерв'ю записане 16.11.2006 р. у с. Жолобок Устрицького повіту від Івана Столиці, 1965 р. н.
16. Потебня О. Мова. Нація. Денаціоналізація / О. Потебня ; [упоряд. Ю. Шевельов]. – Нью-Йорк, 1922. – С. 101.
17. Франко І. Поза межами можливого / І. Франко // Зібрання творів у 50-ти томах / І. Франко. – К., 1986. – Т. 45. – С. 404.
18. Цит. за: Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації / Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич : Відродження, 1997. – С. 144.
19. Павлюк С. Етногенеза українців: спроба теоретичної конструкції / С. Павлюк. – Львів, 2006. – С. 168.
20. Наше слово. – Варшава, 2006. – № 46 (2571). – 12 лист.
21. Особистий архів автора. Інтерв'ю записане 19.11.2006 р. у м. Устрики Долішні (Підкарпатське воєводство, Республіка Польща) від о. Іренея Кондро, 1976 р. н.
22. Особистий архів автора. Інтерв'ю записане 19.11.2006 р. у с. Угерці Ліського повіту від Ірини Мельничук (дівоче – Баран), 1942 р. н.
23. Там само.
24. Там само.
25. Там само.
26. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К. : Основи, 1994. – С. 30.
27. Особистий архів автора. Інтерв'ю записане 19.11.2006 р. у с. Угерці Ліського повіту від Ірини Мельничук (дівоче – Баран), 1942 р. н.
28. Особистий архів автора. Інтерв'ю записане 17.11.2006 р. у с. Хміль (Підкарпатське воєводство, Республіка Польща) від Анастасії Мاستило 1937 р. н.
29. Особистий архів автора. Інтерв'ю записане 19.11.2006 р. у с. Угерці Ліського повіту від Ірини Мельничук (дівоче – Баран), 1942 р. н.

30. Там само.
31. Там само.
32. Особистий архів автора. Інтерв'ю записане 17.11.2006 р. у с. Хміль (Підкарпатське воєводство, Республіка Польща) від Анастасії Мастило, 1937 р. н.

Mykola Balahutrak (Lviv, Ukraine)

The Self-awareness of Ethnic Ukrainians in the Current Situation of the Polish-Ukrainian Borderlands

The study of the complicated processes of formation of the ethnic and national identities of Ukrainians living in the current situation of the borderlands is based on the author's field research. The interviews were conducted amongst ethnic Ukrainians who are the citizens of Poland in the framework of the joint Polish-Ukrainian research project conceived by the Institute of Ethnology, National Academy of Sciences of Ukraine and the Chair of Ethnology, Warsaw University in autumn 2006 to study peculiarities of construction of ethnic and national identities from historical and ethnological perspectives. The author argues that the level of national self-awareness of Ukrainians in Poland is declining, and there are manifestations of ethnic marginality amongst Ukrainians.

Key words: ethnic and national self-awareness, ethnic territories, borderlands, Ukrainians of the Republic of Poland.

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902.2
ББК 63.4

Василь Романець, Микола Кугутяк, Ігор Кочкін
(м. Івано-Франківськ, Україна)

ДОСЛІДЖЕННЯ НАДВІРНЯНСЬКОГО МІСЬКОГО ЗАМКУ У 2009 р.

Стаття присвячена підсумкам охоронних археологічних розкопок на території Надвірнянського міського замку, які проводились у 2009 р. Під час робіт були обстежені залишки вежі й стіни замку, рештки інших споруд. У ході розкопок було знайдено понад 270 артефактів. Знайдена монета шведського короля Густава Адольфа показує, що замок уже існував у 1630-х рр.

Ключові слова: археологічні розкопки, Надвірна, замок, вежа, стіна, монета, кераміка.

Міський замок знаходиться в центральній частині міста Надвірна в міському парку. Збереглися тільки округла вежа й частина куртини (рис. 1). Вежа у ХХ ст. використовувалася для господарських потреб міста. У літературі дуже мало згадок про цю споруду¹.

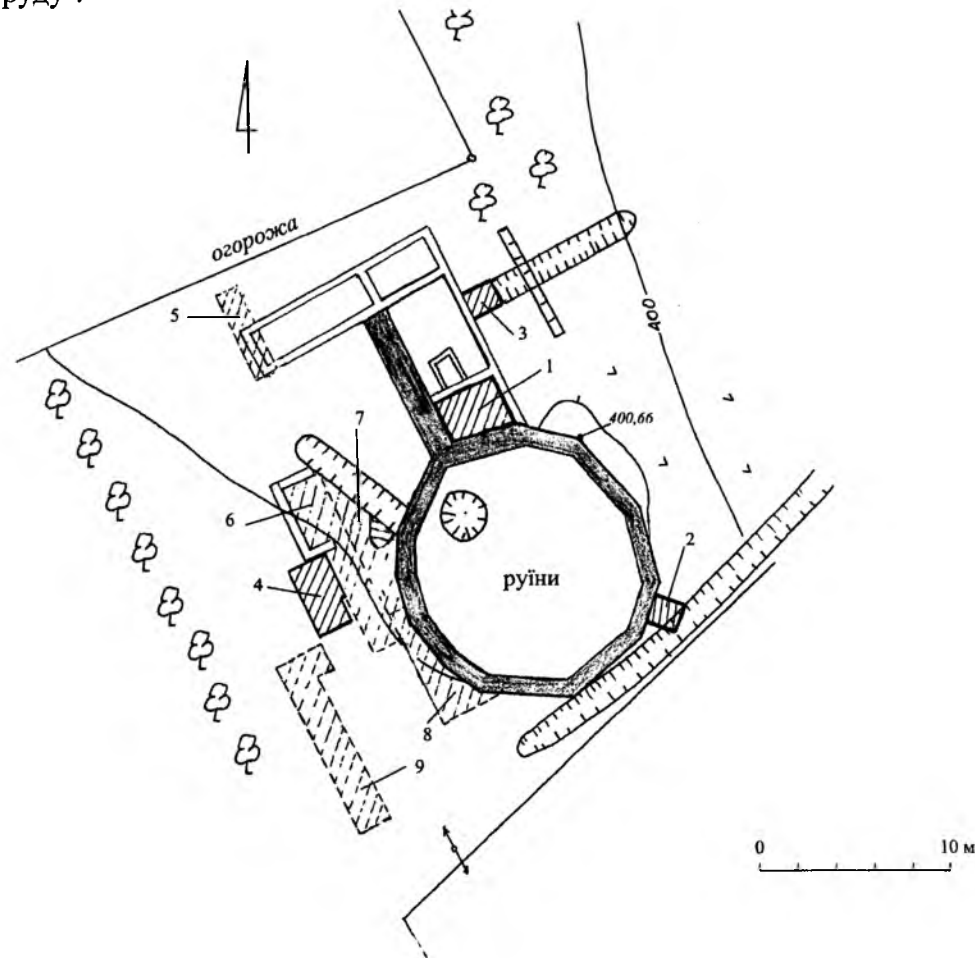

Рис. 1. Місто Надвірна. Залишки замку у міському парку. Загальний план. 1 – шурф № 1; 2 – шурф № 2; 3 – шурф № 3; 4 – шурф № 4; 5 – поверхнева зачистка № 1; 6 – поверхнева зачистка № 2; 7 – поверхнева зачистка № 3; 8 – поверхнева зачистка № 4; 9 – поверхнева зачистка № 5

Перші археологічні дослідження на території міського замку були розпочаті у 2008 році дочірнім підприємством “Культурна спадщина Прикарпаття” охоронної археологічної служби України Інституту археології НАНУ (директор підприємства В.Романець). У 2009 р. були продовжені охоронні роботи на пам’ятці у співпраці з Надвірнянським загonom Карпатської археологічної експедиції Інституту історії, етнології і археології Карпат і Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (керівник – професор М.Кугутяк). У роботах 2009 року брали участь студенти-практиканти^{2*} Інституту історії і політології Прикарпатського університету (керівник практики – старший викладач І.Кочкін). Під час проведення робіт у 2009 р. було закладено 4 шурфи й здійснено 5 поверхневих зачисток кам’яного мощення.

Шурф № 1 (рис. 1:1) було закладено на місці підвального приміщення будинку, який було збудовано, вірогідно, у ХІХ ст. біля вежі й стіни міського замку. Будівля була зорієнтована по лінії північний захід–південний схід. На поверхні північніше вежі простежуються рештки фундаменту й згорілої деревини. Під зовнішньою стіною північної частини вежі помітні залишки цегляного переkritтя, яке в більшій частині було зруйноване й провалилося в підвал. Підвальне приміщення було повністю засипане цеглою, ґрунтом. У зв’язку з тим, що підвальне приміщення прибудоване до фортечної стіни, воно повторює її конфігурацію. Унаслідок цього, у плані підвальне приміщення має трапецієподібну форму, розширюється на північний схід. Така особливість привела до оригінального конструктивного рішення форми склепіння. У південно-західній частині воно звичайне, напівциліндричне, а в північно-східній частині довелося зробити його з двох частин (рис. 2:1). Біля стіни вежі в північно-східній частині підвалу була збудована кам’яна основа для сходів, які були доповнені дерев’яними дошками. Це фіксується нішами, у які вони монтувалися, деревним вугіллям. Розміри підвалу 2х3,2 м, висота 1,9 м. Фортечна стіна (куртина) і стіна вежі були обмуровані цеглою.

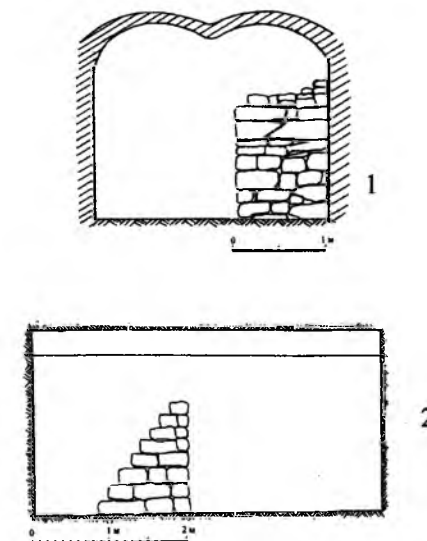

Рис. 2. Розріз шурфу № 1.
1 – поперечний розріз підвалу,
2 – поздовжній розріз

* У розкопках брали участь студенти-практиканти академічної групи І-13: Бурмістров Валерій, Вацеба Христина, Гринішак Вікторія, Грудінін Олександр, Дідух Роман, Карп’юк Наталія, Кіт Наталія, Кіцела Іван, Костюк Руслана, Ковбасюк Ірина, Кудла Євген, Мартишук Уляна, Паньків Тетяна, Рим Мар’яна, Рокішук Юрій, Савчук Оксана, Сухарев Олег, Томищ Наталія, Чусак Леся, Шеремета Ігор, Шлемко Ірина, Штефуряк Степан. Висловлюємо всім учасникам археологічних розкопок щиро подяку за якісну роботу.

Під час розчистки підвалу виявлено невелику кількість знахідок, у тому числі фрагменти вінець (3) і стінок (5) сіроглиняного “задимленого” посуду із штампованим орнаментом, який побутував на теренах Галичини з кінця XVIII ст. і протягом усього XIX ст. Під час розбирання завалів цегли в підвалі було знайдено частину кінської збруї – залізні гризло й 2 кільця. На підлозі підвалу знайдено австрійську мідну монету номіналом в 1 крейцер, карбовану в 1763 р. Досліджений об’єкт потребує консервації й музеєфікації.

Шурф № 2 було закладено біля північно-східної частини вежі (рис. 1:2). У цій частині стіни є отвір шириною 1,5 м, висотою 0,6 м. Спочатку вважалось, що це так званий продух. За його допомогою могла здійснюватися вентиляція підвального приміщення. Було вирішено перевірити це твердження й з’ясувати його конструкцію. Із цією метою було закладено шурф розмірами 1,5х2 м. Під час роботи в шурфі було з’ясовано, що перпендикулярно до стіни вежі збудовані з каменю невеликі стіни на віддалі 1,5 м одна від одної (рис. 3), а закладка в нижній частині фортечної стіни більш пізня. Кам’яна закладка була розібрана, під нею виявилася цегляна підлога, яка простежувалася й у підвальній частині вежі. Цегла, якою мошена підлога, має розміри 15х30х7 см, що дає можливість припустити її виготовлення в XVII ст.

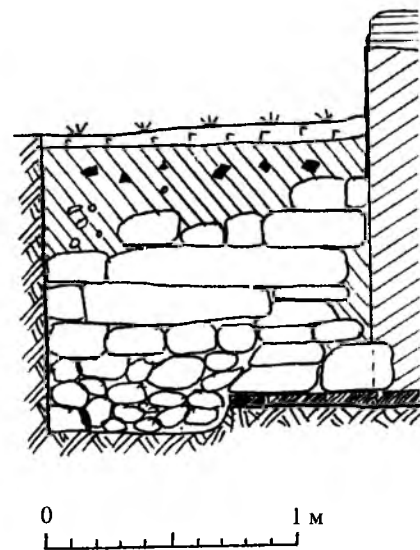

Рис. 3. Розріз шурфу № 2.
Північно-західна стінка

Під час дослідження шурфу № 2 виявлено 40 знахідок, які були сконцентровані, головним чином, у пластах 2 (гл. 0,2–0,4 м) і 5 (гл. 0,8–1,0 м). Серед знахідок – мініатюрна фаянсова посудинка з покриттям для зберігання крему або косметики (XIX–XX ст.), фрагменти вінець, стінок і денець сіроглиняного “задимленого” посуду (XIX–XX ст.), фрагменти стінок полив’яного посуду такого ж датування. Серед знахідок з гл. 0,8–1,0 м можна також згадати керамічну червоноглиняну люльку.

Шурф № 3 було закладено біля стіни зруйнованого будинку (рис. 1:3) для з’ясування глибини залягання й особливостей конструкції фундаменту. Розміри шурфу 1х1,3 м. Нижня частина фундаменту зафіксована на глибині 1,6 м від рівня сучасної поверхні. Стіна складена з рваного каменю на вапняному розчині (рис. 4). Під час дослідження шурфу було з’ясовано, що ґрунт у цьому місці перевідкладений, мішаний. У нашаруваннях знаходиться велика кількість уламків каменю, будівельного сміття. У шурфі знайдено 13 речових знахідок, у тому числі фрагмент фаянсової тарілки, 2 фрагменти денця фаянсових посудин, ніжка й ручка полив’яної посудини (ринка), фрагмент

вінця червоноглиняної посудини, фрагмент полив’яної миски, 5 фрагментів скляних виробів, які можна датувати в досить широкому часовому діапазоні від пізнього середньовіччя до нового часу включно.

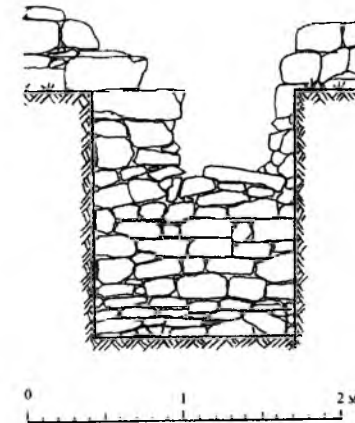

Рис. 4. Розріз шурфу № 3.
Північно-західна стінка

Шурф № 4 було закладено на захід від вежі біля кам’яного мощення (рис. 1:4) з метою пошуку одної із стін замку, яка мала бути зв’язана з вежею, і з’ясування глибини залягання та особливостей нашарувань культурного шару. Розміри шурфу – 4,3х1,75 м. У південно-західній його частині вже на глибині 0,5–0,6 м почали зустрічатися окремі камені. А з глибини 0,65 м до 1,75 м вони зустрічаються достатньо часто. Це дає можливість припустити, що саме в цьому місці знаходилась одна з куртин, яка тягнулася зі сходу на захід. Стіна була розібрана для будівельних потреб, включаючи й камінь фундаменту. Стратиграфічний розріз (рис. 5) показує також заглиблення в місці, де вибирали камінь.

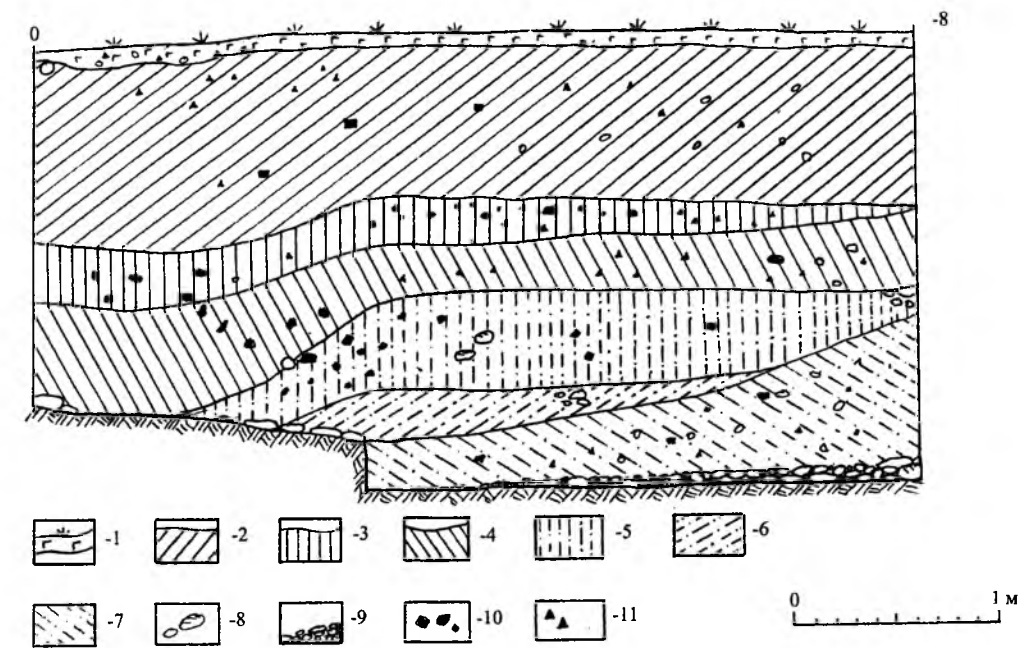

Рис. 5. Розріз шурфу № 4. Північно-західна стінка. Умовні позначення: 1 – гумус; 2 – культурний шар; 3 – будівельні нашарування (1); 4 – будівельні нашарування (2); 5 – будівельні нашарування (3); 6 – будівельні нашарування (4); 7 – перехідний до материка шар; 8 – камені; 9 – материк (галька); 10 – уламки цегли; 11 – деревне вугілля

Під час дослідження культурного шару в цьому шурфі було знайдено 211 артефактів. У 2 пласті – 14 предметів, у 3 пласті – 14, 4 пласті – 41, 5 пласті – 51, 7 пласті – 42, 8 пласті – 11 та в 9 пласті – 39 предметів. Переважна більшість знахідок може бути датована періодом пізнього середньовіччя – новим часом. У 9 пласті (гл. 1,60–1,80 м) був знайдений солід шведського короля Густава Адольфа (рис. 6).

Рис. 6. Срібний солід (білон) короля Густава Адольфа, Швеція.
Орієнтовно 1621–1632 рр. Аверс

На сучасній поверхні біля руїн замку в кількох місцях простежуються виходи каменя й цегли. З метою з'ясування походження виходів на поверхню цих будівельних матеріалів була проведена поверхнева розчистка п'яти ділянок. Поверхнева зачистка № 1 була здійснена на північній ділянці біля огорожі (рис. 1:5). Було проведено розчистку на глибину до 0,10 м на площі 1,5x4 м. Тут виявлене мощення з рваного каменю, ріняку й цегли. Таке мощення простежується й південніше.

Поверхнева розчистка № 2 знаходиться південніше розчистки № 1 і межує з шурфом № 4 (рис. 1:6). Уздовж усієї ділянки тягнеться характерне мощення із цеглин, рваного каменю й ріняку. Розчистка була зроблена на глибину 0,05–0,10. В останній простежується досить широка, мощена з ріняку, доріжка.

Подібна ситуація фіксується на ділянках поверхневих зачисток № 3 і № 4 (рис. 1:7, 8). Глибина зачисток – 0,5–0,15 м.

Поверхнева зачистка № 5. На південно-західній частині площадки (рис. 1:9) було проведено розчистку ділянки мощеної ріняком дороги шириною 2 м. Ця дорога була простежена на відстані 10 м. Край дороги оконтурений більш крупними каменями. Більша частина річкових гальок, використаних для будівництва цієї дороги, сплюснена методом сколювання.

Після завершення робіт шурфи були засипані, проведена консерваційна засипка кам'яного мощення.

Найбільшу кількість знахідок зафіксовано в шурфі № 4. Практично всі зібрані знахідки можна віднести до періоду пізнього середньовіччя – нового часу.

Найбільшу частину колекції знахідок, зібраних під час робіт 2009 року на території Надвірнянського міського замку складають керамічні вироби. Серед них переважають фрагменти посуду (рис. 7).

Кухонний посуд представлений тонкостінними горщиками з прямим раструбо-подібним вінчиком та яйцеподібним тулубом. Краї вінчиків іноді прикрашені пальцевими вдавленнями або насічками. Більшість посудин мають пласку ручку у верхній частині. Горщики із сірою “мореною” поверхнею оздоблені заглибленим орнаментом на шийці та плечиках у вигляді горизонтальних борозен, зигзага, відбитків штампа. До

цієї групи також слід віднести так звані “ринки” – керамічні пательні на ніжках із ручкою, покритішки. Такий посуд з'являється в Галичині наприкінці XVIII ст. і побутує тривалий час.

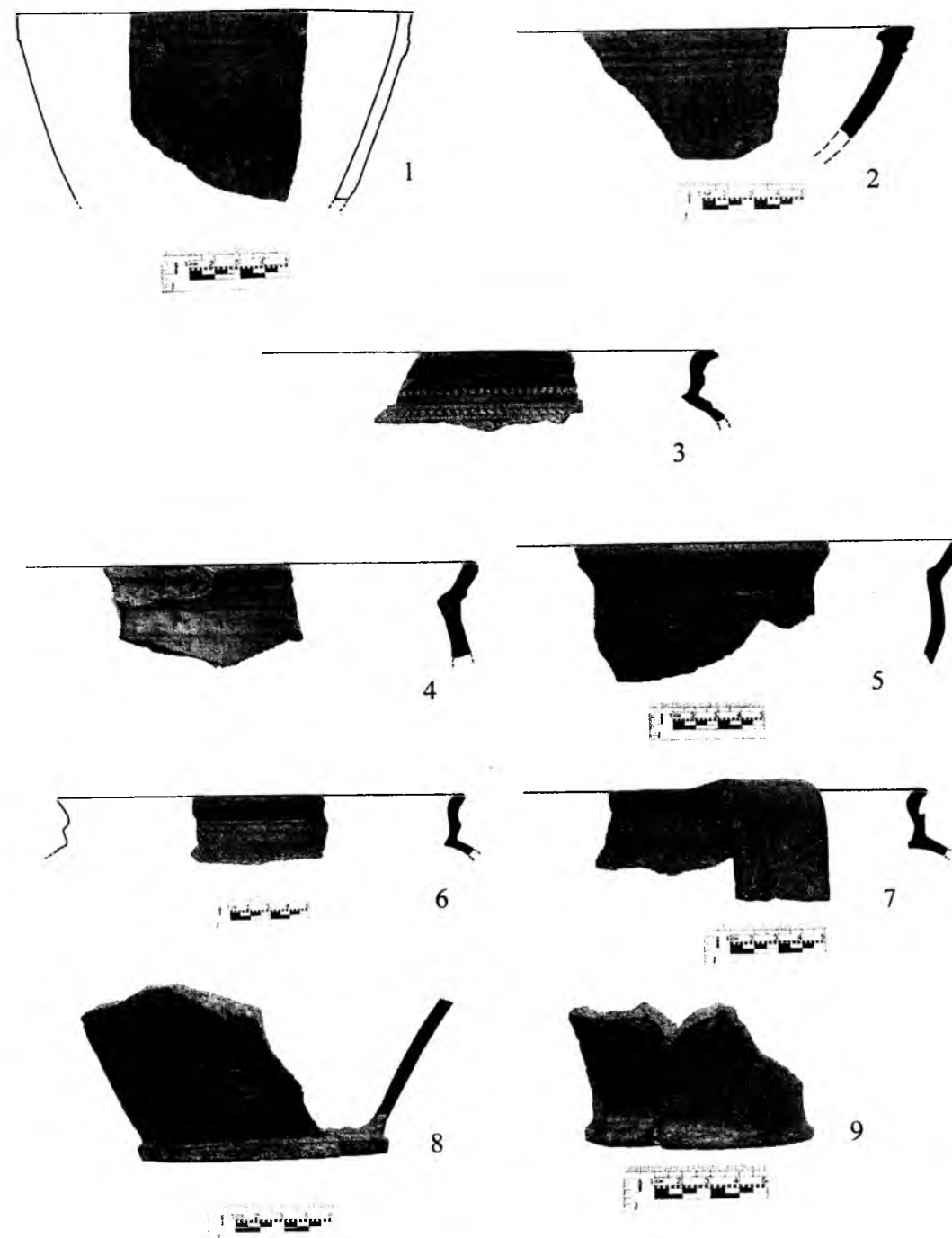

Рис. 7. 1–9 – фрагменти сіроглиняних посудин із “задимленою” поверхнею, штапованим орнаментом та фрагменти сіро глиняних посудин із “задимленою” поверхнею

Досить значна частина посудин має теракотовий колір поверхні. Такі горщики в кількох випадках вкриті поливою зеленою або коричневою кольору. Також до кухонного посуду відносяться макітри, пательні з ручкою (ринки) та покритішки.

Столовий посуд представлений мисками й тарілками з мальованим орнаментом або штампованим із зеленою й жовтою поливою.

Керамічні вироби представлені також типовими для пізнього середньовіччя – нового часу керамічними люльками для паління (рис. 8, 9)². Під час проведення шурфування на території міського замку в Надвірній було знайдено чотири керамічних люльки, дві з них мають поливу.

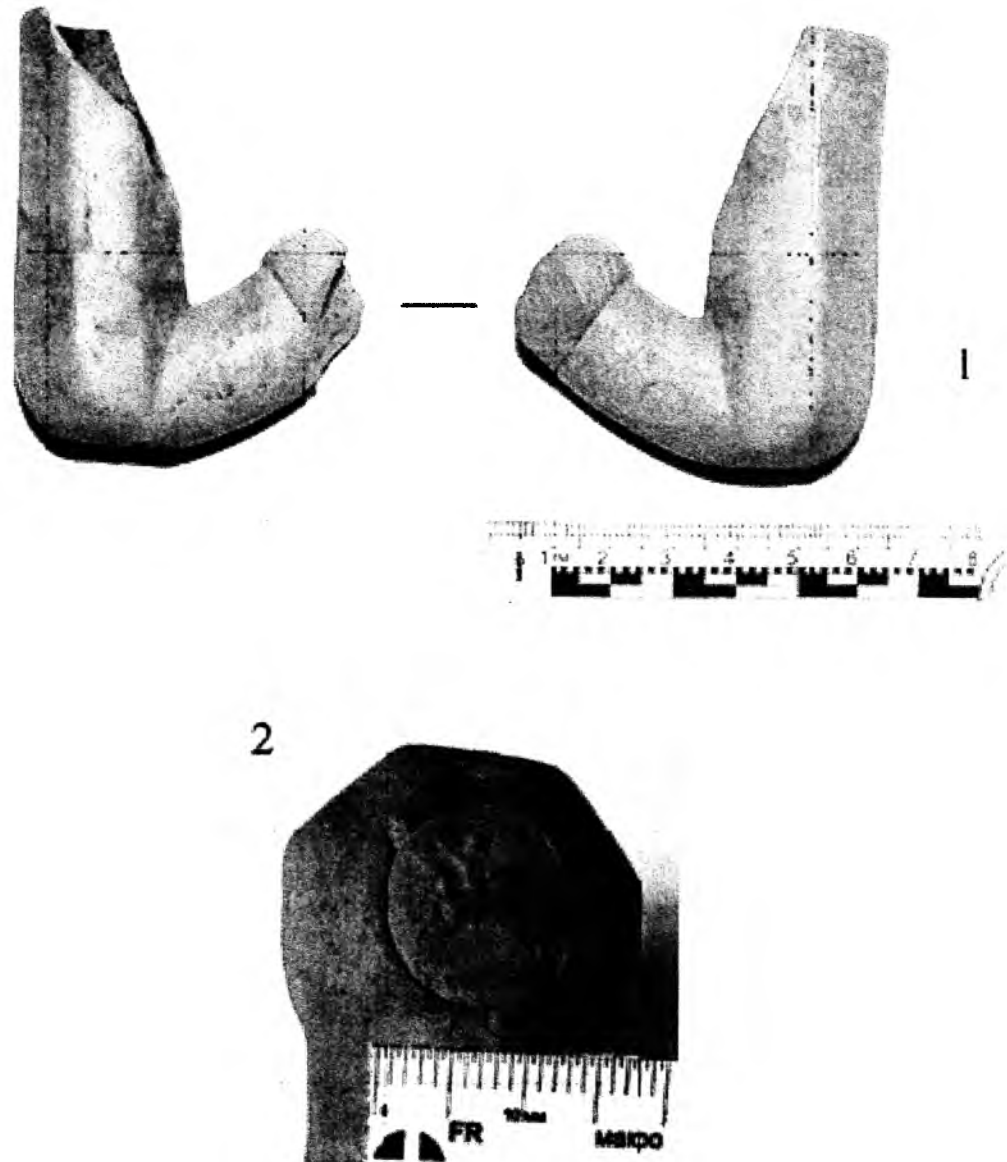

Рис. 8. 1–2 – керамічна люлька

Знайдені люльки були сірого, світло- й темно-коричневого, а також теракотового кольорів. Усі вони були з обламаними краями зверху (чашка) чи в нижній частині (чубук), де вставлявся мундштук. Майже всі люльки чи їх фрагменти мають сліди від форм, у яких вони відтискувалися гончарями.

Люлька теракотового кольору без поливи (рис. 8), хоч і втратила фрагмент чашки, але збережена найкраще з усіх знайдених у 2009 р. Вона найбільша з усіх знайдених, має висоту 64 мм, чашка в перетині має 25 мм. Чашка має огранування із зовнішнього боку (8 граней), внутрішня її частина – циліндрична. Люлька має два клейма. Одне (більше) нанесене на нижній частині чашки люльки. Клеймо має овальне поле, у якому зображено вершника на коні із шаблею в руці, у верхній правій частині цього клейма читається літера “S” (рис. 8:2). На бічній частині чубука невелике округле клеймо з числом “10”.

Інша люлька (рис. 9) – також теракотового кольору – зберегла лише нижню круглу частину чашки й чубук. Кругла частина чашки переходила в циліндричну дещо розгорнуту до верху частину. Орнамент представлений горизонтально прокресленими лініями.

Круглу основу чашки має й люлька, оздоблена коричневою дещо плямистою поливою. Глиняне тісто цієї люльки світло-сірого кольору. Чашка люльки зламана в місці переходу круглої частини в циліндричну частину. У цьому місці помітні дві прокреслені горизонтальні лінії.

Від четвертої люльки із черепком теракотового кольору й темно-коричневою поливою зберігся тільки чубук, зламаний у місці приєднання до чашки. Вона має ребристий виступ на зовнішньому згині чубука. Такі люльки побутували протягом нового й новітнього часу.

Досить багато керамічних знахідок представлені пічними кахлями. Переважна більшість їх знайдена у вигляді фрагментів. Кілька з них досить великі, що дає можливість їх типологізувати. Пічні коробчасті кахлі представлені трьома типами: прості (стінні), карнизні та розетки. Поверхня більшості з них вкрита зеленою поливою. Карнизні кахлі мали фігурно вигнуту лицьову пластину, стінні – пласку прямокутну пластину. Лицьові пластини прикрашені шляхом штампуння в дерев’яних чи керамічних формах, на внутрішній поверхні помітні сліди пальців рук гончаря.

Непогано збережені дві карнизні кахлі, з яких одна кутова. Ця кахля має лицьову пластину розмірами 18x8,5 см, коробчаста частина має глибину 8 см. Інша кахля із зеленою поливою має дещо більший розмір – 21,5x8,5 см (рис. 10).

Рис. 9. Керамічна люлька

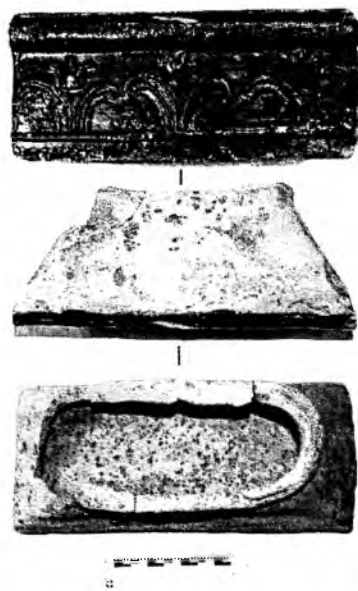

Рис. 10. 1–3 – керамічна
полив'яна пічна кахля

На кахлях переважає рослинно-геометричний орнамент, виконаний у техніці високого рельєфу. Рослинний орнамент представлений стилізованими квітками або завитими пагонами. Знайдені також інші елементи комплекту пічних кахлів – розетки.

Значною кількістю фрагментів репрезентовані вироби з гутного скла (рис. 11). Скло прозоре, має бульбашки повітря, безколірне (зрідка зеленувате), поверхня патинізована. Серед знахідок переважають фрагменти скляного посуду. За формою – це прямокутні штофи, графини, чарки та кухлі з ручкою, пляшки, а також фрагменти віконного скла (віконниць).

Особливу групу знахідок 2009 року складають монети. У шурфі № 4 на глибині 1,6–1,8 м було знайдено шилінг (солід) – срібну монету шведського короля Густава Адольфа (рис. 6). Монета виготовлена з низькоякісного срібного сплаву – білону. Вона має форму неправильного овалу з діаметром 16–17 мм. Через значну затертість, дата карбування не читається. Як відомо, монети такого типу карбувалися в прибалтійських провінціях Швеції в 1621–1632 рр. Судячи з особливостей зображення корони у верхній частині аверсу монети, вона була карбована в м. Ельблонг у 1630 р.³ Наплив цих низькопробних монет був настільки значний, що сейми 1631 і 1633 рр. вимагали їх знищення.

Мідна монета номіналом в 1 крейцер карбована в 1763 році в Австрії за правління Марії Терезії. Монета була знайдена в шурфі № 1 на рівні підлоги підвального приміщення під час зачистки. Діаметр монетного кружка дорівнює 25 мм, а його товщина – 2,5 мм.

Мідна монета Австро-Угорщини номіналом 1 крейцер, карбована в 1851 році, знайдена в шурфі № 3 на глибині 0,45 м від сучасної поверхні (пласт 3). Діаметр монетного кружка – 22,5 мм, товщина – 1,5 мм.

Рис. 11. 1–10 – фрагменти скляних виробів

Мідна монета Австро-Угорщини номіналом у 4 крейцери, карбована в 1860 році, була знайдена в шурфі № 2 на глибині 0,2–0,4 м (пласт 2). Діаметр монетного кружка – 27 мм, товщина – 3 мм.

Проведені у 2009 році дослідження показали наукову привабливість досліджуваного об'єкта. У шурфі № 4 було зафіксовано сліди розібраної оборонної стіни (куртини), яка захищала замкову територію з південно-східного боку. Знахідка соліда шведського короля Густава Адольфа, карбованого в прибалтійських провінціях Швеції в 1630-х рр., дозволяє вважати, що вже тоді замок існував.

Об'єкт потребує подальших досліджень, які б дозволили визначити його границі, конструктивні особливості, внутрішню забудову, установити його датування.

1. Максимюк М. Пнівська твердиня. (Видання доповнене) / М. Максимюк. – Надвірна, 2008. – С. 8 – 9; Сіреджук П. Інвентар Надвірної 1754 р. / П. Сіреджук // Історія Гуцульщини. – Львів : Логос, 2000. – Т.V. – С. 72, 73, 82.
2. Чайка Р. Керамічні люльки із Жовківщини / Р. Чайка // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2004. – Вип. 7. – С. 169.
3. Рябцевич В. Н. О чем рассказывают монеты / В. Н. Рябцевич. – Минск, 1977. – С. 117.

Vasil Romanets, Mykola Kugutyak, Igor Kochkin (Ivano-Frankivsk, Ukraine)
Research of Nadvirna City's Castle in 2009 year

This article is devoted to the results of archaeological excavations of Nadvirna city's castle, conducted in 2009 year. During work examined the remains of towers and walls of the castle, the remains of other buildings. During excavations found more than 270 artifacts. Found coin Swedish King Gustavus Adolphus shows that the castle already existed in the 1630's years.

Key words: *archaeological excavations, Nadvirna, castle, tower, wall, coin, ceramics.*

УДК 904
ББК 63.3

Петро Сіреджук
(м. Львів, Україна)

ФОРТИФІКАЦІЇ ГАЛИЦЬКОЇ ГУЦУЛЬЩИНИ

У розвідці вперше розглядається проблема фортифікаційного будівництва на теренах Галицької Гуцульщини. У ній аналізуються етапи та види оборонного будівництва гірського регіону України. Важливою є інформація про озброєння замків і найзнаковіші події, які пов'язані з їхнім функціонуванням у добу пізнього середньовіччя.

Ключові слова: *фортифікації, будівництво, Галицька Гуцульщина.*

Вітчизняна кастеологія в Україні знаходиться в стані становлення. Не дивно, що ніхто з дослідників не написав жодної узагальнюючої розвідки про замки й феодальні двори краю. Отже, наша скромна спроба – перша ластівка з порушеної проблеми, яка є аж ніяк не маргінальною, а цікавою сторінкою гуцулознавства¹.

Фортифікаційне будівництво на теренах сучасної Галицької Гуцульщини започатковано ще в добу неоліту. Найдавнішим фортифікаційним об'єктом краю є розташоване на високому місці укріплене поселення трипільців у Спасі, яке займало площу 1,5 га, з напільного боку захищене ровом і валом².

Більше слідів оборонних об'єктів до нас дійшло з княжої доби. Городища, на думку українських кастеологів, зокрема В.Пшика, були прототипами середньовічних замків³. За древньоруського часу городища функціонували в Городі, Делятині, Кутах, Кобаках, Пістині, Спасі й Шипоті⁴.

Власне, архітектурна забудова городищ княжої доби й лягла в основу зведення на землях досліджуваного ареалу двох нових видів фортифікаційного будівництва – замків і феодальних дворів. Такий поділ є загальноприйнятим в європейській кастеології, зокрема, у польській⁵.

Замки – мілітарні осідки володарів, які їм одночасно служили за житло та фортецю. Твердині рятували власників не тільки від зовнішніх ворогів, а й внутрішніх недоброзичливців: задрісних сусідів-феодалів, повсталих селян і карпатських опришків.

На початках замки будували з дерева. Безперечно, вони були недовговічними (легко займалися), а тому до наших днів жодний з них не зберігся.

Поява оборонних фортифікацій на гуцульських теренах, на нашу думку, зумовлена, перш за все, політичними факторами: потребою польських магнатів і шляхти утвердити своє панування над горянами-гуцулами та захистити себе й свої маєтки від спустошливих нападів татарських орд. Була ще й другорядна внутрішня потреба: захистити своє майно від зазіхань задрісних сусідів, родичів та опришків. Наприклад, у результаті міжусобиць між братами Белзецькими делятинський замок став купою каміння. Так звані домашні війни були типовим явищем для середньовічної доби⁶. Отже, на наш погляд, слушним є висновок дослідника оборонних об'єктів Перемиської землі Михайла Прокса, що “постійні зовнішні і внутрішні загрози були причиною фортифікування міських поселень і сіл”⁷.

Власне, татарський напад 1589 р., у ході якого сильно постраждала делятинсько-надвірнянська околиця, спонукав магнатський рід Куропатвів руками гуцулів збудувати наприкінці XVI ст. муровану фортецю в с. Пнів. Як показав час, пнівський замок до появи подібного замку в Станіславі був найсильнішою фортецею не лише в Галицькій Гуцульщині, але й на всьому Прикарпатті. Тут доречно зазначити, що муровані зам-

ки на цьому етапі фортечного будівництва повсюдно стали зводити й у самій Польщі. Безперечно, їх могли собі дозволити будувати лише найбагатші з багатих – магнати⁸.

Замки гуцульського краю, як правило, зводилися на підвищеннях: делятинський, косівський, пістинський, уторопський. Усі вони контролювали стратегічні шляхи, які проходили повз них. Наприклад, косівський замок контролював дорогу, яка йшла з Покуття вглиб жаб'євської околиці. Надвірнянський замок наглухо закривав галицьку дорогу на Закарпаття. Шешорський замок захищав дорогу, котра з Пістиня проходила на Прокураву, а далі роздвоювалася на Брустори та Космач. До речі, з стратегічної точки зору місце побудови замку в Шешорах вибрано дуже вдало. Він був зведений на стрімкому мисі, який із східної, південної сторін омивався холодними водами швидкої течії тоді повноводної Пістиньки, а з півночі був захищений стрімкою горою, порослою густим лісом. З нього, як на долоні, добре проглядалася вся рівнинна територія Пістиня аж під косівські ліси.

Більшість гуцульських замків були дерев'яними. Їх описів майже не збереглося. З того, що дійшло до наших днів, можна скласти лише часткове уявлення. Найбільш повна картина загального вигляду гуцульської дерев'яної фортеці постає з опису Яблунівського замку, який датується 4 травня 1752 р. Він нині зберігається у фонді Олександра Чоловського Головного архіву давніх актів у Варшаві. У ньому зазначається, що Яблунівський замок являв собою невелику дерев'яну фортифікаційну споруду, яка знаходилася в центрі міста, бо з нього можна було потрапити до соляних бань і ратуші.

Замок був обнесений валами із частоколом. В'їзна брама з вежею була накритаю гонтовим дахом і збудована з круглого дерева. Її ворота були дощані, але окуті залізом. При тій брамі знаходилася курдигарня-в'язниця. Сама в'язниця являла собою дім з двома ґратованими вікнами, які потребували ремонту. У ній стояли піч з великим запічком-бовдуром з двома залізними підпорами, трьома штабами, колода для арештантів і дві лавки. Недалеко від брами можна було побачити губернаторську стайню, збудовану з дерева. З одного боку в стайні розміщувалися ясла й жолоб, а з другого – стійла.

На дитинці знаходилася резиденція з ганком губернатора Яблунівського ключа Павла Беноє. Вона мала кухню, льох для зберігання молока, кімнату, комору. У губернаторському залі на три вікна стояли сіра кахлева піч, новий стіл столярної роботи, дві лавки, мала шафа.

Дах губернаторського будинку тримався на кроквах і був накритий дошками. Далі знаходилася комора з одним вікном з віконницею. Сама будівля була старою й підпертою опорами. До неї прибудували хату з двома вікнами та шпіхлер. Неповдалік від нього стояв садж – крита дерев'яна загорода на трьох кабанів, за ним – стайня з двома хлівами для фільваркового дробу, льох для зберігання ярини.

З дитинця був вихід-ворота з дерев'яним засувом до міських солеварень. Другі подвійні двері дитинця відкривались у разі потреби: виходу на город, котрий був огорожений терасовим плотом. Тут же за стайнею був невеликий сад, теж огорожений терасовим плотом⁹.

Насамкінець, необхідно зазначити, що замки Галицької Гуцульщини не мали однотипної конфігурації. Вона залежала від конкретного рельєфу місцевості, де вони стояли. Відтворити їх приблизний вигляд можна лише при завершенні археологічних досліджень із залученням істориків архітектури.

Як свідчать документи, бойовий арсенал більшості гуцульських замків був малопотужним. Ним можна було вести лише короткочасну вогневу відсіч, розраховану на відбиття кількох атак ворога. Так, у 1724 р. на озброєнні уторопського замку було шість гаківниць і дванадцять мушкетів. Деяко кращу боєздатність мали окремі феодалні обо-

ронні двори гуцульського краю. Зокрема, охорона оборонного двору в селі Заріччі на Делятинщині в 1701 р. мала на озброєнні моздир, лонтову гаківницю, одинадцять лонтових мушкетів і кілька кресових мушкетів¹⁰.

Не дивно, що з таким украй погано оснащеним озброєнням малопотужні гуцульські фортифікації ставали легкою здобиччю ворога. Так, у ході польсько-турецької війни 11 жовтня 1673 р. чамбулом турецького війська був здобутий замок у Білих Ославах, якого після захоплення султанські вояки спалили¹¹.

Серед сільських дерев'яних замків гуцульських теренів найкраще озброєння мав шешорський замок. Станом на 22 травня 1724 р. у ньому знаходилося таке озброєння: при в'їзній брамі стояли шість великих гармат, дві шміговниці (легкі гармати), які були на колісних лафетах. У башті лівого боку замку знаходилося 14 гаківниць (довгі рушниці з гаками для кріплення на замковій стіні), 14 мушкетів, 14 списів з малими наконечниками, чотири крайцари (шомпольний пристрій із штопором для чищення стволів гармат і гаківниць), бочка порошу (на дві п'яді неповна), чотири півбочки гарматного порошу. У цій башті під курдигардою (в'язницею) зберігалася одна гаківниця, десять різних мушкетів, чотири кайдани та три форми для виливання куль.

За брамою з правого боку в новій башті стояли дві гаківниці, а під курдигардами містилися два гарматних лафети. У цехгаузі (складі, де зберігалася зброя) знаходилося 200 великих гарматних ядер, чотири лавери (важелі для підйому великих гармат), два довгих списи (дзіді), десять смоляцьких, п'ять колових (з колісцевим замком), два лонтових ("фітільних") мушкети, дві яничарки (рушниці турецького виробництва), три залізні стемлі (шомполи), довгий залізний ланцюг від гармати, позолочений буждиган (парадна булава-пернач), турецька шабля з позолоченою рукояткою із слонової кості й панцир¹².

Феодалні двори, як і гуцульські замки, теж зводили на невисоких горбах у стратегічно важливих місцях. Зокрема, у Космачі він знаходився на півкруглому мисі гори Діл. Із східної й західної сторони його захищали стрімкі високі береги Пістиньки та потічка. З нього дуже добре було видно дороги, які вели до Космача з боку усіх його оточуючих сіл: Прокурави, Лючі, Микуличина і Жаб'єго. Таким чином, із сторожової вежі при появі ворога можна було сповістити космачан про небезпеку, яка насувалася на село. У їхній будові використовували місцеві будівельні матеріали: глину й дерево. З глини викопних ровів робили вали, а з дерева будували частоколи, оборонні вежі, феодалні двори та господарські будівлі.

Оскільки, крім надвірнянського замку, ще ніхто не проводив археологічних розкопок на місцях їхнього знаходження, то сьогодні важко відповісти на питання їх точної появи. Наявні письмові джерела дозволяють твердити, що розквіт фортифікаційного будівництва в Галицькій Гуцульщині, як і в самій Польщі, припадає на XVII ст. Тоді були збудовані замки в Білих Ославах (1645), Делятині (1645), Косові (1620), Кутах (1715), Лючі (1623), Надвірній (1596), Пістині (1675), Старих Кутах (1648), Уторопах (1641), Шешорах (1644), Яблуніві (1605) та феодалні двори у Верхньому Березові (1708), Заріччі (1701), Княждворі (1645), Космачі (1668), Текучі (1648), Тюдові (1651)¹³.

Щоправда, окремі феодалні двори, як свідчать документи, що дійшли до наших днів, на теренах краю виникли дещо пізніше. Вірогідно, їх збудовано на початку наступного сторіччя: Рожнові (1739), Спасі (1745), Хімчині (1743)¹⁴.

Замки – фортифікації оборонного будівництва замкнутого типу. Його обов'язковими елементами є дитинець, башти, мури, вали й заповнені водою глибокі рови. Основним будівельним матеріалом великих замків (кутського, надвірнянського й пнів-

ського) був камінь, цегла та дерево, а малих – глина й дерево (лючинський, уторопський, яблунівський та ін.).

Оскільки більшість гуцульських замків були дерев'яними, то припускаємо, що вони будувалися за місцевими традиціями, а не за чужими, сторонніми. Найбільший польський вплив мали мурований пнівський та косівський замки, котрі були бастионного типу. Новація спорудження таких замків на теренах польської держави поляками запозичена із заходу Європи¹⁵.

Попастися до середини можна було тільки по підйомному мосту, перекинутому через рів, і в'їзну брамну вежу, яка мала дубові двері, окуті залізом, які в ніч запиралися. Удень для впуску людей і карет вхід брами надійно захищала міцна залізна підйомна борона.

На брамній вежі, як правило, проживала охорона замку. Тут могла бути курдигарня, у якій утримували непокірних селян, винних міщан та в'їманих опришків. Наприклад, у привілеї Й.Потоцького, даному кутським євреям 18 липня 1715 р., зазначається, що єврей, який провинився, буде сидіти не в міській, а в замковій в'язниці¹⁶. В інших баштах замку проживали челядь, яка обслуговувала замок, і сам власник.

Найбільш поширеними посадами замкової челяді були воротний, конюх, кухар, пекар, солодовник (особа, яка виготовляла спиртні напої), сторож, дозорець, пушкар (особа, яка відповідала за справність і бойову готовність озброєння замку), ключник (у теперішньому розумінні – завгосп), економ (бухгалтер власника), писар, який вів вхідну й вихідну документацію.

Завдяки писарям косівського, кутського, надвірнянського й пнівського замків до наших днів дійшла дециця їх праці: земельні книги містечка Кути й сіл Кутського ключа XVII–XVIII ст., інвентарі Яблунівського ключа (1728–1780 рр.), Надвірної (1752), Косівського ключа (1753), привілеї магнатського роду Цетнерів церквам дялтинсько-надвірнянської околиці (1756–1794 рр.) і костелу в Тисьменичанах (1708)¹⁷. Так, 6 липня 1762 р. у надвірнянському замку написано, затверджено й видано грамоту, у якій іде мова про закріплення ґрунтів для пароха надвірнянської греко-католицької громади. Деяко пізніше, 22 липня 1766 р., у палаці пнівського замку магнат Ігнатій Цетнер підписав грамоту про закріплення земель за церквою в с. Назавизів. Подібну грамоту 10 листопада 1766 р. дано пароху села Текуча на Косівщині, яка тоді теж входила до складу маєтків графської родини Цетнерів. 19 серпня 1775 р. у ньому власник надвірнянського маєтку Ігнатій Цетнер видав ерекційну грамоту для парафіяльної церкви в Пасічній на Надвірнянщині¹⁸.

Звісно, ця документація потребує ретельного дослідження і введення в широкий науковий обіг окремими виданнями, наприклад, “Інвентарі Яблунівського ключа XVIII ст.”, “Інвентар Косівського ключа 1753 р.”, “Майнові відносини і звичаєве право на Гуцульщині в XVII–XVIII ст.”, “Магнатські привілеї церквам Прикарпаття XVIII ст.” і т. д.

Відомий польський дослідник О.Яблоновський твердить, що в замку разом з власником проживало 50–65 осіб, які ніколи не обкладалися ніякими податками, а тому при обчисленні населення міста чи села їх дослідники не брали до уваги. До речі, розрахунки О.Яблоновського є правильними, адже підтверджуються даними проживання челяді в замках Прикарпаття¹⁹. Так, згідно з реєстром поголовного податку 1662 р. замок у м. Калуш обслуговувало 56 осіб²⁰.

Твердині міст Галицької Гуцульщини на перших порах були осідком проживання їх власників, а пізніше – адміністрації шляхетських і магнатських родин. Зокрема, замок у Лючі в 40-х р. XVII ст. був місцем проживання власника околиць Яблу-

нова Іоанна Яблоновського, а в самому Яблуніві замок до початку 80-х рр. XVIII ст. був резиденцією губернатора Яблунівського ключа. Найбільш відомим з губернаторів цього ключа був Павло Бенос, який уславився боротьбою із загонами карпатських опришків під керівництвом Олекси Довбуша та його соратника Івана Бойчука. У кутському замку жила адміністрація магнатської родини Потоцьких.

Отже, замки Галицької Гуцульщини мали здебільшого не резидентський, а адміністративний характер. У цьому полягає їхня самобутність, яка їх виділяла від інших регіонів Прикарпаття, зокрема, Покуття, де більшість замків й оборонних дворів були резиденціями власників.

У часи татарського нашествия в міських замках Галицької Гуцульщини переховувалися не тільки міщани, а й селяни, сільська адміністрація близьких і віддалених сіл. Так, у 1621 р., коли татари плондрували містечка й села Покуття, у косівському замку переховувався отаман покутського села Новоселиця, що поблизу Заболотова²¹.

Доцільно відзначити, що в замках скупчувалися величезні багатства їхніх володарів: турецькі килими, вироби із срібла, золота й дорогоцінних каменів і книги. Наприклад, у пнівському замку концентрувалися чималі багатства магнатської родини Куропатів, нагромаджені за рахунок стягнених податків з місцевих селян. Зокрема, в інвентарю речей, складеному в замку 29 листопада 1658 р. після смерті дружини володаря замку Петра Куропатви, записано 552 золоті й срібні речі на суму понад 200 000 злотих, у тому числі срібна коновка, невеликий срібний котел, три срібні ліхтарі та ін.²². Велика приватна бібліотека була в дялтинському замку. Відомо, що вона стала предметом майнової суперечки в Галицькому гродському суді в 1643–1646 рр. між братами Бонавентуром і Теодором після смерті магната Белзецького²³.

Багатими були також і власники оборонних дворів краю. До речі, з реляції Миколи Прибиславського, власника оборонного двору в Рожневі, довідуємося, що 2 серпня 1739 р. він був пограбований козаками російського війська. У посідача забрано готівки 550 тисяч злотих, чотири шаблі, у тому числі й срібну, одяг, дорогоцінні речі, серед яких значився перський килим вартістю 80 злотих, сім швабських сорочок, три гданських обруси, три кедрові, окуті залізом, великі скрині. Вартість забраних у нього речей становила 5 825 злотих польських²⁴.

Багатства замків і оборонних дворів були предметом зацікавлень карпатських опришків. З резонансних нападів опришків на гуцульські замки з метою заволодіння їх цінностями були напади ватагів Степана Буклашки 1621 р. на пнівський та Івана Бойчука на шешорський замки²⁵.

Міські замки Галицької Гуцульщини були двох типів: самотні й зв'язані з містом. Самотні замки відомі в Косові, Пістині, Уторопах і Яблуніві, а зв'язані з містом у Кутах і Надвірній. Самотні замки стояли осторонь міста, а зв'язані були складовою частиною оборонної системи міста, тобто посилювали їх обороноздатність. Так, косівський замок знаходився за межами міста й на міській горі підносився над Косовом. За міськими валами й палісадом знаходився і яблунівський замок. Кутський замок захищав Кути з буковинського боку, а надвірнянський – Надвірну з напільного боку Покуття.

Феодальні двори, як правило, будували на рівній площадці підвищень поблизу потічків і струмків, як уже зазначалося, з добрим оглядом місцевості. Їх складовими елементами були шляхетський двір (місце проживання володаря села чи його адміністрації), алкір (сторожова вежа), господарські будівлі (конюшня, хлів, курник, пекарня, стодола, шпіхлер). На перших порах, коли були постійні загрози нападів татаро-турецьких орд, вони мали замкову систему оборони.

У будівництві феодальних дворів Галицької Гуцульщини чітко можна виділити два етапи: ранній і пізній. Ранній феодальний двір був вежовим, а пізній – з алкірами. Найкраще вежова система військового захисту простежується на прикладі феодального двору села Заріччя на Надвірнянщині. З інвентарю села, який датується 4 січня 1701 р., дізнаємося, що на присілку Межиріччя був оборонний двір власника села Олександра Белзецького. Він мав вигляд добротної хати, яка складалася з двох кімнат, сіней, кухні, прикухні з вікнами. У ній була проста біла кахлева піч. Неподалік нього знаходилася дерев'яна пивниця. Далі йшов другий жилий будинок з двох кімнат, який мав глиняну білу піч з комином. За ним була стайня з підлогою й прибудованою стаєнькою та інші господарські будівлі.

Оборонний двір був обнесений ялиновим палісадом. Попастися на його дитинець можна було тільки через в'їзні окуті ворота, які мали хфіртку. У палісаді на подвір'ї двору знаходилася башта невеликих розмірів із стрільницею. За нею розташовувався курник²⁶.

Оборонні двори другого етапу на теренах краю появилися наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Щоправда, у самій Польщі алкірні повсюдно почали будувати з початку XVII ст.²⁷. Цьому є просте пояснення: часті татаро-турецькі набіги на Гуцульщину не дозволили зразу тут утвердитися цій новітній фортифікаційної будівництва.

Необхідно зазначити, що гуцульський феодальний двір корінним чином відрізнявся від польського. Основна відмінність полягає в тому, що польський був мурований, а гуцульський – дерев'яний. Це означає, що на теренах краю існувала своя давньоруська мілітарна традиція зведення фортифікаційних будівель, а не сліпе запозичення чужої, панівної на той час у Польщі будівельної оборонної архітектури.

Другою відмінністю гуцульського феодального двора від польського є те, що він, як правило, не був резиденційним, тобто основним місцем проживання володаря, а лише його адміністрації. Так, адміністрація власників проживала в іспаському, космацькому, хімчинському феодальних дворах. Зокрема, в іспаському й космацькому – адміністратори магнатської родини Яблоновських, а в хімчинському – Дідушицьких. Припускаємо, що в Космачі вони слідували за виробничим процесом сільської солеварні та були збирачами натуральних і грошових податків.

Мілітарна архітектура краю зазнала занепаду й краху наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Пояснення цьому просте: мода на замки й феодальні двори відійшла в минуле, а на зміну їм прийшло палацове будівництво. До того ж відпала й військова потреба в них. Більше того, утримання замків й укріплених дворів було невдячною і дорогою справою. Звісно, у нових реаліях життя вони були приречені на розруху й забуття. Не дивно, залишена без догляду мілітарна архітектура згодом зникла з поля зору людей, залишивши по собі лише сліди, перекази й легенди, які передаються з покоління в покоління.

Доля фортифікаційних споруд склалася по-різному. Наприклад, лючинський замок, за яким не слідували, під впливом часу сам по собі розвалився. Пістинський замок пристосували під тюрму, у якій утримували й страчували опришків. Мури пнівського замку і його господарських хат розібрали як будівельний матеріал для спорудження нових будинків і броварні в Надвірній. Така ж фортуна спіткала й надвірнянську фортифікацію. Замок у Яблуніві переробили під казарми для австрійського гарнізону, який вів боротьбу з опришками. Відомо, що цей гарнізон мав свої пости по всій Галицькій Гуцульщині ще 1820 р., у тому числі й у Космачі аж три в центрі села, на Буківцю та Завоєлах. Отже, припускаємо, що яблунівський замок остаточно

припинив своє існування десь після 1820 р., коли австрійський гарнізон виїхав з нього, і т. д. Донині найкраще збереглися сліди пнівського замку, але й він зазнає нещадної руйнації.

Доцільно було б на місці якогось замку, наприклад у Лючі чи Уторопах, спорудити новий, а в Космачі на Ділу – феодальний двір. Це був би не тільки туристичний об'єкт, а й прекрасний приклад нащадкам збереження історичної пам'яті свого краю.

Узагальнивши вищесказане, можна стверджувати:

1) функціонування мілітарної архітектури на теренах Галицької Гуцульщини є білою плямою не тільки у вітчизняній науці, але й у краєзнавстві. Порушена проблема потребує об'єднаних зусиль фахівців різних галузей: археологів, архітекторів і краєзнавців, а також фінансової підтримки місцевої влади на проведення серйозних наукових пошуків і публікації результатів досліджень;

2) поява оборонних укріплень Галицької Гуцульщини зумовлена перш за все утвердженням влади польської знаті над місцевим населенням і потребою захистити свої маєтки й родинні гнізда від ворожих нападів, насамперед, від набігів татарських ординців, а також наскоків опришків і недоброчинних сусідів і родичів;

3) мілітарне будівництво краю велось із врахуванням європейського досвіду оборонних споруд. Більшість з них були стінно-вежового типу. З укріплень бастионного типу звано лише косівську й пнівську твердині;

4) оборонні об'єкти на теренах Галицької Гуцульщини будували й утримували за кошти магнатів Белзецьких, Куропатів, Потоцьких, Яблоновських і середньозаможної шляхти, які вони мали із зібраних податків у підданих місцевих селян-гуцулів;

5) розвиток військової архітектури в гуцульському краї проходив ті самі етапи, що і європейське оборонне будівництво, у тому числі й польське;

6) основна причина руйнування, зникнення оборонної архітектури в Галицькій Гуцульщині, як і в інших регіонах України, є банальною: людська байдужість до своєї минувшини. Тому відбудувати хоча б один об'єкт є нагальною потребою нинішнього покоління перед майбутніми;

7) викладені нами міркування є первинними, тому надалі в ґрунтовних археологічно-архітектурних дослідженнях кожного вищеназваного мілітарного об'єкта краю вони будуть уточнюватися.

1. Лесюк О. Замки та монастирі України / О. Лесюк. – Львів, 1993; Мацюк О. Замки та монастирі Західної України / О. Мацюк. – Львів, 1997; його ж. Пам'ятки оборонного будівництва Косівщини: замки і фортеці // Старожитності Косівщини: історичні нариси. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1997. – С. 83–128; Каднічанський Д. Оборонні споруди Самбора / Д. Каднічанський // Історичні пам'ятки Галичини : матеріали 2-ї науково-краєзнавчої конференції (Львів, 21.11.2003). – Львів, 2003. – С. 135–148; Кріль М. Замок Гербутів у Добромилі / М. Кріль // Історичні пам'ятки Галичини. – Львів, 2003. – С. 155–166; Максим'юк М. Пнівська твердиня (Видання, доповнене) / М. Максим'юк. – Надвірна, 2008; Пшик В. Укріплені міста, замки, оборонні двори та інкастельовані сакральні споруди Львівщини XIII–XVIII ст. : каталог-інформатор / В. Пшик. – 2008.
2. Крушельницька Л. Нові пам'ятки культури Гава-Голігради / Л. Крушельницька // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. – К., 1993. – С. 118–121; її ж. Найдавніше населення Карпатського регіону // Українські Карпати. – К., 1989. – С. 20–21; Бандрівський М. Археологія Косівщини і суміжного з нею краю / М. Бандрівський // Старожитності Косівщини : історичні нариси. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1997. – С. 64–65.
3. Пшик В. Укріплені міста, замки, оборонні двори... – С. 6–8.
4. Мацюк О. Пам'ятки оборонного будівництва Косівщини... – С. 84, 85, 87.

5. Proksa M. Budownictwo obronno-rezydencjonalne ziemie przemyskiej i sanockiej (połowa XIV w. – połowa XVII w.) / M. Proksa. – Przemyśl, 1995. – S. 89.
6. Loziński W. Prawem i lewym. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku / W. Loziński. – Kraków, 1960. – Т. II. – S. 66–71, 82, 108–109, 122–125, 140–141.
7. Proksa M. Budownictwo obronno-rezydencjonalne... – S. 165.
8. Gosztyka M. Zamki, pałacy i klasztory województwa przemyskiego / M. Gosztyka, M. Proksa. – Przemyśl, 1995. – S. 10.
9. AGAD. Zesp. – Czol. – Syg. 235. – К. 6–8, 11, 27.
10. ЦДІА України, м. Львів. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 81. – С. 1293.
11. Там само. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 178. – С. 1861–1862.
12. Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України (відділ рукописів). – Ф. Баваров. – Спр. 320. – Арк. 291, 320.
13. ЦДІА України, м. Львів. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 125. – С. 792, 794, 1010–1011; Там само. – Спр. 134. – С. 683; Там само. – Спр. 141. – С. 1448, 1454–1456; Там само. – Спр. 143. – С. 1549; Там само. – Спр. 176. – С. 1626; Там само. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 81. – С. 1293; Сіреджук П. Чи була волоська колонізація Українських Карпат?.. / П. Сіреджук, В. Фриз // Жовтень. – 1992. – № 3/4. – С. 142–147; Baranski K. Przemieneli, zagonczycy, chliboroby, chasydzi / K. Baranski. – London, 1988. – S. 41; Proksa M. Budownictwo obronno-rezydencjonalne... – S. 137–205; Prochaska A. Fragmenty historyczne, zamki kresowe i kresowa szlachta / A. Prochaska // Przewodnik Naukowy i Literacki. Rocznik XLIV. – Lwów, 1918. – S. 1057–1083.
14. ЦДІА України, м. Львів. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 208. – С. 1048–1053; Там само. – Спр. 243. – С. 1835–1836; Там само. – Спр. 249. – С. 1781; Там само. – Спр. 251. – С. 300.
15. Proksa M. Budownictwo obronno-rezydencjonalne... – S. 211.
16. APKW. – TS. – Syg. 848. – К. 193 г.
17. AALw. – AV. 1. – К. 64.
18. ЦДІА України, м. Львів. – Ф. 159. – Оп. 9. – Спр. 2304. – Арк. 12; Там само. – Спр. 2305. – Арк. 3 зв.; Там само. – Спр. 2317. – Арк. 6 зв; Там само. – Спр. 2365. – Арк. 3.
19. Jablonowski A. Zródla dziejowe / A. Jablonowski. – Warszawa, 1903. – Т. XVIII. – Cz. II. – S. 168–169.
20. AGAD. – ASK. – Odz. 1. – Syg. 71. – К. 316 v.
21. Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Ruś Czerwoną / M. Horn. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1964. – S. 69.
22. ЦДІА України, м. Львів. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 149. – С. 1478–1479.
23. Loziński W. Prawem i Lewem. Obyczaje na Rusi Czerwonej w pierwszej połowie XVII wieku. (Wyd. czwarte) / W. Loziński. – Lwów, 1931. – Т. II. – S. 119 – 120.
24. ЦДІА України, м. Львів. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 243. – С. 1835 – 1836.
25. Мацюк О. Пам'ятки оборонного будівництва Косівщини... – С. 89; Максим'юк М. Пнівська твердиня... – С. 8.
26. ЦДІА України, м. Львів. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 81. – С. 1293.
27. Proksa M. Budownictwo obronno-rezydencjonalne... – S. 212.

Petro Siredzuk (Lviv, Ukraine)

Fortification of Galician Huzulschyna

The problem of fortification building in the Galician Huzulschyna the first review in the article. It analyzes the stages and types of defensive construction mountains' region of Ukraine. Important is information about weapons of castles and most impotent events associated with their operation in the late medieval period.

Key words: fortification construction, building, Galician Huzulschyna.

ЕКОЛОГІЯ

УДК 630* 228.5
ББК 65.9 (4 Укр)

Іван Калуцький
(м. Івано-Франківськ, Україна)

ЛІСОВЕ ГОСПОДАРСТВО В УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТАХ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ І ПЕРСПЕКТИВИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Ліси Українських Карпат мають важливе водоохоронне, гідрокліматичне, протиерозійне, санітарно-гігієнічне та ресурсне значення. Унаслідок понад п'ятисотлітньої історії активного господарського освоєння, лісистість зменшилася майже вдвічі. Змінилися запас гірського лісу та його вікова структура. Він мав великий вплив на виконання вищезазначених функцій. Тільки екологія та сталий розвиток лісового господарства забезпечать виконання різних природних функцій лісів.

Ключові слова: лісове господарство, Українські Карпати, гори.

Ліс – національне багатство кожної держави. Від його стану значною мірою залежать економіка країни, екологічна ситуація, добробут сучасного та майбутніх поколінь. На ліси Українських Карпат, які займають 7,4 % території України, припадає 20 % її лісового фонду.

Українські Карпати розташовані в оптимальній для лісових формацій частині Середньоевропейської широколистяно-лісової зони. Вони характеризуються невеликими абсолютними висотами, лагідним рельєфом, багатими буроземними ґрунтами й найпродуктивнішими в Європі мішаними з ялиці, смереки й бука лісами. Тут зосереджена майже половина видів флори й більш ніж половина видів фауни України. На цій території випадає найбільша в Україні кількість опадів, які не лише живлять численні притоки двох великих річок – Дністра й Тиси, але й акумулюють величезну руйнівну силу. Лісовий покрив виконує тут надзвичайно важливу ґрунтозахисну й водорегуляційну роль.

Ліси Карпат мають важливе водоохоронне, гідрокліматичне, протиерозійне, санітарно-гігієнічне та ресурсне значення. Унаслідок понад п'ятисотлітньої історії активного господарського освоєння, лісистість зменшилася майже вдвічі (М.А.Голубець, 2002), значно знижена верхня межа лісу (в основному в Закарпатті), на великих площах корінні мішані ліси замінені монокультурами смереки, частими стали інвазії шкідників і грибні епіфітотії, вітровали, всихання, поверхневі геодинамічні процеси. Упродовж останніх десятиріч мали місце катастрофічні повені. Тому особливої актуальності набуває аналіз екологічних і соціально-економічних проблем, виявлення причин та оцінка небажаних змін, які відбуваються в Українських Карпатах.

Українські Карпати протягом тривалого періоду були поділені між різними країнами, які по-хижацькому експлуатували лісові багатства краю. Історія лісового господарства в Карпатах починається ще у феодальний період і тісно переплітається з історією землеробства, виникненням і розвитком феодальних форм власності на землю. Лісове господарство цього періоду було примітивним і зводилося, головним чином, до лісокористування. Лісовідновлення й лісовирощування проводилися у виняткових випадках у державних лісах і при створенні парків біля палаців і поміщицьких маєтків¹.

У X ст. значне розповсюдження одержала вогнева система землеробства, яка проіснувала до XIX ст. і призвела до знищення величезних площ лісів. За цією системою ліс на окремих ділянках спалювався, а збагачений попелом ґрунт використовували упродовж 3–4 років під зернові культури. Після чого ці площі перетворювалися в па-

совища або знову заростали лісом. Значно збільшилася вирубка лісів у XIII ст. у зв'язку з появою в Закарпатті німецьких переселенців, що було зумовлено розвитком товарного землеробства, з одного боку, і добуванням солі в с. Солотвино – з іншого. (О.І.Шаблій, 1966).

У XII–XIII ст. у Східному Закарпатті деревина використовувалася для кріплення в соляних шахтах, виготовлення тари для солі, а також плотів, на яких сіль сплавляли вниз по р. Тисі. Значна кількість заготовленої деревини, як у Закарпатті, так і Прикарпатті, використовувалася як паливо для виплавки заліза й скла.

З кінця XVIII ст. розпочалося виробництво деревинного вугілля, яке було необхідне для виплавки заліза. У цей період розпочали роботу залізні гуті в Кобилецькій Полянці, пізніше – Требушанах, Тур'ї-Реметах. Уперше на Прикарпатті залізна гута розпочала роботу в с. Старий Мізунь у 70-х роках XVIII ст., пізніше – у Надвірній і Сколе. Для виробництва деревинного вугілля використовувалася велика кількість деревини.

Багато, особливо букової деревини, використовувалося для виробництва поташу, який застосовувався для виготовлення скла, мила, фарб та експортувався в інші країни. У цей період було знищено тисячі гектарів цінних букових лісів у регіонах розташування залізних гут і гут з виробництва скла. Надмірні рубки лісу (XVIII ст. і перша половина XIX ст.) проводилися переважно вздовж сплавних річок і доріг. Тоді ж знищено значні площі лісів у південно-східній частині Закарпаття і Мармурешських горах, де навмисно вирубували ліси з метою збільшення площ пасовищ. Власники вирубували ліс спочатку в нижній частині схилів (у долинах), а потім й у верхній.

Таким чином, уже у феодальний період починає проявлятися нещадне, споживацьке ставлення до лісу. Значні, нерегульовані рубки з метою одержання деревини й збільшення площ сільськогосподарських угідь призвели до скорочення площі лісів, погіршили їх породний склад. Як правило, вирубці підлягали такі цінні породи, як дуб і бук, а їх місце займали менш цінні й другорядні листяні породи (береза, осика), які успішно поновлювалися природним шляхом. Надмірна експлуатація лісів, а також відсутність необхідних лісопоновлюючих заходів, призвели до негативних наслідків: з'явилися сотні гектарів пустирів і малоцінних насаджень².

У другій половині XIX ст. карпатський ліс сплавився як на східні, так і західноєвропейські ринки. Деревина вивозилася в круглому й обтесаному вигляді, а також у вигляді пиломатеріалів. Високоякісна дубова деревина постачалася у Францію, де вона використовувалася для виробництва меблів, столярних виробів і бочок. Тільки для соляних шахт щорічно заготовлялося 100 тис. м³ ділової деревини. Вирубування лісів особливо збільшилося після будівництва залізничних колій через великі лісові масиви.

У кінці XIX ст. хижацьке господарювання в карпатських лісах із застосуванням примусово-вибіркових і суцільних рубок, що проводилися на великих площах і крутих схилах, призвели до ослаблення деревостанів і поширення вітровалів. За даними багатьох учених (А.Златник, 1934; М.Часкоци, 1874; М.Шигет, 1897; С.Генсірук, 1971 та інших) у період 1868–1869 рр. тільки в Закарпатті й Прикарпатті було знищено вітровалами майже 24 тис. га лісів, а це майже 8 млн м³ деревини. Унаслідок несвоєчасної розробки вітровальної деревини розмножилася велика кількість шкідників (короїдів), що в наступні роки викликало всихання насаджень на значних лісових площах.

До XIX ст. лісоводи Карпат орієнтувалися, в основному, на природне відновлення вирубаних лісів. При вирубках для цього залишали 10–15 шт. насінневих дерев на 1 га. Але такий метод лісовідновлення вже не міг дати бажаних результатів при нещадному вирубуванні лісів на значних площах у попередні роки та знищення вітровалами і всиханням великих площ лісів унаслідок розмноження шкідників. Тому для відновлення

лісів у кінці XIX ст. поряд з природним розпочато штучне лісовідновлення, шляхом створення лісових культур, спочатку в Закарпатті, а пізніше й у Прикарпатті та Буковині.

На початку XX ст. у Карпатах, разом з лісозаготівельною галуззю, яка вже існувала здавна, утворилося ще ряд лісових галузей: лісове господарство (виділилося в окрему галузь із сільського господарства), механічна обробка деревини (лісопилення), хімічна переробка (піроліз деревини), меблеве й сірникове виробництва та інші. Власниками промислових лісопереробних підприємств ставали, переважно іноземні капіталісти (німецькі, австрійські, англійські та інші). Лісові галузі працювали, головним чином, для задоволення потреб метрополій і країн Західної Європи³.

У першій половині XX ст. (період між світовими війнами) ліси нещадно знищувалися, скорочувалися площі, покриті лісом. У результаті поділу, після Першої світової війни, території Карпат між Чехословаччиною (Закарпаття), Польщею (Західне Прикарпаття) і Румунією (Східне Прикарпаття) на кожній із зазначених територій розвиток здійснювався відокремлено. За даними С.А.Генсірука (1971), у Закарпатті за період з 1920 року до 1930 року покрита лісом площа зменшилася з 612,3 тис. га до 574,5 тис. га, що свідчить про знищення лісів і перетворення лісових угідь у сільськогосподарські. Зменшилася доля державних лісів з 55 % до 53,3 % і приватних – з 30,3 % до 14,2 %, у той самий час зростала доля лісів, що належали акціонерним компаніям. За даними В.Белоуса (1962), за цей же період (1920–1930 рр.) загальний об'єм заготівель лісу зріс із 649,8 тис. м³ до 1508,3 тис. м³ і 40 % заготовленої деревини, в основному ділової, поставлялося на експорт.

Таке значне знищення лісів мало місце й на Прикарпатті. Ішов свідомий процес перетворення лісових угідь у сільськогосподарські. Доля державних лісів складала 40 %. Велика площа лісів належала різним фірмам, які займалися, головним чином, лісопиленням. У тодішньому Станіславському воєводстві працювало 99 великих і середніх, а також 305 дрібних деревообробних підприємств, що займалися первинною переробкою лісу, продукція яких ішла на експорт. Професор С.А.Генсірук (1971), аналізуючи використання ресурсів заготовленої деревини на Закарпатті й Прикарпатті в цей період, приходять до висновку, що вони були сировинною базою європейських країн.

На Буковині площа лісів у той час складала 199 тис. га, 16 % із них належали державі, 29 % – приватним особам і 55 % – церкві та іншим власникам. Деревина, що заготовлювалася в лісах Буковини, ішла, в основному, на експорт і тільки незначна частина її перероблялася дрібними деревопереробними підприємствами, яких у 1930 р. налічувалося 1 462⁴.

Хоча перші спроби лісовідновлення, шляхом посіву та створенням лісових культур, у Карпатах мали місце ще в XIX ст., лісокультурна справа тут розвивалася повільно, через відсутність механізації робіт. Тільки в 30-х роках минулого століття обсяги лісовідновних робіт зросли, але відновлення лісів проводилося, в основному, ялиною, навіть на лісосіках, де було зрубано букові та ялицеві ліси, що призвело до створення на значних площах, нестійких до хвороб і вітрів, монокультур ялини. Тоді ж розпочато проведення і догляд за молодими насадженнями й лісовими культурами. Освітлень в ялинових насадженнях не проводили, прочистки здійснювали у віці 11–20 років для регулювання складу насаджень. Прорідження проводилися з періодом повторюваності 10–15 років для кращого провітрювання насаджень, завдяки чому їх менше пошкоджували грибкові захворювання.

Аналізуючи розвиток лісової справи в Карпатах від феодального й капіталістичного періоду до Другої світової війни, професор С.А.Генсірук робить висновок, що лісове господарство розвивалося набагато повільніше, ніж лісова промисловість. Інтен-

сивне вирубування лісів і недостатнє їх відновлення призвели до тяжких наслідків. На території Карпат появилися десятки тисяч гектарів не заліснених площ і розладнаних малоцінних насаджень. На території нинішніх західних областей України з 1923 до 1938 рр. лісова площа скоротилася на 60 тис. га. Знищення лісів Карпат продовжувалося й під час німецької окупації цієї території в період Другої світової війни⁵.

Антропогенна трансформація біогеоценотичного покриву Українських Карпат у XIX і на початку XX ст. спричинила зміну структури та зниження біологічної стійкості лісових екосистем. Первинні лісові фітоценози, які ефективно виконували водорегуляційні та ґрунтозахисні функції, майже не збереглися. Цим частково можна пояснити посилення ерозії ґрунтів, появу селів, зсувів, обвалів, снігових лавин, повеней. Швидкі темпи різноманітних деградаційних сукцесій біоценотичного покриву антропогенного характеру, передусім зміна корінних фітоценозів на штучні, розладнання деревостанів, їх нерациональна експлуатація призвели до збільшення поверхневого стоку та активізації ерозійних процесів (Гамор, 1999).

У повоєнні роки (1944–1958) лісам Карпат було завдано значної шкоди. Фактичне вирубування лісу вдвічі-утричі перевищувало науково обґрунтовані нормативи. За даними А.Г.Солдатова (1960), з головного користування було відпущено понад 84 млн м³ деревини й ще 8 млн м³ ділової деревини за цей самий час одержано від рубок догляду за насадженнями в лісах Карпат. Таким чином, ліси Карпат, за цей період, дали понад 92 млн м³ високоякісної деревини для задоволення різноманітних потреб народного господарства.

Інтенсивна експлуатація лісів спричинила виснаження лісосировинного потенціалу Карпат, зниження водоохоронно-захисної ролі гірських лісів. Запаси стиглих і перестійних насаджень зменшилися на 48 %⁶. Із загальної кількості щорічно заготовлюваної в лісах Карпат деревини в малолісній області України та Росію вивозилося 51,2 % (у середньому за п'ять років), решта використовувалася на місці. У цей період швидкими темпами в регіоні Карпат розвивається переробка й обробка деревини, набуває розвитку меблева промисловість, виробництво паперу та лісохімічна промисловість. На базі лісового фонду Карпат діяла велика кількість різних підприємств.

Таблиця 1
Кількість підприємств, які працювали на базі лісового фонду Карпат у 1959 р.
(А.Г.Солдатов 1960)

Області	Усього підприємств	У тому числі				
		лісгоспи	лісозаготівельні	деревообробні	паперові	лісохімічні
Закарпатська	355	16	49	286	1	3
Станіславська	364	9	113	239	1	2
Чернівецька	190	7	33	150	-	-
Львівська (гірські райони)	325	6	57	258	2	2
Разом	1234	38	252	933	4	7

Як видно з табл. 1, найбільше діяло лісозаготівельних і деревообробних підприємств, основну масу з них складала дрібні, малопотужні⁷. Лісозаготівельні підприємства забирали з лісосік в основному ділову деревину й мало переймалися тим, у якому стані вони залишаються. На лісосіках залишалися тонкомірна деревина, вершини, гілки й сучки, які захащували ділянки й становили небезпеку для лісу в пожежному

відношенні. За даними С.А.Генсірука (1964), до 1955 р. на кожній лісосіці залишалось більше 10–15 % заготовленої деревини (без відходів).

Переробка деревини на великій кількості дрібних, малопотужних деревообробних підприємств призводила до нераціонального використання сировини та засмічення відходами довкілля.

Щодо лісовідновлення, то в перші повоєнні роки лісокультурні роботи проводилися в незначних обсягах, площі вирубок значно перевищували площі створюваних лісових культур, а природне відновлення не завжди давало позитивні результати. До 1955 року в державних лісах Закарпатської, Івано-Франківської і Чернівецької областей накопичилося 89,4 тис. га невідновлених вирубок лісів⁸. Крім цього, за період 1957–1960 рр. понад 500 тис. га лісів було пошкоджено вітровалами й буреломами⁹. Усе це знижувало захисні властивості гірських лісів.

Ситуація, що склалася в кінці п'ятдесятих років у лісовому господарстві Карпат, коли одні підприємства займалися лісовідновленням і лісовирощуванням, а інші вирубуванням лісу, “збиранням врожаю”, стримувала здійснення заходів з відновлення і раціонального використання лісових ресурсів. Стало очевидним, що найбільший взаємозв'язок між процесами відновлення, лісовирощування й рубки лісу може бути досягнутий лише в тому разі, коли господарюючі організації, які здійснюють ці процеси, об'єднані в один господарський організм, який би виконував функції відтворення і використання лісових ресурсів. На цій основі в кінці 50-х років було здійснено об'єднання підприємств лісового господарства й лісозаготівельної промисловості. З метою покращення ведення лісового господарства й лісозаготівель, швидкого відновлення лісових ресурсів і посилення водоохоронно-захисної ролі лісів, підвищення продуктивності й біологічної стійкості насаджень лісове господарство було об'єднано з лісовою промисловістю і організовані лісокомбінати в Закарпатській, Івано-Франківській і Чернівецькій областях і лісгоспаги у Львівській області. Майже вся та велика кількість різних підприємств (табл. 1) була об'єднана в 40 комплексних лісових господарств – 34 лісокомбінати й 6 лісгоспагів.

Виробнича діяльність лісокомбінату охоплює весь комплекс робіт – від вирощування лісу до заготовки й глибокої переробки деревини. У функції лісокомбінату входили також охорона лісу, використання не деревної продукції лісу, а також підсобне господарство.

Комплексне лісове підприємство, маючи власний автопарк і потужну ремонтну базу, могло ремонтувати й будувати лісові дороги, підтримувати в справному стані обладнання.

Метою запропонованої економічної інтеграції лісового господарства, лісової і деревообробної промисловості є створення сприятливих умов для раціонального ведення лісового господарства, відновлення і комплексне використання лісових ресурсів, підвищення продуктивності й біологічної стійкості насаджень, а також поліпшення водоохоронних, водорегуляційних, ґрунтозахисних, кліматоутворюючих, санітарно-гігієнічних та інших корисних функцій лісу.

Важливою особливістю ведення лісового господарства, що витікала із стану одержаних від попередніх господарів лісів і зростаючих потреб їх раціонального використання, стала необхідність інтенсифікації лісокористування при забезпеченні науково обґрунтованого відновлення високопродуктивних, технічно цінних, корінних деревостанів, підвищення стійкості лісів до несприятливих умов і покращення їх регулюючої ролі в екосистемах.

Інтеграція справила, в основному, позитивний вплив на всі ланки лісопромислового комплексу. Цей позитивний вплив проявився, перш за все, у поліпшенні

лісогосподарських заходів і нормалізації лісокористування. За даними С.А.Генсірука (1971), обсяг вирубок головного користування зменшився із 6 в 1959 р. до 1,8 млн м³ у 1968 р. до розрахункової лісосіки. Замість суцільних вирубок широке розповсюдження отримали поступові й вибіркові рубки. Значно покращилась якість лісокультурних робіт. З 1961 р. створюються, переважно, змішані лісові культури відповідно до типів лісу. Багато уваги приділялося реконструкції насаджень. За перші десять років роботи комплексних підприємств (1959–1970) було ліквідовано розрив між площами вирубки й посадкою лісу, реконструйовано й переведено в цінні насадження більше 20 тис. га малоцінних молодих лісів.

Тісний зв'язок лісового господарства з галузями промисловості, що переробляють деревину, зумовив переробку тонкомірної деревини від вирубок догляду в молодняках, лісосічних відходів і відходів від первинної переробки, що дало велику економію ділової деревини, пиловочної сировини та ін.

Позитивним у веденні комплексного лісового господарства є проведення значних робіт з обстеження і картування лісових ґрунтів і типів лісу. Це послужило основою для розробки заходів щодо ведення лісового господарства на науковій основі¹⁰.

Створення на базі розрізнених підприємств лісового господарства, лісозаготівельних, дрібних деревопереробних і меблевих – потужних лісокомбінатів із закріпленням за ними сировинної бази дозволило залучити до їх розвитку значні інвестиції. Результатами праці багатогалузевого підприємства, у першу чергу, скористалася лісогосподарська галузь. Крім будівництва доріг у лісах, цей період (1960–1995) характеризується створенням надійної на генетико-селекційній основі лісонасінневої бази, базових розсадників у карпатських областях, упровадженням механізації на вирубках догляду й канатних установок на головних вирубках та ін. Щорічно від прибутку, одержаного лісокомбінатами від переробних галузей (меблеве, плитне, лісохімічне), виділяли значні кошти на потреби лісового господарства.

У лісокомбінаті були створені умови для комплексного використання не тільки заготовленої на підприємстві лісосировини (хвойна лапка, дрова, технологічна сировина, відходи лісозаготівель, будівельний ліс, пиловник та ін.), а й великої кількості закупленої деревини із-за меж регіону Карпат. Лісокомбінати завозили щорічно більше 1 млн куб. м³ технологічної та фанерної сировини, яку переробляли на готову продукцію.

В окремих лісокомбінатах доля власних коштів у фінансуванні лісового господарства складала 80 і більше відсотків. Звичайно, це не могло не позначитися на рівні ведення лісового господарства. Велика робота була виконана лісокомбінатами зі створення природозаповідних об'єктів у лісах регіону.

На світовому конгресі, який проходив на початку дев'яностих років у Туреччині, рівень ведення лісового господарства в тодішньому об'єднанні “Прикарпатліс” названо серед кращих у світі.

Не виправдали надії реформування лісового господарства, проведені за ініціативою обласних рад (Івано-Франківської, Закарпатської та Чернівецької) у 1992 і 1995 роках. У 1992 р. Указом Президента України було створено обласні управління лісового господарства, які були наділені тільки контрольними функціями без підпорядкування лісогосподарських підприємств. Утворення цих управлінь було непередуманим і вони виявилися непрацездатними. У 1995 році, також Указом Президента України, лісове господарство, як галузь, відділене від комплексних підприємств і передане обласним управлінням лісового господарства Міністерства лісового господарства України.

Переведення новостворених лісгоспів на бюджетне фінансування, якого постійно було обмаль, а від акціонерних товариств лісгоспи практично не одержали основних

засобів при розподілі майна, призвело до обмеженого виконання основних лісгосподарських робіт, знизився рівень оплати праці, почався відтік кваліфікованої робочої сили. Вихід із ситуації, що склалася, був один – повертатися до перевіреного методу роботи в комплексі: реалізувати деревину від рубок догляду, упроваджувати на окремих підприємствах первинну переробку деревини, відправляти деревину в круглomu виді на експорт та інше. В останнє десятиріччя XX ст. ускладнилася ситуація з охороною лісів. Важка соціально-економічна ситуація в країні призвела до безробіття в гірських населених пунктах, збільшилися самовільні рубки лісу, стали частішими самозахоплення земель лісового фонду місцевим населенням.

За останні десятиріччя працівники лісового господарства докладають зусиль, щоб виправити помилки минулого та забезпечити екологічно збалансоване господарювання шляхом лісовирощування й лісокористування. Уже з 1971 р. лісозаготівлі в Карпатах здійснюються в межах розрахункової лісосіки, а з 1991 р. їх обсяг знизився до 60–70 % науково обґрунтованої норми, затвердженої на державному рівні.

Що стосується масштабів площ лісів, охоплених суцільними рубками головного користування і площ відтворення лісів, то за період 1990–1999 рр. у державних лісах Карпатського регіону суцільно зрубано їх на площі 66,3 тис. га, а відтворення проведено на площі 75,1 тис. га. Досягнуте співвідношення вирубок і відновлення лісів у Карпатському регіоні цілком відповідає вимогам сталого розвитку території Українських Карпат. Проте зменшення площ лісів у минулому, їх невідповідне територіальне розміщення, погіршення якісного складу істотно відбилися на стані рослинного покриву й екологічній ситуації.

На думку науковців (Голубець, Царик, 1982; Малиновський, Царик, 1996; Бігун, 1999; Фурдичко, 2002 та ін.), основними причинами, які призвели до сучасного незадовільного стану лісів у Карпатах, є зміна породного складу, за якої не враховувалися лісорослинні умови природних екотипів лісу (корінних деревостанів); надмірні рубки в минулому; зниження верхньої межі лісу на 150–200 м; техногенний вплив на лісові екосистеми, що спричинило зниження стійкості ландшафтної екосистеми Карпат загалом (Голубець, 2000). Тому особливої актуальності набуває аналіз екологічних і соціально-економічних проблем, виявлення причин та оцінка небажаних змін, які відбуваються в Українських Карпатах.

Такий аналіз актуальний ще й тому, що “Рамковою конвенцією про охорону та сталий розвиток Карпат”, підписанням якої Україна задекларувала дотримання європейських підходів в управлінні територіями, передбачено здійснити в найближчий період перехід на принципи екологічно збалансованого управління лісами та оптимізацію лісокористування на засадах сталого ведення лісового господарства. При цьому слід відмітити, що такий перехід неможливий без постійного наукового супроводу всього комплексу як лісгосподарських робіт, так і різних форм користування лісовими ресурсами, у тому числі й рекреаційними.

Ураховуючи специфіку гірських лісів, а також активізацію природних, передусім зсувних, селевих процесів і катастрофічних повеней в Українських Карпатах протягом останніх десятиліть, назріла потреба в удосконаленні законодавства, зокрема, що стосується гірських лісів, яке б передбачало збільшення лісистості Карпат на 10–15 %, оптимізацію вікової та породної структури лісів на водозборах, створення оптимальної мережі доріг, упровадження природооохоронних технологій, удосконалення нормативної бази ведення лісового господарства на принципах збалансованого розвитку¹¹.

Аналізуючи співвідношення приросту й заготівлі деревини на 1 га в Карпатському регіоні порівняно з такими європейськими країнами, як Німеччина, Угорщина,

Австрія та інші, виявляємо, що в цих країнах майже у два рази використання річного приросту деревини вище. Отже, приходимо до висновку, що надто помірні рівні заготівлі й невідповідна класифікація лісових територій негативно впливають на якість ведення лісового господарства й призводять до втрати цінного стійкого продукту.

Назріла потреба для запобігання подальшим утратам переглянути класифікацію типів лісів і цілей ведення лісового господарства з обмеженим лісокористуванням з метою визначення на перспективу потенційної сталої заготівель. Необхідно запровадити свідчення початку сталого ведення лісового господарства, що ставатиме все більш важливою умовою забезпечення доступу до експортних ринків більш високоякісних товарів. Перегляд технічних нормативів рубки лісу й планування ведення лісового господарства можна провести в контексті розроблення національного стандарту сталого ведення лісового господарства. Такий перегляд має базуватися на об'єктивній оцінці економічної, екологічної та соціальної цінності лісів і використовувати досвід інших європейських країн.

Фінансування проведення рубок догляду за лісом в оптимальних обсягах гарантувати в майбутньому якість деревини й стійкість забезпечення деревиною. Недостатні рубки догляду, особливо в останні 15 років, ведуть до того, що в деревостанах збільшується кількість пошкоджених дерев, більш сприятливих до хвороб і пагубних явищ, таких як вітри й пожежі. Якщо ситуацію не змінити, то недостатні інвестиції в рубки догляду впливатимуть на продуктивність лісів і сталість майбутніх поставок більш якісних лісоматеріалів.

Відповідно до Кіотського протоколу створення потенційно нових лісів на непродуктивних сільськогосподарських угіддях, покинутій орній землі й тій, що в підпорядкуванні сільських рад, і площах, очищених від непродуктивного природного лісового покриву, можуть бути місцем вкладання інвестицій у лісовідновлення. Такі лісонасадження можуть збільшити масштаб і продуктивність лісового господарства регіону, залучивши, у той самий час, значне міжнародне фінансування з ринку торгівлі квотами на викиди парникових газів.

Стала заготівля побічної продукції лісів регіону, її переробка й збут можуть бути одним з додаткових шляхів одержання економічної віддачі. Поліпшення збуту грибів, горіхів, ягід, меду, м'яса дичини та інших продуктів буде сприяти виробництву екологічно чистих харчових продуктів.

Карпатський регіон має великий потенціал щодо задоволення певної частки зростаючого ринку лісового туризму. Доступність для відвідувачів, якість умов, цінні рекреаційні ресурси (джерела мінеральних вод, лікувальні грязі, сприятливі кліматичні умови), потенціал надання послуг з еко-туризму, таких як походи, відпочинок у кемпінгах, велотуризм, кінний туризм, подорожі історичними місцями та інші, дадуть змогу багатьом бажаючим скористатися вигодами від лісового відпочинку. Разом з тим розвиток лісового туризму в регіоні – це й додаткові надходження в місцевий бюджет і додаткові робочі місця для місцевого населення.

У лісах регіону є значні запаси дров'яної деревини, яка використовується в незначних обсягах. Використання енергії деревного палива дозволить зменшити залежність від видів викопного палива й замінити їх місцевим, нешкідливим з точки зору вуглецевих викидів і сталим альтернативним джерелом. У міру розвитку сталої лісозаготівлі та механізмів гарантування довгострокового постачання лісових ресурсів, включаючи дрібну деревину, інвестиції в системи, які працюють на деревному паливі, можуть бути економічно конкурентними й прийнятними для одержання підтримки за схемами “зелених” інвестицій чи проектами спільного впровадження в рамках Кіотського протоколу.

Ліси нині розглядаються не лише як джерело деревини та лісової продукції, як це було в попередні століття, але і як найвагоміший середовищеутворюючий, захисний і природоохоронний чинник, найменш антропогенно змінений природний комплекс, що вносить великий вклад у збереження екологічної стабільності та біорізноманіття країни. Вони здатні накопичувати велику кількість вуглецю, зменшуючи цим самим парниковий ефект, тому потребують перегляду та розробки нових стратегічних підходів щодо організації та ведення лісового господарства. Пріоритетами при цьому мають бути: збільшення лісистості території до науково обґрунтованого оптимального рівня; підвищення продуктивності, поліпшення якісного складу лісових насаджень; нарощування природоохоронного потенціалу лісів та збереження їх біологічного різноманіття; підвищення стійкості лісових екосистем до впливу негативних факторів середовища, змін клімату; розширення застосування методів раціонального використання лісових ресурсів.

Як видно з вищенаведеного, ключовою ланкою раціонального лісокористування і сталого розвитку лісового господарства Українських Карпат є екологізація лісогосподарської діяльності.

1. Генсірук С. Комплексное лесное хозяйство в горных условиях / С. Генсірук. – М. : Лесная промышленность, 1971. – 284 с.
2. Генсірук С. Ліси України / С. Генсірук. – К. : Наукова думка, 1992. – 408 с.
3. Лесной комплекс в Карпатах / [Верес В., Горошко С., Оксанич Э. и др.]. – М. : Лесная промышленность, 1983. – 232 с.
4. Там само.
5. Стан і перспективи сталого розвитку лісового господарства і лісової науки: матеріали міжнар. наук.- практич. конф. [“Наукові основи ведення сталого лісового господарства”], (Івано-Франківськ, 28 жовт. 2005 р.) / Ін-т гірського лісівництва ім. П. С. Пастернака, 2006. – 161 с.
6. Генсірук С. Історія лісівництва в Україні / Генсірук С., Фурдичко О., Боднар В. – Львів : Світ, 1995. – 424 с.
7. Значення лісів Карпат в економіці народного господарства України : зб. статей / [наук. ред. Логінов Б., Солдатов А. та ін.]. – К., 1960. – С. 9–22.
8. Лесной комплекс в Карпатах / [Верес В., Горошко С., Оксанич Э. и др.]. – М. : Лесн. промышленность, 1983. – 232 с.
9. Фурдичко О. Карпатські ліси: проблеми екологічної безпеки і сталого розвитку / О. Фурдичко. – Львів: Вид-во. “Біблос”, 2002. – 192 с.
10. Генсірук С. Комплексное лесное хозяйство... – 284 с.
11. Фурдичко О. Карпатські ліси... – 192 с.

Ivan Kalutsky (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

Forest Household in the Ukrainian Carpathian Mountains: Historical Aspect and Prospects of Permanent Development

Forests of the Ukrainian Carpathian mountains play a great role in water-, ground protection, sanitary-hygienic, hydro-climate, recreation and resources. As a result of five-hundred historical active household learning, forests have halved. The rock stock of forests and its aged structure have changed. It had a great influence on its execution above mentioned functions. Only ecology and permanent development of forest household will secure the forests' execution of various nature functions.

Key words: forest household, the Ukrainian Carpathian, mountain.

УДК 94(477):502.8
ББК 86.377–6

*Олена Гайдукевич
(м. Івано-Франківськ, Україна)*

УГКЦ ТА ОХОРОНА ПРИРОДИ В ГАЛИЧИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті досліджується природоохоронна діяльність Української греко-католицької церкви (УГКЦ) у Галичині на початку ХХ століття. Висвітлюється співпраця Митрополії з різними науково-просвітницькими організаціями у справі охорони природи.

Ключові слова: природоохоронна діяльність, Українська греко-католицька церква, Митрополія, Галичина.

Здавна Українська греко-католицька церква (УГКЦ) у Галичині була осередком національного відродження й відіграла значну роль у суспільно-політичному житті регіону. Різноманітні аспекти діяльності УГКЦ, як-от: духовна, просвітницька, наукова широко висвітлені сьогодні в науковій історичній літературі. Проте природоохоронна діяльність нашої національної церкви якось залишилася поза увагою дослідників і нині не маємо цілісних даних щодо висвітлення цього питання в сучасних наукових матеріалах.

УГКЦ, будучи великим землевласником (тільки Перегінські Митрополічі Столові Дібра становили понад 32 тис. га лісів і близько 900 моргів орних земель¹, а загалом у Карпатах площа лісів, які належали греко-католицькій церкві на початку ХХ ст., сягала близько 75 тис. га²) завжди була добрим господарем і вела господарство на своїх землях надзвичайно ощадливо, що підтверджують численні документи з архівів міст Львова й Івано-Франківська. Охорона природи рідної землі була для УГКЦ, як носія національної самоідентичності, надзвичайно важливим аспектом її діяльності. Спостерігаємо це в плані тісної співпраці УГКЦ з різними українськими науковими та культурно-просвітницькими громадськими організаціями, що діяли на теренах Галичини на початку минулого століття. Особливо помітною була ця співдружність з Науковим товариством ім. Т.Шевченка (НТШ)³.

У Науковому товаристві ім. Т.Шевченка ще в 1901 р., поряд з філологічною та етнографічною секціями, було створено також і математико-природничо-лікарську секцію, яку очолив директор др. Іван Горбачевський, заступником був призначений др. Володимир Левицький, відповідальним секретарем др. Степан Рудницький і заступником секретаря др. Юрій Гірняк. Секція була поділена на два відділи – біологічний, президентом якого було обрано Івана Горбачевського, і медичний, почесним головою якого було обрано Євгена Озаркевича⁴. Усього секція нараховувала спочатку 15 чол., а згодом 16. До неї входили: Григорій Величко, доктор філології, професор гімназії, “власник огородничого зведення у Львові” (можливо, мається на увазі ділянка, де учні гімназії могли займатися городництвом. – О.Г.); Іван Верхратський, професор української гімназії у Львові; Юліан Гірняк, доктор технічних наук, учитель української гімназії у Львові; Іван Горбачевський, ректор Празького університету, доктор медицини й професор хімії; Осип Дакура, доктор медицини, лікар у Відні; Василь Калішун, доктор технічних наук, професор реальної школи в Снятині; Петро Огоновський, професор гімназії у Львові, голова Товариства “Просвіта”; Євген Озаркевич, доктор медицини, лікар і директор Народної Лічниці у Львові; Іван Пулюй, доктор філології, професор у німецькій політехніці в Празі; Іван Чаковський; Степан Рудницький, доктор філології, доцент університету, професор реальної школи у Львові, співредактор “Збірника природничої секції” і її секретар; Щасний Сельський, доктор медицини, лікар у

Львівській поліклініці; Семен Сидоряк, професор української гімназії в Тернополі; Олександр Черняхівський; Володимир Шухевич, професор реальної школи у Львові⁵. Як бачимо, усі члени секції були висококваліфікованими науковцями й активними діячами культури й освіти в Галичині.

Математико-природничо-лікарська секція НТШ проводила широку наукову діяльність⁶. Члени Товариства брали активну участь у науковому житті Європи⁷. Зокрема, на III чеському природо-лікарському з'їзді в Празі, що відбувся 25–29 квітня 1901 р., Євген Озаркевич, виступаючи перед присутніми, заявив: "... З подивом глідимо на сей скорий культурний розвиток Вашого народу, а самі будучи в подібних обставинах, як Ви перед літами: не маючи висших наукових шкіл (університету. – О.Г.), згромадилися ми на власних силах НТШ і кладемо тривкі підвалини науковій роботі на питомій національній основі. В сім Товаристві зорганізували ми математико-природничо-лікарську секцію і ... шлемо чеським товаришам ... наш сердечний привіт! ... примір Ваших успіхів стоїть нам перед очима і заохочує до дальшої роботи в надії, що наші сили зужиткуються корисно у спільнім ділі поступу біологічних наук..."⁸.

Секція займалася видавництвом наукової літератури; друкувала "Збірник", де публікувалися праці членів секції, рецензії на статті тощо⁹. Члени секції проводили широку природоохоронну роботу, зокрема, відбирали в Карпатах цінні природні об'єкти і, в умовах польського панування, з допомогою Митрополита Андрея Шептицького добивалися їх заповідання. З ініціативи наукової громадськості й завдяки допомозі УГКЦ на початку ХХ століття з метою охорони природи в Карпатах було розпочато створення перших заповідних об'єктів¹⁰.

Зокрема, у 1907 р. у Долинському повіті на Перегінських маєтностях Столових Дібр Митрополії на площі 54 га було створено скельно-лісовий резерват "Бубнище". У 1908 р. заповідним стало й лісове урочище "Підлюте", яке включало комплекс цінних природних об'єктів: джерело "Живець" з лікувальною сірководневою водою; власне саме урочище "Підлюте" із цінними смереково-ялицевими насадженнями й кедрова "Палата" – літня резиденція Митрополита Андрея Шептицького¹¹. Тут же, на території маєтку Митрополії, у надлісництві "Ясень" у 1919 р. було створено ще один природоохоронний об'єкт – резерват "Горгани" на площі 500 га, який стараннями науковців з роками розширився і становив у 1938 р. уже 1 122 га¹².

12 серпня 1934 р. в Осмолоді, в урочищі "Яйце", відбулося відкриття заповідника сосни кедрової європейської, який отримав назву "Кедровий заповідник ім. Митрополита Андрея Шептицького" і займав площу 270 га¹³. Акт про створення цього кедрового заповідника Митрополит видав 15 квітня 1935 р., яким затвердив організацію даного природоохоронного об'єкта на землях маєтності УГКЦ й одночасно передав його під опіку Науковому товариству ім. Т.Шевченка у Львові¹⁴. 3 липня 1935 р. для наукової опіки над кедровим заповідником на горі Яйце коло Підлютого була утворена спеціальна комісія НТШ з охорони природи, до складу управи якої входили: голова Олена Мрицівна, заступник голови Андрій Мельник, секретар Зенон Залуцький. Комісія мала на меті опікуватися залишками давньої флори й фауни та важливими з геологічного погляду об'єктами краю. Згодом (8 лютого 1937 р.) у її склад було залучено й управителя перегінськими маєтностями інженера Михайла Мартинця, інженерів Миколу Саєвича, Володимира Кисілевського, Юліана Левицького.

Загалом, у 1935 р. відбулося чотири засідання фізіографічної комісії НТШ (голова – проф. М.Мельник), присвячених справам заповідників та їх науковому дослідженню. 20 квітня 1935 р. відбувся п'ятий з'їзд Українських природників і лікарів, який

виробив подальшу стратегію природоохоронної справи в краї і склав прилюдну глибоку подяку Андрею Шептицькому за підтримку й тісну співпрацю¹⁵.

18 серпня 1936 р. у Підлютім, біля Осмолоди, відбулося 3-тє засідання наукової конференції, присвяченої питанням охорони природи, організоване Управою Столових Дібр Митрополії, комісією НТШ з охорони природи та туристично-краєзнавчим товариством "Плаї" ¹⁶. Конференція з подачі інспектора, лісового інженера Андрія Мельника склала план подальшої природоохоронної роботи на теренах краю і в маєтностях Перегінська зокрема. Так, планувалося "...Почати працювати над творінням заповідників: яворово-ільмового, високого торфовища, скального на Соколі; закінчити картографічні праці заповідників і збірку світлин кожного заповідника...", а також "...піддати науковим досліддам заповідники і видати монографію про заповідники Перегінської Пущі..."¹⁷. Крім того, "...Др. Саєвич М. піддає проект щоби сфільмувати краєці партії Перегінської Пущі; при цьому можна би використати фільми з експлуатацією лісів фірми Глезінгерів, долучаючи знімки в ділянки ловецтва, лісового господарства і краєвидів. Підприємство сплатилося й сповнилося би важну пропагандивну працю..."¹⁸.

Одночасно УГКЦ підтримувала тісний зв'язок і з іншими культурно-просвітницькими організаціями краю. Так, Українське краєзнавче туристичне товариство "Плаї" організувало за згодою Управи Столових Дібр у лісах Митрополії свої літні виїзні походи. Спеціально для цього в Підлютому Управою було створено туристичну станцію "Плаї", яка діяла щорічно протягом трьох місяців (липень–вересень). За це члени Краєзнавчого туристичного товариства займалися впорядкуванням та охороною виділеної їм місцевості. Товариству було доведено ряд вимог щодо функціонування окремих туристичних таборів, зокрема, передбачено "...заборону стинати малі смеречки на полонині, ялицю-велетня огородити негайно від сторони дороги..., на полонині вбити стовпці, які би вели до домівки "Плаю", в обох комплектах умістити гарні хрести деревлені..."¹⁹. Подібні вимоги були доведені й в інші табори, організовані в урочищах "Сокіл" та "Остоділ", де діяли станції "Діточа Оселя", "Пласт" і "Вакаційна Оселя".

Варто відмітити, що Центральна Адміністрація Столових Дібр Митрополії підтримувала також тісні стосунки й із скаутською організацією "Пласт". Кожного року влітку "Пласт" проводив у лісах Митрополії свої навчання. Зокрема, у липні 1926 р. на горі Сокіл біля Підлютого відбулася третя загальнопластова зустріч, на якій були присутні 300 пластунів і понад тисячу жителів навколишніх сіл²⁰.

Національне студентське товариство "Основа", яке організувало "кружок студентів лісової інженерії"²¹, щорічно направляло своїх членів на проходження літньої лісової практики в маєтності УГКЦ. Така ж домовленість діяла й при проходженні літньої польової практики студентами Львівської політехніки²². Це давало можливість, з одного боку, покращити матеріальне становище студентів (практика оплачувалась Управою), а з іншого, – поглибити їх наукові знання й практичні навички в справі ведення лісового господарства та охорони природи. При цьому чітко визначалися термін проходження практики, оплата, умови проживання, кількість практикантів: "...В полагодженю прохання з дня 14 минулого місяця ч. 6/35 повідомляємо, що на цьогорічну вакаційну практику платну (по 90 злотих місячно) в маєтності Перегінсько приймаємо ось які студенти:

На місяць липень ц.р.

- 1/ Когут Іван
- 2/ Сніш Мирослав
- 3/ Котецький Богдан.

На місяць серпень:

4/ Дадишин Михайло

5/ Піх Володимир

6/ Цирик Богдан.

При чому просимо упередити названих студентів, щоби зголосилися точно в дні 1 липня зглетно 1 серпня ц.р. в Управі маєтності Перегінсько для відбуття уділеної одномісячної лісової практики та мали зі собою потрібні особисті документи, що є необхідні для одержання в староства в Лолині дозволу на побут в приграничній полосі маєтності Перегінськ в часі відбування лісової практики...²³.

Для покращення результативності виробничої практики наперед визначалися роботи, що доручалися виконувати студентам, а також до кожного з них з метою наставництва був прикріплений досвідчений інженер: „...Доручаємо Управі заздальгедь подбати про примінення пп. студентів і предустановне їх примінення при процесі лісовлаштування, призначуючи по одному зі студентів до інженерів маєтності...²⁴.

Подібна домовленість існувала також і між керівництвом Центральної Адміністрації Столових Дібр Митрополії та рільничої академії у Відні: „...Нижче підписаний просить прийняти його на землемірну або мілераційну практику на час від 1 липня до 1 вересня 1935 р. Я студіюю на Рільничій Академії у Відні на технічному відділі і є тепер на 6 семестрі. До мого фаху належить між іншими, крім землемірства і мілерації, також регуляція рік, будова доріг і каналізацій. Відень, 17 квітня 1935. Юрій Жук²⁵.

Спільно з науково-просвітницькою організацією “Рідна школа” у 1937 р. Управа Дібр намагалася провести зйомки науково-популярного фільму про життя лісу й диких звірів і птахів²⁶. Планувалося зняти в Підлютому: “... в першому господарському окрузі – ...сосну ендемічну, розгалужену кріслату сосну, скалу Сокіл в кількох місцях, великих розмірів ялиці, долину Скрипчине; у другому окрузі – ... ставок в Лужках, ставок “Нивка”, остатки з давнього ставу “Став”, остатки з водоспаду “Гуки”, карлові смереки; у третьому окрузі – ... ялицевий заповідник, праліс на Овулі, жерело на Довгій Полянї; зняти олені чи теж серни як рівно ж медведя і прочі звірята...²⁷.

Отже, як бачимо, УГКЦ на початку ХХ ст. і особливо в 30-ті роки тісно співпрацювала з різноманітними національними науковими та культурно-просвітницькими організаціями краю в справі охорони природи. Фактично, така співпраця, спрямована на збереження й примноження природних багатств краю, сприяла формуванню екологічної та духовної культури нації, адже від любові до рідної природи, до рідної землі у свідомості народу утверджувалася можливість зберегти себе як національну ідентичність у майбутньому.

1. Rocznik polskiego przemysly I handlu. – Warszawa, 1939. – № 11926.
2. Горошко М. Роль греко-католицької церкви у становленні природоохоронної справи та національного лісівництва у 30-ті роки та на початку 40-х років ХХ століття у контексті сучасних екологічних проблем. До 50-річчя від смерті митрополита Андрея Шептицького / М. Горошко, В. Дудок // Український ліс. – 1994. – № 4. – С. 7–9; 1995. – № 1. – С. 28.
3. Хроніка НТШ. – 1901. – Вип. IV. – Ч. 8; Хроніка НТШ. – 1907. – Вип. I. – Ч. 30; Хроніка НТШ. – 1907. – Вип. III. – Ч. 31; Хроніка НТШ. – 1913. – Вип. I. – Ч. 53; Хроніка НТШ. – 1914. – Вип. IV. – Ч. 20.
4. Хроніка НТШ. – 1901. – Вип. IV. – Ч. 8. – С. 12.
5. Хроніка НТШ. – 1913. – Вип. I. – Ч. 53. – С. 18–19.
6. Хроніка НТШ. – 1907. – Вип. I. – Ч. 30. – С. 13; Хроніка НТШ. – 1907. – Вип. III. – Ч. 31. – С. 10; Хроніка НТШ. – 1914. – Вип. IV. – Ч. 20. – С. 7–8.
7. Хроніка НТШ. – 1901. – Вип. IV. – Ч. 8. – С. 12–15.

8. Там само. – С. 12.
9. Там само. – С. 7–8.
10. Звіт Мельника Андрія про результати перевірки лісового господарства в маєтках с. Перегінсько в 1937 р. і його пропозиції в цій справі / Центральна адміністрація столових маєтків греко-католицької Митрополії у Львові. – ЦДІА України у Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Од. збер. 1432. – Арк. 28–31.
11. Природно-заповідні території та об’єкти Івано-Франківщини / [кол. авт.; за ред. М. М. Приходька, В. І. Парпана]. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 29.
12. Звіт Мельника Андрія про результати перевірки лісового господарства в маєтках с. Перегінсько в 1937 р. і його пропозиції в цій справі / Центральна адміністрація столових маєтків греко-католицької Митрополії у Львові. – ЦДІА України у Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Од. збер. 1432. – Арк. 28.
13. Справа про заснування кедрового заповідника на горі Яйце біля Підлютого. – ЦДІА України у Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Спр. 1392. – Арк. 141.
14. Там само. – Арк. 123.
15. Там само. – Арк. 121.
16. Там само. – Арк. 57.
17. Там само.
18. Там само.
19. Там само. – Арк. 120.
20. Луцький Я. Український краєзнавчо-туристичний рух у Галичині (1830–1939 рр.) / Я. Луцький. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 121.
21. Листування з управлінням маєтками с. Перегінсько про проведення лісової практики студентами Львівської політехніки. – ЦДІА України у Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Спр. 2138. – Арк. 38–39.
22. Там само. – Арк. 13.
23. Там само. – Арк. 24.
24. Там само.
25. Там само. – Арк. 26.
26. Справа про заснування кедрового заповідника на горі Яйце біля Підлютого. – ЦДІА України у Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Спр. 1392. – Арк. 1.
27. Там само. – Арк. 7.

Olena Haidukevych (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

The Ukrainian Greek Catholic Church and Environmental Protection of Halychyna at the beginning of the XX century

The article describes environmental activity of Ukrainian Greek Catholic Church in Halychyna at the beginning of the XX century. It elucidates cooperation of Metropolitan center and educational organizations in the sphere of environmental protection.

Key words: environmental activity, the Ukrainian Greek Catholic Church, Metropolitan center, Halychyna.

АВТОРИ

1. **Балагутрак Микола** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу етнології сучасності Інституту народознавства НАН України (м. Львів). Досліджує сучасні процеси етнічної і національної ідентифікації українців в Україні, на пограниччі та в діаспорі.
2. **Вітковські Владзімеж** – Ph. Dr., інженер, член Польського Національного Комітету Міжнародної Ради Охорони Пам'яток ICOMOS, радник міністра культури і національної спадщини зі справи охорони пам'яток. Вивчає світську дерев'яну архітектуру Гуцульщини.
3. **Влодаркевич Войцех** – Ph. Dr., Prof. Академії Підляської в Седльцях (Республіка Польща). Наукові зацікавлення: політична, військова й економічна історія Польщі в 1918–1939 рр.
4. **Волощук Мирослав** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, завідувач відділу історії Інституту історії, етнології і археології Карпат. Займається дослідженням русько-угорських зв'язків IX–XIV ст.
5. **Гайдукевич Олена** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарної та соціально-економічної підготовки ПВНЗ “Галицька академія”. Наукові інтереси охоплюють питання природоохоронної діяльності Української греко-католицької церкви в Галичині на початку XX ст. і в міжвоєнний період.
6. **Гудовські Януш** – Ph. Dr., географ, економіст, професор факультету менеджменту Люблінської політехніки (Республіка Польща). Спеціаліст з проблем адаптації традиційного господарства в нових ринкових умовах. Ініціатор і координатор низки спільних українсько-польських наукових проектів.
7. **Гутковська Ірина** – кандидат історичних наук, асистент кафедри етнології, античної та середньовічної історії факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича. Сфера наукових зацікавлень: теоретичні проблеми етносу та етнічності, основні методологічні підходи в розробці концепцій етнічності на сучасному етапі, специфіка взаємодії етнічних груп Буковини.
8. **Зомбек Мацей** – Ph. Dr. Вивчає політичну антропологію (у т. ч. антропологію війни, основи національної самобутності, проблематику “свій-загальний”, процеси еміграції, культурні аспекти прав людини), етнографію Африки й Близького Сходу.
9. **Калуцький Іван** – доктор сільськогосподарських наук, професор, завідувач кафедри екології і рекреації Інституту туризму і менеджменту Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Досліджує проблеми рекреації та лісівництва, зокрема, раціонального використання лісосировинних ресурсів Карпатського регіону.
10. **Кожолянко Георгій** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича, голова Буковинського етнографічного товариства. Займається вивченням методологічних аспектів етнології, традиційно-побутової культури населення Буковини.
11. **Кочкін Ігор** – старший викладач кафедри етнології і археології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, науковий співробітник Інституту історії,

етнології і археології Карпат. Сфера наукових інтересів: археологія енеоліту Центрально-Східної Європи, генетичні дослідження бойків, гуцулів і лемків.

12. **Кугутяк Микола** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології і археології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, директор Інституту історії, етнології і археології Карпат. Досліджує стародавні культові пам'ятки та міфологію населення Карпатського регіону. Автор низки монографій про скельні святилища Карпат, а також праць з історії етнополітичних процесів у Галичині в XIX–XX ст.
13. **Любчик Ігор** – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ. Вивчає етнокультурні й етнополітичні процеси на Лемківщині наприкінці XIX – 30-х рр. XX ст., проблеми русинства.
14. **Майоров Олександр** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри музеології Санкт-Петербурзького державного університету (Російська Федерація). Займається дослідженням соціально-економічної історії Галицької землі IX–XIII ст., місця та ролі бояр у системі відносин зі східнослов'янськими князями й іноземними монархами.
15. **Нагірний Віталій** – доктор історії, асистент кафедри історії Східної Європи Інституту історії Ягеллонського університету (м. Краків, Республіка Польща). Основну увагу приділяє вивченню минулого Галицької й Волинської землі в часи династії Романовичів (XIII – перша половина XIV ст.); середньовічній Русі в сприйнятті європейських хроністів і хронології Галицько-Волинського літопису.
16. **Нестерук Юрій** – молодший науковий співробітник Інституту екології Карпат НАН України. Наукові зацікавлення: історія природничих досліджень, рідкісна флора, природоохоронна робота, рекреаційне та господарське використання Українських Карпат.
17. **Панчук Май** – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України. Видав низку праць з історії національно-визвольного руху в західноукраїнському регіоні, боротьби за соборну Українську державу, проблем національних відносин, етнології та етнополітики.
18. **Паньків Михайло** – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології і археології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, завідувач відділу етнології Інституту історії, етнології і археології Карпат. Автор публікацій із проблем теорії і методики польових досліджень, матеріальної та духовної культури населення Прикарпаття.
19. **Романець Василь** – археолог, архітектор, директор ДП “Культурна спадщина Прикарпаття” ОАСУ Інституту археології. Займається археологічною експертизою об'єктів.
20. **Рушак Анджей** – лікар, краєзнавець. Здійснює краєзнавчі дослідження Східних Карпат, зокрема, Гуцульщини й Чорногори.
21. **Сергійчук Володимир** – доктор історичних наук, професор Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Досліджує проблеми історії України, зокрема, українського козацтва, розселення українців у світі, діяльності ОУН–УПА, внеску українців у розвиток світової науки й культури. Автор численних монографічних видань і публікацій у періодиці.

22. **Сіреджук Петро** – доктор історичних наук, доцент кафедри загальнооекономічних і гуманітарних дисциплін Івано-Франківського інституту менеджменту Тернопільського національного економічного університету. Вивчає старожитності Гуцульщини, проблеми етнодемографії, сфрагістики тощо.
23. **Строжевскі Яцек** – доктор зоотехніки. Основні наукові зацікавлення: біологія, генеалогія, Гуцульщина, Карпатський регіон.
24. **Томенчук Богдан** – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології і археології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, завідувач відділу археології Інституту історії, етнології і археології Карпат. Спеціаліст у галузі слов'яноруської археології.
25. **Удод Олександр** – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАН України. Сфера наукових інтересів – соціокультурні особливості суспільства.
26. **Юрій Михайло** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософських та соціальних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту КНТЕУ. Досліджує соціокультурні та ментальні особливості суспільства.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ THEORY AND METHODOLOGY

- Ірина Гутковська* (м. Чернівці, Україна)
Напрями дослідження етнічності в українській етнології..... 4
Iryna Hutkovska (Chernivtsi, Ukraine)
The Directions of Research of Ethnicity in Ukrainian Ethnology

ПРОБЛЕМИ ЕТНІЧНОЇ ІСТОРІЇ PROBLEMS OF ETHNIC HISTORY

- Мирослав Волощук* (м. Івано-Франківськ, Україна)
Доброслав Суддич: спроба біографічного нарису..... 20
Myroslav Voloschuk (Ivano-Frankivsk, Ukraine)
Dobroslav Suddich: Attempt of Biographical Essays

- Віталій Нагірний* (м. Краків, Республіка Польща)
Відносини галицько-волинських князів із монголами в середині 40-х рр.
XIII століття: вибрані проблеми..... 32
Vitaliy Nagornyy (Krakow, Poland) Galician-Volyn Princes Relations with the Mongols
in the mid 40's the XIII Century: Selected Issues

- Олександр Майоров* (м. Санкт-Петербург, Російська Федерація)
О происхождении второй жены Романа Мстиславича: дочь императора Исаака II в
Галицко-Волынской Руси..... 41
Aleksandr Majorov (Saint Petersburg, Russian Federation)
About the Origin of Roman Mstyslavovych's Second Wife: Daughter of Emperor Isaac II
in Galician-Volhynian Rus

- Ігор Любчик* (м. Івано-Франківськ, Україна)
Етнополітичні аспекти становлення національної ідентичності лемків упродовж
30-х років XX ст..... 52
Igor Liubchuk (Ivano-Frankivsk, Ukraine)
The Ethnopolitical Aspects of Making of the National Identity of Lemkies in the 30-s of
the XXth Century

- Wojciech Włodarkiewicz* (Warszawa, Poland)
Konsepcja Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego dalszego prowadzenia działań
wojennych 1939 r. w oparciu o przedmoście rumuńskie..... 58
Войцех Влодаркевич (м. Варшава, Республіка Польща)
Концепція Верховного Командування Війська Польського щодо ведення воєнних
дій 1939 р. з опорою на румунський плацдарм

- Володимир Сергійчук* (м. Київ, Україна)
Цивілізаційний феномен УПА 65
Volodymyr Serhijchuk (Kyiv, Ukraine)
The Civilization Phenomenon of UPA

<i>Май Панчук</i> (м. Київ, Україна) Політичне русинство – антирусинський (антиукраїнський) проект.....	80
<i>May Panchuk</i> (Kyiv, Ukraine) Political Rusynism – Anti-rusyn (Anti-ukrainian) Projekt	

**САКРАЛЬНЕ В ЖИТТІ ЕТНОСУ
THE SACRAMENTALITY IN THE LIFE OF THE ETHNOS**

<i>Микола Кугутяк, Богдан Томенчук</i> (м. Івано-Франківськ, Україна) Чорногірське святилище.....	96
<i>Mykola Kugutyak, Bohdan Tomenchuk</i> (Ivano-Frankivsk, Ukraine) Chornohirya Sanctuary	
<i>Михайло Юрій</i> (м. Чернівці, Україна), <i>Олександр Удод</i> (м. Київ, Україна) Перша релігійна реформа Володимира.....	115
<i>Mukhailo Yuri</i> (Chernivtsi, Ukraine), <i>Oleksandr Udod</i> (Kyiv, Ukraine) First Religious Reform of Volodymyr	

**КУЛЬТУРНА АНТРОПОЛОГІЯ
CULTURAL ANTHROPOLOGY**

<i>Георгій Кожолянко</i> (м. Чернівці, Україна) Історико-етнологічні дослідження гуцулів Раймундом Кайндлем.....	136
<i>George Kojolianko</i> (Chernivtsi, Ukraine) Historical and Ethnic Research of Hutsul by Raymond Keindl	
<i>Януш Гудовські</i> (м. Варшава, Республіка Польща), <i>Юрій Нестерук</i> (м. Львів, Україна), <i>Анджей Руцак</i> (м. Гданськ, Республіка Польща), <i>Яцек Строжевські</i> (м. Варшава, Республіка Польща), <i>Влодзімеж Вітковські</i> (м. Лодзь, Республіка Польща), <i>Мацей Зомбек</i> (м. Варшава, Республіка Польща) Полонинське господарство Українських Карпат (традиційні риси, сучасний стан та новітні зміни в його структурі).....	145
<i>Janusz Gudowski</i> (Warsaw, Poland), <i>Yuri Nesteruk</i> (Lviv, Ukraine), <i>Andrzej Ruszczak</i> (Gdansk, Poland), <i>Jacek Strozewski</i> (Warsaw, Poland), <i>Wlodzimierz Witkowski</i> (Lodz, Poland), <i>Maciej Zabek</i> (Warsaw, Poland) Polonyna's Farming of the Ukrainian Carpathians (Traditional Features, Current Status and New Changes in its Structure)	
<i>Михайло Паньків</i> (м. Івано-Франківськ, Україна) Топоніміка Прикарпаття як джерело до вивчення історії краю.....	160
<i>Muhailo Pankiv</i> (Ivano-Frankivsk, Ukraine) Toponimica Prykarpattya as a Source to Study the History of the Region	
<i>Микола Балагутрак</i> (м. Львів, Україна) Самосвідомість етнічних українців у сучасних умовах польсько-українського пограниччя.....	175
<i>Mykola Balahutrak</i> (Lviv, Ukraine) The Self-awareness of Ethnic Ukrainians in the Current Situation of the Polish-Ukrainian Borderlands	

**АРХЕОЛОГІЯ
ARCHAEOLOGY**

<i>Василь Романець, Микола Кугутяк, Ігор Кочкін</i> (м. Івано-Франківськ, Україна) Дослідження Надвірнянського міського замку у 2009 р.	186
<i>Vasil Romanets, Mykola Kugutyak, Igor Kochkin</i> (Ivano-Frankivsk, Ukraine) Research of Nadvirna City's Castle in 2009 year	

<i>Петро Сіреджук</i> (м. Львів, Україна) Фортифікації Галицької Гуцульщини.....	197
<i>Petro Siredzuk</i> (Lviv, Ukraine) Fortification of Galician Huzulschyna	

**ЕКОЛОГІЯ
ECOLOGY**

<i>Іван Калуцький</i> (м. Івано-Франківськ, Україна) Лісове господарство в Українських Карпатах: історичний аспект та перспективи сталого розвитку.....	206
<i>Ivan Kalutsky</i> (Ivano-Frankivsk, Ukraine) Forest Household in the Ukrainian Carpathian Mountains: Historical Aspect and Prospects of Permanent Development	

<i>Олена Гайдукевич</i> (м. Івано-Франківськ, Україна) УГКЦ та охорона природи в Галичині на початку ХХ ст.....	215
<i>Olena Haidukevych</i> (Ivano-Frankivsk, Ukraine) The Ukrainian Greek Catholic Church and Environmental Protection of Halychyna at the beginning of the XX century	

АВТОРИ	220
---------------------	-----

КАРПАТИ:
людина, етнос, цивілізація

THE CARPATHIANS:
populace, ethnos, civilization

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
З ПРОБЛЕМ КАРПАТОЗНАВСТВА

Головний редактор: *Василь Головчак*
Літературне редагування: *Олександра Ленів*
Комп'ютерна верстка й правка: *Віра Яремко*
Коректура: *Тетяна Бойко*
Дизайн обкладинки: *Христина Мартинюк,
Дмитро Радіонов*

Підп. до друку 14.10.2010 р.
Формат 60x84/8. Папір офсетний. Гарнітура "Times New Roman".
Друк на ризографі. Ум. друк. арк. 26,3. Зам. 102.
Наклад 100 прим.

Видавництво
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
76000, м. Івано-Франківськ,
вул. С. Бандери, 1, тел. 71-56-22
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
від 12.12.2006 серія ДК 2718